

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

- ✓ Ijtimoiy-ta'limiy
- ✓ Ilmiy-metodik
- ✓ Ilmiy-tadqiqot

Ilmiy-metodik
ELEKTRON JURNAL

Muassislar: Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti

“BILIG - ILMIY FAOLIYAT” MCHJ

Bosh muharrir: Ibragimov A‘lamjon Amrilloevich,

Mas‘ul muharrir: Fayzullaeva Gulchexra Sharipboevna

TAHRIR HAY‘ATI: Ibraimov Xolboy Ibragimovich, Urakov Sherzod Raxmonovich, Narzikulova Dilnoza Hoshimjonovna, Mustafoyev Shomurod Normo‘minovich, Raximqulova Maxbuba Baxronovna, Usarov Jabbor Eshbekovich, Matyakupov Sa‘dulla Gayipovich, Fayziyev Mirzaali Asfandiyorovich, Yalg‘ashev Burxon Fayzullayevich, Madatov Ilhom Yusup o‘g‘li, Xudaykulova Shaxlo Mamaniyozova, Axrorov Voris Yunusovich, Usmanov Baxodir Islomovich, Samyayev Anvar Qodirovich, Xoliqulov Rustam, Xujaqulov Sherzod Amankulovich, Xujamkulov Anvar Jozilovich.

Главный редактор: Ибрагимов Аъламжон Амриллоевич,

Ответственный редактор: Файзуллаева Гулчехра Шарипбоевна

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Ибраимов Холбой Ибрагимович, Ураков Шерзод Рахмонович, Нарзикулова Дилноза Ҳошимжоновна, Мустафоев Шомурод Нормўминович, Рахимкулова Махбуба Бахроновна, Усаров Жаббор Эшбекович, Матякупов Саъдулла Гаипович, Файзиев Мирзаали Асфандиёрович, Ялғашев Бурхон Файзуллаевич, Мадатов Илҳом Юсуп ўғли, Худайкулова Шахло Маманиёзова, Ахроров Ворис Юнусович, Усманов Баходир Исломович, Самяев Анвар Қодирович, Холикулов Рустам, Хужакулов Шерзод Аманкулович, Хужамкулов Анвар Жозилович.

Editor in Chief: Ibragimov Alamjon Amrilloevich,

Chief Executive Editor: Fayzullaeva Gulchehra Sharipboevna

EDITORIAL BOARD MEMBERS: Ibraimov Xolboy Ibragimovich, Urakov Sherzod Raxmonovich, Narzikulova Dilnoza Hoshimjonovna, Mustafoev Shomurod Normo‘minovich, Raximqulova Maxbuba Baxronovna, Usarov Jabbor Eshbekovich, Matyakupov Sadulla Gayipovich, Fayziev Mirzaali Asfandiyorovich, Yalg‘ashev Burxon Fayzullaevich, Madatov Ilhom Yusup o‘g‘li, Xudaykulova Shaxlo Mamaniyozova, Axrorov Voris Yunusovich, Usmanov Baxodir Islomovich, Samyayev Anvar Qodirovich, Xoliqulov Rustam, Xujaqulov Sherzod Amankulovich, Xujamkulov Anvar Jozilovich.

<https://journal.bilig.uz>

**FORMATIV VA SUMMATIV BAHOLASH UYG‘UNLIGI ASOSIDA
TA’LIM SIFATINI OSHIRISHNING METODIK IMKONIYATLARI**

Abdullayev Abdullo Abduxakimovich

A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: Abdullayevabdullo64@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada formativ va summativ baholashning o‘zaro uyg‘un qo‘llanilishi orqali ta’lim sifatini oshirish imkoniyatlari ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilinadi. Baholash jarayoni faqat o‘quvchi bilimni nazorat qilish yoki baho qo‘yish amaliyoti sifatida emas, balki o‘qitish jarayonini boshqarish, o‘quvchining ehtiyojini aniqlash, qayta aloqa berish va metodik qarorlar qabul qilishga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizm sifatida talqin etiladi. Maqolada formativ baholashning dars jarayonida xatolarni erta aniqlash, o‘qitish metodikasini moslashtirish, o‘z-o‘zini baholash va refleksiyaning rivojlantirishdagi o‘rni ochib beriladi. Summativ baholash esa o‘quv davri yakunida erishilgan natijalarni aniqlash, ularni fanlar va kompetensiyalar kesimida tahlil qilish hamda keyingi metodik ishlarni rejalashtirish vositasi sifatida asoslanadi.

Kalit so‘zlar: formativ baholash, summativ baholash, mezonli baholash, rubrika, deskriptor, qayta aloqa, refleksiya, BSB, ChSB, ta’lim sifati.

**МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА
ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ СОЧЕТАНИЯ ФОРМАТИВНОГО И
СУММАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ**

Аннотация. В данной статье с научно-методической точки зрения анализируются возможности повышения качества образования посредством гармоничного применения формативного и суммативного оценивания. Процесс оценивания рассматривается не просто как практика контроля знаний или выставления оценок учащемуся, а как педагогический механизм, служащий для управления процессом обучения, выявления потребностей учащегося, предоставления обратной связи и принятия методических решений. В статье раскрывается роль формативного оценивания в раннем выявлении ошибок в ходе урока, адаптации методики преподавания, развитии самооценки и рефлексии. Суммативное оценивание, в свою очередь, обосновывается как средство определения результатов, достигнутых в конце учебного периода, их анализа в разрезе предметов и компетенций, а также планирования дальнейшей методической работы.

Ключевые слова: формативное оценивание, суммативное оценивание, критериальное оценивание, рубрика, дескриптор, обратная связь, рефлексия, ФО, СО, качество образования.

METHODOLOGICAL OPPORTUNITIES FOR IMPROVING EDUCATIONAL QUALITY BASED ON THE HARMONY OF FORMATIVE AND SUMMATIVE ASSESSMENT

Abstract. This article provides a scholarly and methodological analysis of the opportunities for improving educational quality through the harmonious application of formative and summative assessment. The assessment process is interpreted not merely as a practice of monitoring student knowledge or assigning grades, but as a pedagogical mechanism that serves to manage the learning process, identify student needs, provide feedback, and facilitate methodological decision-making. The article reveals the role of formative assessment in the early detection of errors during the lesson process, the adaptation of teaching methodologies, and the development of self-assessment and reflection. Summative assessment, in turn, is substantiated as a tool for determining the results achieved at the end of a learning period, analyzing them across subjects and competencies, and planning subsequent methodological work.

Keywords: formative assessment, summative assessment, criterion-based assessment, rubric, descriptor, feedback, reflection, BSB, ChSB, educational quality.

Kirish. Zamonaviy umumiy o'rta ta'limda baholashning mazmuni an'anaviy "tekshirish va baho qo'yish" doirasidan kengayib bormoqda. Bugungi pedagogik amaliyotda baholash o'quvchining bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini aniqlash bilan birga, o'qituvchining darsni qayta rejalashtirishi, o'quvchining o'z o'rganishini anglab borishi, maktab rahbariyatining metodik qarorlar qabul qilishi uchun muhim axborot manbai hisoblanadi. Shu sababli baholash jarayonini ta'lim sifatini boshqaruvchi tizim sifatida tashkil etish dolzarb metodik vazifaga aylanmoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'lim oluvchilarning sifatli bilim olish huquqini ta'minlash, davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlariga muvofiq natijaga yo'naltirilgan ta'limni tashkil etish belgilangan [1]. "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi Qonunda esa pedagogning kasbiy faoliyatini samarali amalga oshirishi, ta'lim oluvchilarga zarur shart-sharoit yaratish va pedagogik faoliyatning mas'uliyatli mohiyati mustahkamlangan [2]. Ushbu normativ asoslar baholash jarayonining ham adolatli, shaffof va rivojlantiruvchi xarakterda bo'lishini taqozo etadi.

Ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan o'tkazish va ta'lim sifati monitoringini takomillashtirishga oid qarorlar maktablarda ichki tahlil, natijalarni kuzatish va metodik qo'llab-quvvatlash ishlarini kuchaytirishni nazarda tutadi [3]. Xalqaro

tadqiqotlarni tashkil etish bo'yicha belgilangan vazifalar esa o'quvchilarda faqat bilimni eslab qolish emas, balki fikrlash, tahlil qilish, muammoni hal etish va bilimni amaliy vaziyatda qo'llash ko'nikmalarini baholash zarurligini ko'rsatadi [4].

Amaliyotda esa baholash ko'p hollarda yakuniy ballni qayd etish yoki reyting chiqarish vositasi sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv o'quvchining o'rganish jarayonidagi ehtiyojlari, qiyinchiliklari, o'sish sur'ati va keyingi rivojlanish imkoniyatlarini yetarli darajada ochib bera olmaydi. Natijada baholash rivojlantiruvchi pedagogik vositaga emas, ayrim hollarda faqat nazorat va hisobot amaliyotiga aylanib qoladi. Mazkur muammoni bartaraf etish uchun formativ baholashni dars jarayoniga izchil singdirish, summativ baholash natijalarini esa metodik tahlil va boshqaruv qarorlari bilan bog'lash zarur.

Maqolaning maqsadi formativ va summativ baholashning mohiyati, vazifalari, farqli va uyg'un jihatlarini tahlil qilish hamda baholash mezonlari, deskriptorlar, rubrikalar, qayta aloqa va refleksiya vositalari orqali ta'lim sifatini oshirish imkoniyatlarini asoslab berishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Baholash nazariyasida formativ baholash o'qitish jarayonining ichki qismi sifatida talqin etiladi. P. Black va D. Wiliam tadqiqotlarida baholash natijalari o'qituvchi va o'quvchi tomonidan keyingi o'quv harakatlarini moslashtirish uchun ishlatilsa, u formativ mazmun kasb etishi ta'kidlanadi [8]. Bu yondashuv baholashni yakuniy bahoga emas, o'quvchining hozirgi o'rganish holati va unga zarur yordamni aniqlashga yo'naltiradi.

D. R. Sadler formativ baholashni o'quvchi sifatli natijaga erishishi uchun mezonni anglash, o'z ishining joriy holatini baholay olish va mavjud tafovutni kamaytirish yo'lini bilish jarayoni bilan bog'laydi [6]. Bunday talqin formativ baholashni faqat o'qituvchining izohi emas, balki o'quvchining o'z faoliyatini tahlil qilish kompetensiyasini rivojlantiruvchi vosita sifatida ko'rsatadi.

J. Hattie va H. Timperley qayta aloqaning samaradorligini o'quvchiga uch savolga javob berishi bilan izohlaydi: maqsad nima, hozirgi holat qanday va keyingi qadam nimadan iborat [7]. Demak, qayta aloqa faqat "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" degan baholovchi xulosa bilan cheklanmasligi, o'quvchining keyingi harakatini aniq ko'rsatishi lozim. G. Wiggins esa qayta aloqa maqsadga yo'naltirilgan, aniq, o'z vaqtida, tushunarli va bajarilishi mumkin bo'lgan tavsiyalar shaklida berilishi zarurligini asoslaydi [8].

Mahalliy metodik adabiyotlarda ta'lim menejmenti, ichki monitoring, o'quv-tarbiya jarayonini boshqarish, dars tahlili va metodik birlashmalar faoliyatida baholash natijalaridan foydalanish zarurligi ko'rsatiladi [5]. Ayniqsa, o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari faoliyatida baholash natijalari faqat hisobot tayyorlash uchun emas, balki o'qituvchilarning metodik ehtiyojlarini aniqlash, past o'zlashtirish

sabablarini tahlil qilish, fanlar kesimida qo'llab-quvvatlash choralari belgilash va ta'lim sifatini boshqarish uchun xizmat qilishi lozim.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, baholash jarayoni samarali bo'lishi uchun uchta omil uyg'unlashishi kerak: aniq mezon, rivojlantiruvchi qayta aloqa va natijalar asosida qabul qilinadigan metodik qaror. Formativ baholash ushbu jarayonni dars davomida ta'minlasa, summativ baholash o'quv davri yakunida erishilgan natijalarni umumlashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada nazariy-metodik tahlil, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Avvalo, baholashga oid normativ-huquqiy hujjatlar hamda ilmiy manbalarda ilgari surilgan asosiy yondashuvlar o'rganildi. So'ng formativ va summativ baholashning maqsadi, vazifasi, qo'llanish vaqti, metodik vositalari va ta'lim sifatiga ta'siri qiyosiy tahlil qilindi.

Tahlil jarayonida baholashning darsdagi amaliy ko'rinishlari, BSB va ChSB natijalaridan foydalanish imkoniyatlari, rubrika va deskriptorlar asosida baholashning metodik ahamiyati hamda direktor o'rinbosarlari va metodik birlashmalar faoliyatidagi boshqaruv jihatlarini umumlashtirildi. Maqola empirik statistik tajribaga emas, mavjud ilmiy-metodik materiallarni tahlil qilish va ularni umumiy o'rta ta'lim amaliyoti bilan bog'lab izohlashga asoslanadi. Shu bois natijalar amaliy tavsiya va metodik model xususiyatiga ega.

Tahlil va natijalar. Formativ baholash o'quv jarayonining o'zida muntazam amalga oshiriladigan, o'quvchining hozirgi o'zlashtirish holatini aniqlash va keyingi o'qitishni moslashtirishga xizmat qiladigan baholash turidir. Uning markazida ball qo'yish emas, o'quvchini rivojlantirish, xatoni o'rganish manbai sifatida ko'rish, o'z vaqtida metodik yordam berish va o'quvchining faolligini oshirish turadi. Shuning uchun formativ baholash bahosiz ham tashkil etilishi mumkin; uning asosiy belgisi mazmunli qayta aloqa va keyingi ta'limiy harakatni belgilashdir.

Formativ baholashning birinchi metodik imkoniyati o'quvchining tushunmagan jihatlarini erta aniqlashdir. Dars davomida qisqa savol-javob, mini-topshiriq, kuzatuv, og'zaki izoh, "chiqish chiptasi" yoki refleksiv yozuvdan foydalanish o'qituvchiga o'quvchilar qaysi tushuncha yoki amaliy harakatda qiynalayotganini aniqlashga yordam beradi. Bu jarayonda xato jazolash sababi sifatida emas, o'rganishning tabiiy bosqichi sifatida qabul qilinadi.

Ikkinchi imkoniyat o'qitish metodikasini moslashtirish bilan bog'liq. Agar o'quvchilarning muayyan qismi mavzuni yetarli o'zlashtirmagan bo'lsa, o'qituvchi keyingi darsni qayta rejalashtiradi, qo'shimcha misollar beradi, guruhli ish tashkil etadi yoki tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanadi. Formativ baholash natijasi o'qituvchining keyingi pedagogik qaroriga ta'sir qilmasa, u faqat nazorat shaklida qolib ketadi.

Uchinchi imkoniyat o'quvchini o'z o'rganish jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirishdir. O'z-o'zini baholash, o'zaro baholash, refleksiya, nazorat ro'yxati va rubrikalar o'quvchiga o'z ishini mustaqil tahlil qilishni o'rgatadi. O'quvchi ishini mezon bilan taqqoslay olganda, u umumiy "xato qildim" xulosasidan aniq "dalilim yetarli emas", "yechim bosqichini izohlashim kerak" yoki "xulosani mavzu bilan bog'lashim lozim" kabi mazmunli xulosaga o'tadi.

Summativ baholash esa ma'lum o'quv davri, bo'lim, chorak, yarim yillik yoki o'quv yili yakunida o'quvchining belgilangan maqsadlarga qay darajada erishganini aniqlashga qaratiladi. Uning asosiy vazifasi natijalarni rasmiy qayd etish, standartlarga moslikni aniqlash, hisobot va tahlil uchun ma'lumot bazasini shakllantirish hamda keyingi metodik ishlar uchun asos yaratishdir. BSB, ChSB, yakuniy test, yozma ish, loyiha himoyasi, laboratoriya hisoboti va boshqa nazorat shakllari summativ baholashning amaliy ko'rinishlari bo'lishi mumkin.

Summativ baholashning ta'lim sifatiga ta'siri uning natijalari chuqur tahlil qilinganda yuzaga chiqadi. Natijalarni faqat "yuqori", "o'rta" yoki "past" ko'rsatkich sifatida qayd etish yetarli emas. Tahlilda qaysi kompetensiya bo'yicha qiyinchilik ko'p uchragani, qaysi topshiriq turi o'quvchilar uchun murakkab bo'lgani, xatolarning sababi nimada ekani va keyingi darslarda qanday korreksion ishlar tashkil etilishi ko'rsatilishi kerak. Shunda summativ baholash hisobotdan metodik rejalashtirish vositasiga aylanadi.

Formativ va summativ baholash bir-birini inkor etmaydi; aksincha, sifatli ta'lim jarayonida ular bir-birini to'ldiradi. Formativ baholash o'rganish jarayonini yaxshilaydi, summativ baholash esa o'rganish natijasini umumlashtiradi. Formativ baholash o'quvchiga "keyingi qadamim nima?" degan savolga javob bersa, summativ baholash "belgilangan maqsadga qay darajada erishildi?" degan savolga javob beradi.

Formativ va summativ baholashning o'zaro uyg'unligi

Baholash turi	Asosiy vazifasi	Qo'llanish vaqti	Ta'lim sifatiga ta'siri
Formativ baholash	Jarayondagi ehtiyojni aniqlash, xatoni tuzatish, qayta aloqa berish	Dars davomida, mavzu o'rganilayotgan jarayonda	Individual yondashuvni kuchaytiradi, o'quvchini faol subyektga aylantiradi
Summativ baholash	O'quv davri yakunida erishilgan natijani aniqlash va qayd etish	Bo'lim, chorak, yarim yillik yoki yil yakunida	Natijalarni umumlashtiradi, metodik rejalashtirish uchun dalil beradi
Uyg'un qo'llash	Jarayon va natijani birgalikda tahlil qilish	Butun o'quv davri davomida	Baholashning shaffofligi, adolatliligi va rivojlantiruvchanligini ta'minlaydi

Baholash mezonlari, deskriptorlar va rubrikalar ushbu ikki baholash turini bog'lovchi muhim metodik vositalardir. Baholash mezonini o'quvchi faoliyatini baholashda asos bo'ladigan talabni ifodalaydi, deskriptor esa shu talab bo'yicha kutiladigan natija darajasini tavsiflaydi. Rubrika mezon va deskriptorlarni yagona jadvalga birlashtirib, baholashni o'qituvchi, o'quvchi va rahbariyat uchun tushunarli qiladi. Natijada baholashdagi subyektivlik kamayadi, o'quvchi topshiriqdan oldin undan nima kutilayotganini anglaydi, o'qituvchi esa o'z bahosini aniq dalil bilan asoslay oladi.

Rubrika yaratishda fan xususiyati va o'quv maqsadi asosiy mezon bo'lishi kerak. Gumanitar fanlarda mazmunni tushunish, dalillash, mantiqiy izchillik va til me'yorlariga rioya qilish muhim bo'lsa, matematika, fizika va tabiiy fanlarda masalani tahlil qilish, algoritm tanlash, modeldan foydalanish, hisoblash aniqligi, tajriba natijasini izohlash va xulosa chiqarish ko'nikmalari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Demak, rubrika tayyor qolip emas, balki aniq topshiriq va kutilayotgan natijaga moslab ishlab chiqiladigan metodik vositadir.

O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosarlari va metodik birlashmalar faoliyatida baholash natijalaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Dars kuzatuvida o'qituvchi baholash mezonlarini tushuntirgani, o'quvchi xatosi bilan ishlagani, qayta aloqani aniq bergani, o'quvchilarni o'z-o'zini baholashga jalb etgani tahlil qilinishi lozim. Bunday yondashuv nazoratga emas, o'qituvchining kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Metodik birlashmalar BSB va ChSB natijalari asosida muammoli mavzular, murakkab topshiriq turlari va kompetensiyalarni aniqlashi zarur. Masalan, o'quvchilar fakti eslab qolishda emas, sabab-oqibatni tushuntirishda qiynalayotgan bo'lsa, metodik ishlar aynan tahliliy topshiriqlar tuzish, dalil bilan ishlash va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratiladi. Shu tariqa baholash natijalari metodik seminar, ochiq dars, mahorat darsi yoki individual yordam rejasining boshlang'ich nuqtasiga aylanadi.

Tahlil natijasida quyidagi metodik xulosalar ajratildi. Birinchidan, formativ baholash o'quvchi xatosini vaqtida aniqlash va uni tuzatish imkonini beradi. Ikkinchidan, summativ baholash natijalari fanlar, sinflar va kompetensiyalar kesimida tahlil qilinsa, keyingi metodik ishlar uchun aniq ma'lumot manbai bo'ladi. Uchinchidan, mezon, deskriptor va rubrikalar baholashning shaffofligi hamda adolatliligini ta'minlaydi. To'rtinchidan, qayta aloqa va refleksiya o'quvchida mustaqil o'rganish ko'nikmasini rivojlantiradi. Beshinchidan, direktor o'rinbosari va metodik birlashma baholash natijalarini faqat hisobot uchun emas, balki dars sifatini oshirish, o'qituvchilarga metodik yordam ko'rsatish va ichki monitoringni takomillashtirish uchun ishlatishi zarur.

Xulosa. Formativ va summativ baholashning uyg'un qo'llanilishi ta'lim sifatini oshirishning muhim metodik sharti hisoblanadi. Formativ baholash o'quvchining o'rganish jarayonidagi ehtiyojini aniqlash, xatoni o'z vaqtida tuzatish, qayta aloqa berish va o'qitish metodikasini moslashtirish imkonini yaratadi. Summativ baholash esa o'quv davri yakunida erishilgan natijalarni aniqlash, ularni tahlil qilish va keyingi metodik ishlarni rejalashtirish uchun dalil beradi.

Baholashning rivojlantiruvchi kuchi uning mezonlilik, shaffoflik va qayta aloqa bilan bog'langanida namoyon bo'ladi. Har bir muhim topshiriq, yozma ish, loyiha yoki nazorat ishidan oldin o'quvchilarga baholash mezonlari tushuntirilishi, zarur hollarda deskriptorlar oddiy tilda izohlanishi lozim. O'quvchi nimaga ko'ra baholanishini bilsa, u o'z ishini ongli rejalashtiradi va o'z-o'zini nazorat qilishga intiladi.

Formativ baholash baho qo'yish bilan cheklanmasligi kerak. Savol-javob, kuzatuv, mini-topshiriq, chiqish chiptasi, o'zaro baholash va refleksiya o'quvchining o'sish nuqtalarini aniqlashga xizmat qilishi zarur. Qayta aloqa umumiy maqtov yoki tanqid shaklida emas, topshiriq sifati, kuchli tomonlar va yaxshilanishi kerak bo'lgan jihatlar bo'yicha aniq tavsiya sifatida berilganda samarali bo'ladi.

Summativ baholash natijalari faqat reyting yoki jurnal bahosi uchun ishlatilmasligi lozim. BSB va ChSB natijalari asosida fanlar, sinflar, mavzular va kompetensiyalar kesimida tahlil olib borilishi, aniqlangan muammolar bo'yicha qayta tushuntirish, individual yordam, metodik seminar yoki ochiq darslar tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytganda, formativ va summativ baholashni yagona pedagogik tizim sifatida tashkil etish baholashni nazorat vositasidan ta'lim sifatini boshqarish mexanizmiga aylantiradi. Rubrika, deskriptor, qayta aloqa, refleksiya va tahliliy monitoring ushbu tizimning metodik tayanchlari bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637-son, 23.09.2020. URL: lex.uz/docs/-5013007.
2. O'zbekiston Respublikasining "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-901-son, 01.02.2024. URL: lex.uz/docs/-6786401.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 14-fevraldagi 91-son "Maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan o'tkazish hamda ta'lim sifati monitoringini amalga oshirish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. URL: lex.uz/docs/-6800815.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrda 997-son "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro

- tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. URL: lex.uz/docs/-4097073.
5. Umarova H., Ismailov A., Xudoyberdiyev E. Ta'lim menejementi. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2025. 256 b.
 6. Sadler D. R. Formative Assessment and the Design of Instructional Systems // Instructional Science. 1989. Vol. 18, No. 2. P. 119-144. DOI: 10.1007/BF00117714.
 7. Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback // Review of Educational Research. 2007. Vol. 77, No. 1. P. 81-112. DOI: 10.3102/003465430298487.
 8. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 1998. Vol. 5, No. 1. P. 7-74. DOI: 10.1080/0969595980050102.
 9. Wiggins G. Seven Keys to Effective Feedback // Educational Leadership. 2012. Vol. 70, No. 1. P. 10-16.

UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH SHAROITIDA O'QITUVCHILAR KREATIV SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMINING AKMEOLOGIK-DIDAKTIK ASOSLARI

Ashurova Barno Nematovna

Samarqand davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Elektron pochta: barnorahmatova1983@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada uzluksiz kasbiy rivojlantirish sharoitida o'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish mexanizmining akmeologik-didaktik asoslari yoritiladi. Tadqiqotda pedagog shaxsining kasbiy yetuklikka erishishi, ijodiy fikrlashi, innovatsion faoliyatga tayyorligi va o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyoji asosiy ilmiy muammo sifatida tahlil qilinadi. Maqolada akmeologik yondashuv o'qituvchining kasbiy cho'qqiga intilishi, didaktik yondashuv esa ta'lim jarayonini mazmun, metod, vosita va natija jihatidan samarali tashkil etish omili sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, kreativ salohiyatni rivojlantirishning motivatsion, diagnostik, metodik, refleksiv va amaliy bosqichlari asoslab beriladi. Tadqiqot natijasida uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimida o'qituvchining ijodkorligini shakllantirishga xizmat qiluvchi mexanizm modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: uzluksiz kasbiy rivojlantirish, kreativ salohiyat, akmeologik yondashuv, didaktik asos, pedagogik mahorat, refleksiya, innovatsion faoliyat, o'qituvchi kompetensiyasi.

АКМЕОЛОГО-ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕХАНИЗМА РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧИТЕЛЕЙ В УСЛОВИЯХ НЕПРЕРЫВНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. В данной статье раскрываются акмеолого-дидактические основы механизма развития креативного потенциала учителей в условиях непрерывного профессионального развития. В исследовании профессиональная зрелость педагога, творческое мышление, готовность к инновационной деятельности и потребность в саморазвитии рассматриваются как ключевые научно-педагогические проблемы. Акмеологический подход трактуется как фактор стремления учителя к профессиональному совершенству, а дидактический подход-как основа эффективной организации образовательного процесса с точки зрения содержания, методов, средств и результатов. В статье также обоснованы мотивационный, диагностический, методический, рефлексивный и практический этапы развития креативного потенциала. В

результате исследования предложена модель механизма, направленного на формирование творческой активности учителя в системе непрерывного профессионального развития.

Ключевые слова: непрерывное профессиональное развитие, креативный потенциал, акмеологический подход, дидактическая основа, педагогическое мастерство, рефлексия, инновационная деятельность, компетентность учителя.

ACMEOLOGICAL AND DIDACTIC FOUNDATIONS OF THE MECHANISM FOR DEVELOPING TEACHERS' CREATIVE POTENTIAL IN THE CONTEXT OF CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Abstract. This article examines the acmeological and didactic foundations of the mechanism for developing teachers' creative potential in the context of continuous professional development. The study analyzes teachers' professional maturity, creative thinking, readiness for innovative activity and need for self-development as key pedagogical issues. The acmeological approach is interpreted as a factor that encourages teachers to strive for professional excellence, while the didactic approach is considered as a basis for organizing the educational process effectively in terms of content, methods, tools and outcomes. The article substantiates motivational, diagnostic, methodological, reflective and practical stages of developing creative potential. As a result, a mechanism model aimed at strengthening teachers' creativity within the system of continuous professional development is proposed.

Key words: continuous professional development, creative potential, acmeological approach, didactic foundation, pedagogical mastery, reflection, innovative activity, teacher competence.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchining kasbiy faoliyati faqat tayyor bilimlarni o'quvchilarga yetkazish bilan cheklanmaydi. Bugungi pedagog ta'lim jarayonining tashkilotchisi, innovatsion g'oyalar tashabbuskori, o'quvchi shaxsini rivojlantiruvchi, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni shakllantiruvchi subyekt sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli o'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish masalasi uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimining eng dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Uzluksiz kasbiy rivojlantirish pedagogning butun kasbiy faoliyati davomida bilim, ko'nikma, kompetensiya va shaxsiy sifatlarini yangilab borishini nazarda tutadi. Bunday sharoitda o'qituvchi doimiy ravishda o'z ustida ishlashi, zamonaviy metodlarni o'zlashtirishi, o'quvchilarning ehtiyojlariga mos didaktik yechimlar ishlab chiqishi, ta'lim jarayonida kreativ fikrlash imkoniyatlarini kengaytirishi zarur. Chunki ta'lim jarayonidagi yangilanishlar, raqamli texnologiyalar, kompetensiyaviy

yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va baholashning zamonaviy shakllari o'qituvchidan ijodkorlikni talab etadi.

Kreativ salohiyat o'qituvchining yangi g'oya yaratish, mavjud pedagogik vaziyatga noodatiy yechim topish, o'quv materialini o'quvchilar uchun qiziqarli va samarali shaklda tashkil etish, muammoli vaziyatlarda moslashuvchan qaror qabul qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Bunday salohiyat o'z-o'zidan shakllanmaydi. U maqsadli metodik yordam, kasbiy refleksiya, innovatsion muhit, amaliy tajriba va shaxsiy motivatsiya asosida rivojlanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi uzluksiz kasbiy rivojlantirish sharoitida o'qituvchilar kreativ salohiyatini rivojlantirish mexanizmining akmeologik-didaktik asoslarini ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda uning samarali modelini asoslab berishdan iborat. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: birinchidan, o'qituvchilar kreativ salohiyatining mazmun-mohiyatini aniqlash; ikkinchidan, akmeologik va didaktik yondashuvlarning o'zaro aloqadorligini ochib berish; uchinchidan, uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayonida kreativ salohiyatni rivojlantirish bosqichlarini asoslash; to'rtinchidan, mazkur jarayonga xizmat qiluvchi mexanizm modelini taklif etish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Pedagogik adabiyotlarda kreativlik tushunchasi shaxsning yangilik yaratish, muammoni noodatiy tarzda hal etish, mavjud tajribani qayta tashkil qilish va yangi pedagogik mahsulot yaratish qobiliyati sifatida izohlanadi. J. Guilford kreativ tafakkurni divergent fikrlash bilan bog'laydi va uni bir muammoga bir nechta yechim topish qobiliyati sifatida tushuntiradi [1]. E. Torrance esa kreativlikni muammolarni sezish, taxmin qilish, g'oyalarni sinab ko'rish va natijalarni takomillashtirish jarayoni sifatida baholaydi [2].

O'qituvchi kreativligi umumiy ijodkorlikdan farqli ravishda pedagogik vazifa, ta'limiy maqsad va o'quvchi shaxsining rivoji bilan bevosita bog'liqdir. Ya'ni pedagog kreativligi faqat yangilik yaratish emas, balki o'quvchini fikrlashga, izlanishga, savol berishga, mustaqil xulosa chiqarishga yo'naltirishdir. Shu jihatdan kreativ pedagog o'z darsida tayyor qoliplarni takrorlamaydi, balki o'quvchilarning yoshi, qiziqishi, bilim darajasi va ijtimoiy tajribasiga mos didaktik vaziyat yaratadi.

Akmeologik yondashuv shaxsning kasbiy rivojlanish cho'qqisiga erishish qonuniyatlarini o'rganadi. A.A. Derkach, N.V. Kuzmina va boshqa olimlar akmeologiyani kasbiy yetuklik, mahorat, o'zini o'zi rivojlantirish va shaxsiy imkoniyatlarni to'liq namoyon etish haqidagi fan sifatida talqin qiladilar [3]. Pedagogik faoliyatda akmeologik yondashuv o'qituvchining o'z kasbida yuqori natijalarga erishishi, kasbiy mahoratini muntazam oshirishi, o'z faoliyatini tahlil qilishi va o'z oldiga yangi rivojlanish maqsadlarini qo'yishini anglatadi.

Didaktik yondashuv esa ta'lim jarayonining mazmuni, metodlari, shakllari, vositalari va natijalarini ilmiy asosda tashkil etishga xizmat qiladi. V.V. Davydov,

L.S. Vygotskiy, I.Ya. Lerner, M.N. Skatkin kabi olimlar ta'lim jarayonida o'quvchining faol ishtiroki, muammoli vaziyat, rivojlantiruvchi ta'lim va mustaqil fikrlashni shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratganlar [4; 5].

Uzluksiz kasbiy rivojlantirish bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda o'qituvchining kasbiy o'sishi bir martalik malaka oshirish kurslari bilan emas, balki doimiy o'rganish, hamkorlik, tajriba almashish, mentorlik, refleksiya va amaliyotga yo'naltirilgan treninglar orqali ta'minlanishi ta'kidlanadi [6]. Demak, kreativ salohiyatni rivojlantirish ham uzluksiz, bosqichma-bosqich va amaliy natijaga yo'naltirilgan jarayon bo'lishi lozim. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi kreativligini rivojlantirish masalasi ko'plab tadqiqotlarda yoritilgan bo'lsa-da, uni aynan akmeologik va didaktik asoslar uyg'unligida, uzluksiz kasbiy rivojlantirish sharoitida mexanizm sifatida tahlil qilish zarurati saqlanib qolmoqda. Mazkur maqola ana shu ilmiy ehtiyojdan kelib chiqib tayyorlandi.

Tahlil va natijalar. O'qituvchilar kreativ salohiyatini rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqishda avvalo "mexanizm" tushunchasining pedagogik mazmunini aniqlab olish zarur. Pedagogik mexanizm muayyan maqsadga erishishga xizmat qiluvchi tamoyillar, shart-sharoitlar, metodlar, vositalar, bosqichlar va natijalar tizimidir. Demak, kreativ salohiyatni rivojlantirish mexanizmi o'qituvchining ijodiy fikrlashi, innovatsion faoliyatga tayyorligi, kasbiy refleksiyasi va didaktik mahoratini muntazam rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon sifatida qaraladi. Ushbu mexanizmning akmeologik asosi o'qituvchini kasbiy yetuklik sari yo'naltirishda namoyon bo'ladi. Bunda pedagog o'z faoliyatining hozirgi holatini anglaydi, kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi, shaxsiy rivojlanish traektoriyasini belgilaydi, o'z tajribasini takomillashtirib boradi. Akmeologik yondashuv o'qituvchiga "men qanday dars o'taman?" degan savoldan tashqari, "men qanday o'qituvchi bo'lib shakllanyapman?", "kasbiy cho'qqimga erishish uchun nimalarni o'zgartirishim kerak?" degan savollarni qo'yadi. Didaktik asos esa kreativ salohiyatni ta'lim jarayonining aniq mazmuni bilan bog'laydi. O'qituvchi kreativ bo'lishi uchun faqat umumiy ijodkorlik yetarli emas. U o'quv maqsadini to'g'ri qo'yishi, mavzuni o'quvchi uchun tushunarli va qiziqarli shaklda ochib berishi, interfaol metodlardan foydalanishi, darsda muammoli vaziyat yaratishi, o'quvchilarning mustaqil ishlashiga sharoit yaratishi lozim. Shuning uchun o'qituvchi kreativligi didaktik mahorat bilan uzviy bog'liq.

Tadqiqot asosida o'qituvchilar kreativ salohiyatini rivojlantirish mexanizmining quyidagi tarkibiy qismlari belgilandi:

1. Motivatsion komponent. Bu bosqichda o'qituvchida yangilikka intilish, kasbiy o'sishga ehtiyoj, ijodiy faoliyatga qiziqish, o'z ustida ishlashga ichki rag'bat shakllantiriladi. Motivatsiyasiz kreativlik barqaror bo'lmaydi. O'qituvchi tashqi talab

sababli emas, balki ichki ehtiyoj asosida rivojlanishga harakat qilgandagina ijodiy natijalar yuzaga keladi.

2. Diagnostik komponent. Bu bosqichda o'qituvchining kreativ salohiyati, metodik tayyorgarligi, innovatsion faoliyatga munosabati, refleksiv ko'nikmalari aniqlanadi. Diagnostika suhbat, anketa, dars kuzatuv, portfolioni tahlil qilish, o'z-o'zini baholash va ekspert baholash orqali amalga oshiriladi. Diagnostika natijalari individual rivojlanish yo'nalishini belgilashga yordam beradi.

3. Metodik komponent. Bu bosqichda o'qituvchilar uchun kreativ dars loyihalash, muammoli ta'lim, loyiha metodi, keys-stadi, STEAM elementlari, raqamli vositalardan foydalanish, o'quvchilarni tadqiqotga yo'naltirish kabi metodik ko'nikmalar rivojlantiriladi. Metodik komponent kreativlikni amaliy pedagogik faoliyatga olib kiradi.

4. Refleksiv komponent. O'qituvchi o'z faoliyatini tahlil qilmasa, unda kasbiy o'sish sekinlashadi. Refleksiya darsdan keyingi tahlil, o'quvchi fikrini o'rganish, hamkasblar bilan muhokama, video-dars tahlili, shaxsiy pedagogik kundalik yuritish orqali amalga oshiriladi. Refleksiya o'qituvchining o'z xatolaridan xulosa chiqarishi va kelgusi faoliyatini takomillashtirishiga xizmat qiladi.

5. Amaliy-innovatsion komponent. Bu bosqichda o'qituvchi o'z darslarida yangi metodlarni sinab ko'radi, kichik pedagogik tajribalar o'tkazadi, o'quvchilar bilan loyiha va ijodiy topshiriqlarni amalga oshiradi. Natijada kreativ salohiyat nazariy bilim darajasida qolib ketmaydi, balki real pedagogik amaliyotga aylanadi.

Quyidagi jadvalda o'qituvchilar kreativ salohiyatini rivojlantirish mexanizmining asosiy tarkibiy qismlari umumlashtirilgan.

Jadval 1

O'qituvchilar kreativ salohiyatini rivojlantirish mexanizmining tarkibiy qismlari

Tarkibiy qism	Mazmuni	Kutiladigan natija
Motivatsion	Yangilikka intilish, kasbiy o'sishga ehtiyoj, ijodiy faoliyatga qiziqish	O'qituvchida ichki rivojlanish ehtiyoji kuchayadi
Diagnostik	Kreativlik, metodik tayyorgarlik va refleksiv ko'nikmalarni aniqlash	Individual rivojlanish yo'nalishi belgilanadi
Metodik	Interfaol, muammoli, loyiha va raqamli metodlarni o'zlashtirish	Kreativ dars loyihalash ko'nikmasi shakllanadi
Refleksiv	Dars tahlili, o'z-o'zini baholash, tajribadan xulosa chiqarish	O'qituvchi o'z faoliyatini takomillashtiradi
Amaliy-innovatsion	Yangi metodlarni amaliyotda sinash, ijodiy topshiriqlar yaratish	Kreativ salohiyat real pedagogik natijaga aylanadi

Mazkur mexanizmni amalga oshirishda quyidagi pedagogik shart-sharoitlar muhim hisoblanadi. Birinchidan, ta'lim muassasasida ijodiy va ochiq metodik muhit

bo'lishi zarur. O'qituvchi xatodan qo'rqmasligi, yangi g'oyani sinab ko'rishi, hamkasblari bilan fikr almashishi kerak. Ikkinchidan, uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslari nazariy ma'ruzalarga emas, amaliy mashg'ulotlar, treninglar, ustaxonalar va tajriba almashishga asoslanishi lozim. Uchinchidan, o'qituvchining shaxsiy rivojlanish dasturi ishlab chiqilishi va muntazam yangilanib borilishi kerak. To'rtinchidan, kreativ faoliyat natijalari baholanishi, rag'batlantirilishi va ommalashtirilishi zarur.

Tadqiqot asosida quyidagi model taklif etiladi:

O'qituvchilar kreativ salohiyatini rivojlantirishning akmeologik-didaktik modeli

Maqsad: o'qituvchining kreativ salohiyatini uzluksiz kasbiy rivojlantirish orqali oshirish.

Akmeologik asos: kasbiy yetuklik, o'z-o'zini rivojlantirish, refleksiya, pedagogik mahorat.

Didaktik asos: ta'lim mazmuni, metodlari, vositalari, interfaol yondashuvlar, natijadorlik.

Bosqichlar: motivatsiya → diagnostika → metodik tayyorgarlik → amaliy tatbiq → refleksiya → takomillashtirish.

Natija: kreativ, innovatsion, refleksiv va kasbiy jihatdan yetuk o'qituvchi.

Muhokama. O'qituvchilar kreativ salohiyatini rivojlantirishda eng muhim muammolardan biri kasbiy rivojlanish jarayonining ayrim hollarda rasmiylikka aylanib qolishidir. Ya'ni malaka oshirish kurslari, seminar va treninglar o'qituvchining real dars amaliyoti bilan yetarlicha bog'lanmasa, ular kutilgan natijani bermaydi. Shu sababli uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayoni amaliyotga yaqin, o'qituvchining aniq ehtiyojlariga mos va natijaga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Akmeologik yondashuv aynan shu jihatdan muhimdir. Chunki u o'qituvchini faqat tashqi talablar asosida emas, balki ichki rivojlanish ehtiyoji orqali kasbiy o'sishga undaydi. O'qituvchi o'zini kasbiy rivojlanish subyekti sifatida anglaganida, kreativlik uning faoliyatida tabiiy ehtiyojga aylanadi. Bunday o'qituvchi dars jarayonida tayyor metodik ishlanmalarni mexanik qo'llamaydi, balki ularni o'z o'quvchilarining real imkoniyatlariga moslashtiradi.

Didaktik yondashuv esa kreativlikni ta'lim sifati bilan bog'laydi. Agar o'qituvchining ijodiy g'oyasi o'quv maqsadiga xizmat qilmasa, u faqat tashqi bezak bo'lib qolishi mumkin. Shuning uchun kreativlik samarali didaktik natijaga, ya'ni

o'quvchining bilim, ko'nikma, kompetensiya va mustaqil fikrlash darajasining oshishiga xizmat qilishi zarur.

Shu nuqtayi nazardan kreativ salohiyatni rivojlantirishda quyidagi mezonlarni ajratish mumkin:

Motivatsion mezon-o'qituvchining kasbiy o'sishga intilishi, yangilikka ochiqqligi, ijodiy faoliyatga qiziqishi.

Kognitiv mezon-zamonaviy pedagogik texnologiyalar, metodlar, kreativ fikrlash strategiyalari va didaktik loyihalash bo'yicha bilimga egaligi.

Faoliyat mezon-dars jarayonida muammoli vaziyat, loyiha, interfaol mashg'ulot, ijodiy topshiriq va raqamli vositalardan foydalana olishi.

Refleksiv mezon-o'z faoliyatini tahlil qilish, natijalarni baholash, kamchiliklardan xulosa chiqarish va faoliyatni takomillashtirish qobiliyati.

Natijaviy mezon-o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, savol berish, izlanish va amaliy yechim topish ko'nikmalarining kuchayishi.

Mazkur mezonlar asosida o'qituvchi kreativ salohiyatining rivojlanganlik darajasini past, o'rta va yuqori bosqichlarda baholash mumkin. Past darajada o'qituvchi asosan tayyor metodlarga tayanadi, yangilikka ehtiyotkorlik bilan yondashadi. O'rta darajada u ayrim innovatsion metodlarni qo'llaydi, biroq ularni tizimli ravishda tahlil qilmaydi. Yuqori darajada esa o'qituvchi mustaqil metodik mahsulot yaratadi, darsni kreativ loyihalaydi, o'quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etadi va o'z tajribasini ommalashtira oladi. Demak, o'qituvchining kreativ salohiyatini rivojlantirishda akmeologik va didaktik yondashuvlar bir-birini to'ldiradi. Akmeologik yondashuv pedagog shaxsining kasbiy yetukligini ta'minlasa, didaktik yondashuv ushbu yetuklikni ta'lim jarayonida samarali qo'llash imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Uzlaksiz kasbiy rivojlantirish sharoitida o'qituvchilar kreativ salohiyatini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. Kreativ salohiyat pedagogning yangilik yaratish, ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga yo'naltirish va o'z faoliyatini muntazam takomillashtirish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. O'qituvchi kreativ salohiyati shaxsiy ijodkorlik, kasbiy kompetensiya, metodik mahorat, refleksiv fikrlash va innovatsion faoliyatga tayyorlikning yaxlit birligidan iborat.
2. Akmeologik yondashuv o'qituvchining kasbiy yetuklikka intilishi, o'z imkoniyatlarini anglash va o'z-o'zini rivojlantirish jarayonini kuchaytiradi.
3. Didaktik yondashuv kreativlikni ta'lim mazmuni, metodlari, vositalari va natijalari bilan bog'lab, uni amaliy pedagogik faoliyatga tatbiq etadi.

4. Kreativ salohiyatni rivojlantirish mexanizmi motivatsion, diagnostik, metodik, refleksiv va amaliy-innovatsion komponentlar asosida tashkil etilishi lozim.
5. Uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslari o'qituvchining real ehtiyojlari, dars amaliyoti va individual rivojlanish traektoriyasiga asoslangandagina samarali bo'ladi.

Tahlil natijalari asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

birinchidan, uzluksiz kasbiy rivojlantirish dasturlariga kreativ dars loyihalash, pedagogik refleksiya, innovatsion metodlar va raqamli didaktika bo'yicha amaliy modullarni kengroq kiritish zarur;

ikkinchidan, har bir o'qituvchi uchun individual kasbiy rivojlanish xaritasi ishlab chiqilishi va unda kreativ salohiyatni rivojlantirish indikatorlari aks ettirilishi lozim;

uchinchidan, ta'lim muassasalarida metodik hamkorlik, mentorlik, ochiq darslar tahlili va kreativ pedagogik tajribalarni ommalashtirish tizimini kuchaytirish maqsadga muvofiq;

to'rtinchidan, o'qituvchilar kreativligini baholashda faqat dars shakliga emas, balki o'quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlashi va amaliy natijalariga ham e'tibor qaratish zarur.

Umuman olganda, o'qituvchilar kreativ salohiyatini rivojlantirishning akmeologik-didaktik mexanizmi pedagogni kasbiy yetuklikka yo'naltiradi, ta'lim jarayonida yangicha fikrlashni kuchaytiradi va o'quvchilarning ijodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. New York: McGraw-Hill, 1967. 538 p.
2. Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual. Lexington: Personnel Press, 1974. 95 p.
3. Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека. Москва: РАГС, 2000. 536 с.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Москва: Педагогика-Пресс, 1996. 536 с.
5. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. Москва: Интор, 1996. 544 с.
6. Darling-Hammond L., Hyler M.E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. Palo Alto: Learning Policy Institute, 2017. 72 p.
7. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. Москва: Высшая школа, 1990. 119 с.
8. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика: теория и технология креативного обучения. Москва: Издательство МГУ, 2003. 416 с.

9. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. Москва: Академия, 2009. 240 с.
10. OECD. Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. TALIS 2018 Results. Paris: OECD Publishing, 2019. 220 p.

ARTPEDAGOGIKA KONSEPSIYASI ASOSIDA UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA O'QUVCHILARNING IJODIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Badriddinova Sitora Samariddin qizi

Samarqand davlat pedagogika instituti doktoranti

sitorabadriddinova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada artpedagogika tushunchasi va uning mohiyati va nazariy asoslari berilgan. Shuningdek artpedagogika konsepsiyasining umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarining ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi nazariy asoslari tahlil qilinadi. Bugungi kunda globallashuv jarayonida ta'lim tizimida o'quvchi yoshlarning mustaqil va kreativ fikrlashi, estetik didi, emotsional intellektini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Maqolada o'quvchilarning ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beruvchi artpedagogik yondashuvning mazmuni, asosiy tamoyillari umumiy o'rta ta'lim tizimidagi o'rni turli ilmiy adabiyotlar asosida yoritib berilgan. Shuningdek san'atga asoslangan ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashning afzalliklari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar. Artpedagogik yondashuv, ijodiy kompetensiya, kreativ fikrlash, estetik did, emotsional intellekt, ta'lim texnologiyalari.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ НА ОСНОВЕ КОНЦЕПЦИИ АРТ-ПЕДАГОГИКИ

Аннотация. В статье раскрываются понятие, сущность и теоретические основы арт-педагогтики. Также анализируется теоретическая база арт-педагогтики в контексте развития творческих компетенций у учащихся общеобразовательных школ. В условиях современной глобализации формирование у школьников самостоятельного и творческого мышления, эстетического вкуса и эмоционального интеллекта является приоритетной задачей системы образования. На основе анализа различных научных источников в статье рассматриваются содержание, ключевые принципы и роль арт-педагогического подхода, способствующего развитию творческих компетенций учащихся. Кроме того, анализируются преимущества внедрения в учебный процесс образовательных технологий, основанных на искусстве. Ключевые слова: арт-педагогический подход, творческая компетенция,

творческое мышление, эстетический вкус, эмоциональный интеллект, образовательные технологии.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENT CREATIVE COMPETENCIES IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS BASED ON THE CONCEPT OF ART PEDAGOGY

Abstract. This article outlines the concept, essence, and theoretical foundations of art pedagogy. It also analyzes the theoretical basis of the art pedagogy concept regarding the development of creative competencies among students in general secondary education schools. In the context of modern globalization, fostering independent and creative thinking, aesthetic taste, and emotional intelligence among young learners is a priority within the education system. The article examines the content, core principles, and role of the art-pedagogical approach which facilitates the development of students' creative competencies—drawing on various scholarly sources. Additionally, the benefits of integrating art-based educational technologies into the learning process are analyzed.

Keywords: Art-pedagogical approach, creative competence, creative thinking, aesthetic taste, emotional intelligence, educational technologies.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ta'lim tizimi yangicha pedagogik yondashuvlar asosida bilim berishni talab qilmoqda. Chunki bu yondashuvlar orqali talim tizimi samaradorligi oshib borishi takidlanmoqda.

Mamlakatimizda ham ta'lim sifatini va samaradorligini oshirish maqsadida turli xil ko'lamdagi islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, bugungi kunda yangicha yo'nalishlardan biri bo'lgan artpedagogik jarayon etibordan chetda qolmayapti. Artpedagogika so'zi ikki muhim tushunchadan tashkil topgan bo'lib "art" (inglizcha "art") — san'at, va "pedagogika" (yunoncha "paydos" — bola, "ago" — yetaklamoq, bolani boshqarish) degan ma'nolarni o'zida mujassam qiladi. Ushbu fanning vujudga kelishi ham ta'lim samaradorligi va sifatini oshirish maqsadida vujudga kela boshlagan.

Artpedagogika so'ziga berilgan tariflar turlicha va pedagogikada eng ko'p uchraydi va asosiy o'rinni egallaydi. L.N. Komissarova va T.A. Dobrovolskaya, Ye.A. Medvedeva, I.Yu. Levchenko artpedagogikani pedagogika va san'at sintezidan hosil bo'lishini, san'at vositalari orqali tarbiyalash kamol toptirish, bilim berish va rivojlantirish sifatida ilmiy-amaliy yo'nalish sifatida takidlab o'tishadi. [1]

N.Yu.Sergeyeva esa artpedagogikani pedagogika fanining zamonaviy yo'nalishlaridan biri ekanligini hamda ta'lim jarayonida san'at qoniniyatlarini mexanizm va tamoyillarini o'rganadigan yo'nalish ekanligini aytib o'tishadi. [2]

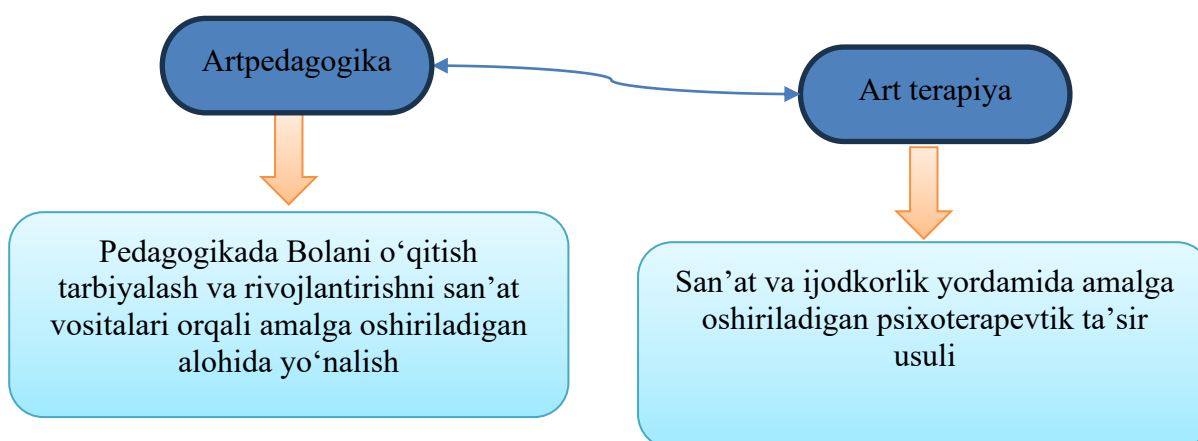
T.G. Neretina o'z asarlarida artpedagogikani ta'limning yangicha innovatsion yo'nalishi ekanligini va undan o'quvchi shaxsini ijodiy salohiyatini o'stirish va individual xususiyatlarini o'rganish maqsadida foydalaniladigan pedagogik yondashuv sifatida tavsiflaydi.

Butun dunyo bo'yicha artpedagogika fanlararo yangicha samarali yo'nalish sifatida tan olinmoqda. Lekin bugungi kunga qadar ko'pchilik insonlar, o'quvchi yoshlar artpedagogika va artterapiyaga tarif berish yoki takidlashda adashishishadi. Artpedagogika va artterapiya bir-biri bilan bog'lik, ammo ularning vazifa, maqsad, qo'llanish sohasi va mutaxassislari farq qiladi. Ularni quyidagi jadval va rasmlar orqali oson farqlashimiz mumkin.

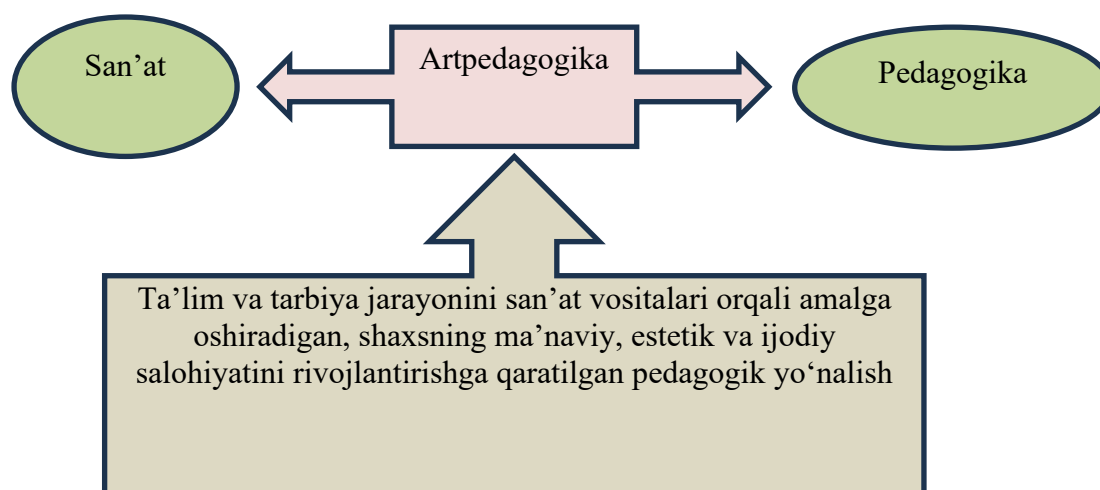
1-jadval.

Mezon	Artpedagogika	Artterapiya
Maqsadi	Ta'lim va tarbiya orqali shaxsning ijodiy va intellectual rivijlantirish	San'at vositasida psixologik muammolarni aniqlash holatni yaxshilash
Asosiy vazifasi	Ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirish	Ruhiy zo'riqish stress, qo'rquv psixologik muammolarni davolash
Qo'llanish sohasi	Maktab, oliy ta'lim, makrabbgacha ta'lim, tarbiya jarayonlarida	Psixologiya, tibbiy markazlar, reabilitatsiya markazlar, maslahat xizmatlari
Asosiy mutaxassisi	Pedagog	Psixolog

1-chizma

Ko'rib turganimizdek ikkala yo'nalishning har bir mezonlari tasniflari bir biridan farq qiladi.

So'ngi yillarda umumta'lim maktablarda o'quvchilarni har tomonlama rivojlantirish maqsadida artpedagogik yondashuv muhim yo'nalish sifatida tan olinmoqda. Jahonda va mamlakatimizda umumta'lim maktablarida qo'llashning ilmiy-nazariy asoslari haqida olimlar turlicha fikr va maslahatlar berib o'tishgan.

Herbert Read san'at bilan ko'plab fanlarni integratsiyalashni o'z asarlarida takidlaydi. Chunki uning fikriga ko'ra san'at o'quvchilarni ijodiy salohiyatini rivojlantiradi, mustaqil fikrlaydi va mustaqil qaror chiqaradi. [9]

Ye. A. Medvedeva va I. Yu. Levchenko fikriga ko'ra artpedagogika ikki fanning san'at va pedagogikaning integratsiyasi sifatida ta'riflaydilar. Ular artpedagogikani maktab o'quvchilarini rivojlantirishda mustaqil fikrlashni rivojlantirishda va ularni insonparvarlashtirishda asosiy yondashuvlardan biri ekanligini takidlashadi. [4]

L. D. Lebedeva artpedagogikani artterapiya bilan tenglashtirmaslik kerakligini alohida takidlaydi. Chunki artpedagogika davolash maqsadida emas balki ta'lim tarbiya berish jarayonida qo'llanadigan yondashuvligini etirof etadi. Shuningdek u o'z fikr. [5]

Ye. V. Taranov artpedagogikani turli xil yondashuvlarga ajratdi va eng samaralisi integrative yondashuv ekanligini e'tirof etdi. Uning fikricha bu yondashuv rivojlangan ta'lim muassasalari uchun eng samarali model hisoblanadi. Sababi u maktablarda san'atning turli yo'nalishlar ya'ni musiqa, teatr, san'at yagona pedagogic tizim sifatida foydalaniladi. Natijada bilim oluvchi o'quvchi yoshlarning kommunikativ ko'nikmalari, kreativ va tanqidiy fikrlashi rivojlanadi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda mamlakatimizda ham artpedagogikaga alohida urg'u berilmoqda. Olimlarimiz bu yondashuv ustida turli xil tadqiqotlar olib bormoqda. Xususan ulardan Sh.N. Mustafaev, A.T. Gulboyev, T. Saparbaev va Ulbolsin Paxratdinova artpedagogik yondashuv asosida ta'lim berishning turli ijobiy tomonlarini o'z tadqiqotlarida isbotlab bormoqda.

O‘zbekistonda eng faol tadqiqotchilardan biri hisoblandan A.T. Gulboyev boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ijodiy salohiyatini va estetik tarbiyasini rivojlantirish ustida tadqiqot olib borgan. Muallif “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida estetik tarbiya tushunchalarini rivojlantirishda art-pedagogikaning nazariy asoslari” maqolasida artpedagogikani ta‘limni tashkil etuvchi pedadodik yondashuv deb tariflaydi. [7] Uning fikricha badiiy faoliyat ya‘ni teatr, musiqa, san‘at va rasm o‘quvchilarda mustaqil fikr yutira olish qobiliyatini, estetik didni va madaniy qadriyatlarni rivojlantiradi.

“Zamonaviy ta‘lim tizimida art pedagogika vositasida o‘quvchilarning emotsional intellektini shakllantirish metodikasi” nomli maqolasida esa artpedagogika yordamida hissiyotlarni boshqarish kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqdi. [8] U badiiy faoliyat natijasida o‘quvchilarning emotsional intellektini rivojlantirish samarali usul ekanligini ko‘rsatdi. “The Role of Art-Pedagogical Technologies in the Formation of the Emotional and Psychological Component of the Aesthetic Perception of Younger Schoolchildren” maqolasida esa kichik yoshdagi ijodiy faolligi estetik idrokini rivojlantirish artpedagogika orqali amalga oshishini ilmiy jihatdan isbotlab berdi. [9]

Olimlardan T. Sapparbaev va Ulbolsin Paxratdinova “Art pedagogika orqali o‘quvchi yoshlarga ta‘lim berishning o‘ziga xos xususiyatlari” maqolasida artpedagogikaning umumiy o‘rta talim tizimidagi o‘rni yoritib berildi. Ularning fikriga ko‘ra:

Artpedagogika o‘quvchilarni mustaqil fikrlay olish ko‘nikmalarini rivojlantiradi;

Ijodkorlikni shakllantiradi;

Guruhlarda ishlash va muloqot madaniyatini shakllantiradi;

Talim oluvchilarning estetik didini rivojlantiradi;

Ular jahonda Finlandiya ta‘lim tajribasini tahlil qiladi va mamlakatimiz Oz‘bekiston maktablarida ham qo‘llash mumkinliginin e‘tirof etdi. [10]

M.N. Babanazarova “Art Pedagogy is an Integral Part of the Educational Process” (2024) maqolasida artpedagogikaning boshlang‘ich ta‘limda artpedagogikaning o‘rni o‘rganilgan. Uning fikriga ko‘ra:

artpedagogika boshlang‘ich talimning asosiy qizlaridan biri hisoblanadi;

badiiy faoliyat orqali kreativ fikrlashni o‘rganadi;

fanlararo integratsiyaga o‘z hissasini qo‘shadi;

bilim olish jarayonini qiziqarli va samarador qiladi.

O‘zbekistonda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki artpedagogika:

o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi;

emotsional intellektini rivojlantiradi;

estetik tarbiyani shakllantiradi;

zamonaviy ta'lim jarayonlariga integratsiya qilishda muhim ilmiy asos bo'la oladi.

Aytishimiz mumkinki umumiy o'rta talim muassasalarda artpedagogik yondashuvlardan foydalanishimiz natijasida ta'lim samaradorligini oshirishimiz mumkin. Ushbu yondashuvlarni turli darslarga va fanlarga integratsiya qilishimiz orqali barcha o'quvchilarni jumladan darslarda ishtiroki sust oquvchilarni qiziqishini oshirishimiz mumkin. Bu esa dars samaradorligining ko'rsatgichini oshiradi.

Masalan tarix fani darslarida:

tarixiy voqealarni sahnalashtirish, muzeylarga ekskursiya uyushtirish, rasm asosida tarixiy voqea-hodisalarni tahlil qilish orqali o'quvchilarning eslab qolish qobiliyatini yaxshilash, tarixiy tafakkurini rivojlantirish va insonparvarlik hissini uyg'otish mumkin.

Tabiiy fanlar darslarida (Kimyo, Biologiya, Fizika) fani darslarida:

poster tayyorlash, 3d maket yaratish, mind map, infografika yordamida o'quvchilarning vizual xotirasini shakllantirish, murakkab jarayonlarni oson tushunib tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin.

Chet tili darslarida:

Drama qo'shiqlar, dialog, qo'shiq-kuy, rasm orqali hikoya tuzish metodlari yordamida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, erkin muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishga erishish va nutqni ravon qilish kabi samaradorlikka erishish mumkin.

Matematika fani darslarida:

rangli modellash, visual shakl va rasmlar orqali mantiqiy fikrlashni kuchaytirish, fazoviy tasavvurni rivojlantirish va oson o'zlashtirish mumkin.

Boshlang'ich sinflarda esa:

Turli metodlar:

Musiqali o'yinlar;

Rang terapiyasi;

Ertak terapiyasi;

Barmoq teatri.

Rasm chizish orqali o'quvchi bolalarning qo'l motorikalari rivojlannadi, nutq rivojlanadi, turli xil vaziyatlarda moslashishni o'rganishadi, emotsional holat yaxshilanadi.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda ta'lim samaradorligini oshirish maqsadida turli xil ta'lim islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, o'quvchi yoshlarni darsga qiziqishini oshirish ham ta'lim jarayonida alohida e'tibor talab qilmoqda. Ushbu talablarga ko'ra pedagogikada yangicha artpedagogik yondashuvni darslar jarayonida qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Turli xil fanlarga artpedagogikani integratsiya qilish orqali ta'lim jarayonida bir qancha yutuqlarga erishish mumkin. Jumladan: kommunikativ kompetensiyalar rivojlanadi, estetik did va badiiy tafakkur

yuksaladi, darslarda faollik va ishtirok darajasi ortadi, xotira mustahkamlanadi, o'quvchilarning o'ziga bo'lgan bahosi ortadi.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. Babanazarova M.N. "Art Pedagogy is an Integral Part of the Educational Process" (2024)
2. Медведева Е.А., Левченко И.Ю., Комиссарова Л.Н., Добровольская Т.А. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании. – М.: Академия, 2001. – С. 24.
3. Сергеева Н.Ю. Арт-педагогика и арт-терапия: к вопросу о разграничении понятий // Учёные записки Забайкальского государственного университета. – 2016. – № 2. – С. 69–75.
4. Medvedeva, Ye. A. Levchenko I. Yu. va hammualliflar. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании. Moskva: Akademiya, 2001. 248-bet.
5. Lebedeva L. D. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. Sankt-Peterburg: Rech, 2003. 256-bet.
6. Gulboyev A.T. "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida estetik tarbiya tushunchalarini rivojlantirishda art-pedagogikaning nazariy asoslari" (2025)
7. Gulboyev A.T. "Zamonaviy ta'lim tizimida art pedagogika vositasida o'quvchilarning emotsional intellektini shakllantirish metodikasi" (2025, 379–386-betlar)
8. Gulboyev A.T. "The Role of Art-Pedagogical Technologies in the Formation of the Emotional and Psychological Component of the Aesthetic Perception of Younger Schoolchildren"
9. Herbert Read. Education Through Art. London: Faber & Faber.3-nashr (1974) – 328 bet.

TIBBIYOT TEXNIKUMLARI TALABALARINI O‘QITISHDA XALQARO TAJRIBALARDAN SAMARALI FOYDALANISH STRATEGIYALARI

Eshmurodova Dilrabo Xo‘doyberdi qizi

Abu Ali Ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi yetakchi o‘qituvchisi

Email: dilraboeshmurodova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘rta maxsus tibbiy ta’lim tizimiga xalqaro andozalarni tatbiq etish masalalari, xususan, tibbiyot texnikumi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda xorijiy davlatlar tajribasidan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda dual ta’lim modeli, simulyatsion texnologiyalar, muammoli o‘qitish (PBL) usuli hamda raqamli tibbiyot vositalarining o‘zaro uyg‘unlashtirilgan holda qo‘llanilishi masalalari yoritilgan bo‘lib, Germaniya, Janubiy Koreya va Turkiya kabi mamlakatlarning institutsional tajribasi qiyosiy tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: tibbiyot texnikumi, xalqaro tajriba, dual ta’lim, simulyatsion markazlar, muammoli o‘qitish (PBL), amaliy ko‘nikma, tibbiy kompetensiya, OSCE, raqamli tibbiyot.

СТРАТЕГИИ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА В ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы адаптации международных стандартов к системе среднего специального медицинского образования, в частности возможности использования зарубежного опыта в развитии профессиональных компетенций студентов медицинских техникумов. Исследование освещает вопросы взаимодополняющего применения модели дуального образования, симуляционных технологий, метода проблемно-ориентированного обучения (ПОО) и инструментов цифровой медицины, а также содержит сравнительный анализ институционального опыта Германии, Южной Кореи и Турции.

Ключевые слова: медицинский техникум, международный опыт, дуальное образование, симуляционные центры, проблемно-ориентированное обучение (ПОО), практический навык, медицинская компетентность, ОСКЭ, цифровая медицина.

STRATEGIES FOR EFFECTIVE USE OF INTERNATIONAL EXPERIENCES IN TRAINING MEDICAL COLLEGE STUDENTS

Abstract: This article examines the adaptation of international standards to the system of secondary specialized medical education, with a particular focus on the possibilities of applying foreign experience to develop the professional competencies of medical college students. The study highlights the complementary use of the dual education model, simulation technologies, the problem-based learning (PBL) method, and digital health tools, and provides a comparative analysis of the institutional experience of Germany, South Korea and Turkey.

Keywords: medical college, international experience, dual education, simulation centers, problem-based learning (PBL), practical skills, medical competence, OSCE, digital health.

Kirish

Jahon sogʻliqni saqlash tizimida kechayotgan tezkor oʻzgarishlar oʻrta boʻgʻin tibbiyot xodimlaridan nafaqat nazariy tayyorgarlikni, balki yuksak amaliy mahoratni ham talab qilmoqda. Xalqaro tajriba shuni koʻrsatadiki, aholiga koʻrsatiladigan tibbiy xizmat sifatining muhim qismi bevosita hamshira, akusher va feldsherlarning kasbiy kompetentligiga bogʻliq boʻlib, bu holat Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti (JSST) tomonidan alohida taʼkidlangan [1].

Oʻzbekistonda sogʻliqni saqlash tizimini isloh qilish jarayonida oʻrta maxsus tibbiy taʼlim muassasalari, jumladan, tibbiyot texnikumlari faoliyatini xalqaro andozalar asosida modernizatsiya qilish davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biriga aylandi. Bu boradagi asosiy vazifa – nazariy bilim bilan amaliy koʻnikma oʻrtasidagi masofani qisqartirish, talabalarning bitirishdan avvalgi bosqichdayoq real klinik muhitga moslashishini taʼminlashdan iboratdir. Xususan, Germaniya, Janubiy Koreya va Turkiya kabi davlatlarning oʻrta tibbiy taʼlim sohasidagi muvaffaqiyatli institutsional yechimlarini oʻrganish va milliy sharoitga moslashtirish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi [4], [5], [6].

Mazkur tadqiqotning maqsadi – Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi misolida, tibbiyot texnikumlari talabalarini oʻqitish sifatini oshirishga qaratilgan xalqaro amaliyotlarni tizimlashtirish, ularning afzallik va cheklovlarini aniqlash hamda milliy taʼlim tizimiga integratsiya qilish boʻyicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Xalqaro tashkilotlarning rasmiy hisobotlarida taʼkidlanishicha, universal tibbiy qamrovga erishish va aholiga koʻrsatiladigan xizmat sifatini oshirish bevosita hamshiralik kadrlarini tayyorlash tizimining rivojlanish darajasiga bogʻliqdir [1], [2].

Xalqaro hamshiralar kengashi (ICN) tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalarda ta'lim dasturlarining amaliyotga yo'naltirilganligi asosiy mezon sifatida ko'rsatilgan [2].

L. Aiken va uning hammualliflari tomonidan to'qqizta Yevropa davlati klinikalarida o'tkazilgan keng ko'lamli retrospektiv tadqiqot natijalariga ko'ra, oliy yoki o'rta maxsus ma'lumotga ega malakali hamshiralar ulushining ortishi bilan shifoxonalardagi bemorlar o'lim ko'rsatkichi o'rtasida statistik jihatdan ishonchli bog'liqlik mavjudligi aniqlangan [3]. Ushbu natija hamshiralik ta'limi sifatini oshirishning nafaqat pedagogik, balki bevosita klinik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, dunyoning turli mintaqalarida o'rta bo'g'in tibbiyot xodimlarini tayyorlashning o'ziga xos institutsional modellari shakllangan:

Germaniya tajribasi (dual ta'lim modeli)

D. Euler tomonidan olib borilgan tahlilda Germaniyaning "dual tizimi" nazariy va amaliy tayyorgarlikning uzviy uyg'unligiga asoslanganligi, bunda o'quv vaqtining katta qismi ish beruvchi tashkilot nazorati ostida o'tishi ko'rsatilgan [4]. Bu yondashuv bitiruvchining mehnat bozoriga moslashish davrini sezilarli darajada qisqartiradi va kasbiy ko'nikmalarni bevosita ishlab chiqarish sharoitida shakllantirish imkonini beradi.

Janubiy Koreya tajribasi (simulyatsion texnologiyalar)

S. Kim va S. Shin tomonidan o'tkazilgan meta-tahlilda yuqori ishonchlilik darajasiga ega simulyatsion texnologiyalarning tibbiy ta'lim samaradorligiga ta'siri o'rganilgan bo'lib, talabalarining jonli bemor bilan ishlashdan avvalgi bosqichda virtual va robotlashtirilgan muhitda ko'nikma hosil qilishi xato ehtimolini kamaytirishi isbotlangan [5]. Koreya modelida obyektiv strukturaviy klinik imtihon (OSCE) baholash vositasi sifatida keng qo'llaniladi [8].

Turkiya tajribasi (institutsional integratsiya)

Turkiyaning Sog'liqni saqlash fanlari universiteti (Sağlık Bilimleri Üniversitesi) tomonidan amalga oshirilgan islohotlar tibbiyot kollejlari va texnikumlarini yagona vertikal boshqaruv tizimiga birlashtirish, shuningdek, Boloniya jarayoni standartlariga moslashtirish orqali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish mumkinligini ko'rsatdi [6].

Muammoli o'qitish (Problem-Based Learning – PBL) metodologiyasi H. Barrows tomonidan ishlab chiqilgan taksonomiyaga asoslanadi, unda talabaga tayyor ma'lumot berish o'rniga aniq klinik vaziyat (keys) taqdim etilib, mustaqil klinik tafakkurni rivojlantirish maqsad qilinadi [7]. R. Harden va F. Gleeson tomonidan taklif etilgan OSCE tizimi esa talaba bilimini nafaqat yozma test, balki ko'p bosqichli amaliy stansiyalar orqali obyektiv baholash imkonini beruvchi metodologik asos sifatida xalqaro miqyosda tan olingan [8].

O'zbekistonlik tadqiqotchilar Sh. Xudayarov va A. Inatovning ishlarida milliy o'rta maxsus tibbiy ta'lim tizimidagi tizimli muammolar – amaliyot va nazariya o'rtasidagi uzilish, moddiy-texnik bazaning yetarli emasligi hamda pedagogik kadrlarning zamonaviy metodikalarga tayyorgarlik darajasi past ekanligi ta'kidlangan [9], [10]. Ushbu holat O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining tegishli normativ hujjatlarida ham o'z aksini topgan bo'lib, ularda o'rta tibbiyot ta'limi muassasalari faoliyatini takomillashtirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar belgilangan [11]. Yevropa mutaxassis hamshiralar tashkiloti (ESNO) tomonidan ishlab chiqilgan kompetentsiya freymvorki esa xalqaro miqyosda kasbiy kompetensiyalarni standartlashtirishning yaqqol namunasi sifatida xizmat qiladi [12].

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tahliliy, tizimli yondashuv hamda kontent-tahlil metodlaridan foydalanildi. Birlamchi manba sifatida JSST, ICN va ESNO kabi xalqaro tashkilotlarning rasmiy hujjatlari, shuningdek, Germaniya, Janubiy Koreya va Turkiyaning milliy ta'lim tizimiga oid institutsional hisobotlari o'rganildi. Tahlil uch bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda xorijiy davlatlarning o'rta tibbiy ta'lim modellari tavsiflandi; ikkinchi bosqichda ularning kuchli va zaif tomonlari milliy sharoit bilan qiyoslandi; uchinchi bosqichda esa Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi faoliyatiga tatbiq etilishi mumkin bo'lgan amaliy takliflar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar

1. Dual ta'lim tizimi: nazariya va amaliyot uyg'unligi

Dual ta'lim modelining markazida mas'uliyatning ikki subyekt – ta'lim muassasasi va tibbiyot tashkiloti o'rtasida taqsimlanishi yotadi. Bunday tizimda talaba bir vaqtning o'zida ham o'quvchi, ham amaliyotchi xodim maqomiga ega bo'ladi [4]:

Texnikumning vazifasi nazariy-fundamental bilimlarni, jumladan, inson fiziologiyasi, anatomiya va farmakologiya asoslarini shakllantirishdan iborat bo'lsa, tibbiyot muassasasining vazifasi talabaga ish o'rni ajratish, tajribali mentor biriktirish hamda real bemorlar bilan ishlash muhitini ta'minlashdan iborat. Bunday hamkorlikda klinika shunchaki amaliyot bazasi emas, balki o'quv jarayonining to'liq huquqli ishtirokchisiga aylanadi.

Xalqaro tajribada o'quv jarayoni odatda haftalik yoki mavsumiy blok tamoyili asosida tashkil etiladi: haftaning bir qismi texnikumda nazariy mashg'ulotlarga, qolgan qismi esa klinik bo'limlarda amaliyotga ajratiladi. Mavsumiy blok tizimida esa bir necha hafta davomida faqat nazariy dars o'tilib, keyingi davr to'liq klinik amaliyotga bag'ishlanadi. Bu yondashuv nazariy jihatdan o'rganilgan mavzuni – masalan, yurak-qon tomir yetishmovchiligini – tez orada real bemor misolida kuzatish va davolash jarayonida bevosita ishtirok etish imkonini yaratadi.

Dual tizimning yana bir muhim elementi – mentorlik institutidir. Tibbiyot muassasasida talabaga rasmiy dars bermaydigan, balki u bilan yelkama-yelka ishlaydigan tajribali hamshira yoki shifokor biriktiriladi. Mentor talabaning har bir amaliy harakatini – inyeksiya qilish, kardiogramma olish, bemorni parvarish qilish kabi ko‘nikmalarni – bevosita nazorat qiladi. Xalqaro amaliyotda mentorlarning o‘zlari maxsus pedagogik tayyorgarlikdan o‘tishi shart bo‘lib, bu talabaning xatolardan himoyalanişini va ko‘nikmalarning to‘g‘ri shakllanishini ta‘minlaydi [4].

Iqtisodiy nuqtai nazardan dual tizimning eng katta afzalligi bitiruvchi uchun ishga joylashish kafolatining yuqoriligidir. Tibbiyot muassasasi ikki-uch yil davomida o‘z nazorati ostida shakllangan, ichki tartib-qoidalarini to‘liq o‘zlashtirgan talabani bitirishi bilanoq tayyor mutaxassis sifatida ishga qabul qiladi. Bundan tashqari, xorijiy amaliyotda (xususan, Germaniyada) amaliyot davrida talabaga kichik miqdorda haq to‘lanishi uning motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi.

2. Simulyatsion o‘qitish texnologiyalari

AQSH va Yevropa mamlakatlarida keng tarqalgan simulyatsion markazlar tajribasi talabaga real bemorda muolaja bajarishdan avvalgi bosqichda maxsus maneken va robotlashtirilgan qurilmalarda ko‘nikma hosil qilish imkonini beradi. S. Kim va S. Shinning meta-tahliliy tadqiqotiga ko‘ra, yuqori ishonchlilikka ega simulyatorlardan foydalanish klinik ko‘nikmalarni o‘zlashtirish sifatini sezilarli darajada oshiradi va talabalarning xato qilishdan qo‘rqish darajasini kamaytiradi [5]. Bunday sharoitda talaba reanimatsiya, inyeksiya, bog‘lov kabi murakkab muolajalarni xavfsiz muhitda avtomatizm darajasiga yetkazish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Simulyatsion ta‘limning samarali elementlaridan biri – video-debriefing amaliyoti bo‘lib, mashg‘ulot jarayoni videoga yozib olinadi va keyinchalik mentor bilan birgalikda talaba tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolar batafsil tahlil qilinadi. Bu usul o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmasini rivojlantiradi va professional refleksiya madaniyatini shakllantiradi.

3. Muammoli o‘qitish (Problem-Based Learning – PBL)

Kanada va Buyuk Britaniya tibbiy ta‘lim tizimida keng qo‘llaniladigan PBL metodi H. Barrows tomonidan taklif etilgan taksonomiyaga asoslanib, talabalarni mustaqil klinik fikrlashga o‘rgatishga qaratilgan [7]. Ushbu metodda talabaga tayyor ma‘ruza taqdim etilmaydi, balki aniq klinik holat (keys) beriladi va talabalar kichik guruhlarda ushbu bemorga tashxis qo‘yish hamda davolash rejasini mustaqil ishlab chiqish ustida ishlaydilar. Bunday yondashuv nafaqat nazariy bilimni mustahkamlaydi, balki kasbiy muloqot va jamoaviy qaror qabul qilish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

4. Raqamli tibbiyot va masofaviy ta‘lim texnologiyalari

Janubiy Koreya tajribasi asosida virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) texnologiyalarini o'quv jarayoniga tatbiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Virtual reallik ko'zoynaklari yordamida inson anatomiyasini uch o'lchamli formatda o'rganish yoki jarrohlik amaliyotlarini masofadan turib kuzatish imkoniyati talabning fazoviy tasavvurini kengaytiradi. Bundan tashqari, elektron kasallik tarixini yuritish (Digital Health) ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy tibbiyot xodimi uchun zaruriy talablardan biriga aylanmoqda.

5. O'zbekistondagi mavjud holat va institutsional muammolar

Sh. Xudayarov va A. Inatovning tadqiqotlarida qayd etilishicha, milliy o'rta maxsus tibbiy ta'lim tizimida bir qator tizimli muammolar hamon saqlanib qolmoqda [9], [10]. Birinchidan, texnikumlarda olingan nazariy bilim bilan real klinika sharoitidagi zamonaviy tibbiy uskunalar bilan ishlash ko'nikmasi o'rtasida sezilarli tafovut mavjud. Ikkinchidan, hududiy texnikumlarning moddiy-texnik, xususan, simulyatsion jihozlanish darajasi xalqaro andozalardan sezilarli darajada orqada qolmoqda. Bu holat O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan qabul qilingan normativ hujjatlarda ham tan olingan bo'lib, ularda ta'lim infratuzilmasini modernizatsiya qilish bo'yicha bosqichma-bosqich chora-tadbirlar belgilangan [11].

6. Xalqaro tajribalarni joriy etishning tashkiliy-institutsional shartlari

Xorijiy modellarni milliy tizimga muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun faqat metodik yechimlarni ko'chirish yetarli emas, balki ularni qo'llab-quvvatlovchi institutsional muhitni ham shakllantirish zarur. Xususan, dual ta'lim tizimining barqaror ishlashi uchun davlat darajasida texnikum va tibbiyot muassasalari o'rtasidagi hamkorlikni tartibga soluvchi huquqiy baza, jumladan, amaliyot davridagi talabning huquqiy maqomi, mas'uliyat taqsimoti va moliyalashtirish manbalarini belgilovchi me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilishi lozim [11]. Bunday huquqiy asos bo'lmagan taqdirda, hamkorlik tashabbuslari alohida muassasalarning ichki tashabbusi darajasida qolib ketishi va tizimli xarakter kasb etmasligi mumkin.

Shuningdek, pedagog kadrlarning malakasini xalqaro andozalar darajasiga yetkazish alohida ahamiyatga ega. Simulyatsion texnologiyalar va PBL metodologiyasidan samarali foydalanish faqat tegishli jihozlar mavjudligi bilangina emas, balki o'qituvchilarning ushbu metodikalarni qo'llash bo'yicha maxsus tayyorgarlikdan o'tganligi bilan ham belgilanadi [5], [7]. Shu sababli, xalqaro tajribada keng tarqalgan "o'qituvchilar uchun o'qituvchi" (train-the-trainer) formatidagi malaka oshirish dasturlarini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

7. Kutilayotgan natijalar va samaradorlik mezonlari

Yuqorida ko'rib chiqilgan yondashuvlarni bosqichma-bosqich joriy etish natijasida bir qator o'lchanadigan samaradorlik ko'rsatkichlariga erishish mumkin. Birinchidan, bitiruvchilarning birinchi ish yilidagi moslashish davri qisqaradi, chunki

ular allaqachon real klinik muhitda amaliy tajriba orttirgan bo‘ladi [4]. Ikkinchidan, OSCE tizimiga o‘tish natijasida talabalarning amaliy ko‘nikmalarini baholashning obyektivligi va shaffofligi ortadi, bu esa ta’lim sifatini nazorat qilish mexanizmlarini mustahkamlaydi [8]. Uchinchidan, simulyatsion texnologiyalarning kengroq qo‘llanilishi tibbiy xatolar sonini kamaytirish orqali bemor xavfsizligi darajasini oshirishga xizmat qiladi [3], [5].

Bundan tashqari, xalqaro almashinuv dasturlari va qo‘shma diplom loyihalarining amalga oshirilishi nafaqat talabalarning kasbiy salohiyatini oshiradi, balki milliy ta’lim muassasalarining xalqaro reytinglardagi o‘rnini mustahkamlashga ham ko‘maklashadi [6], [12]. Shu bilan birga, ushbu jarayonlarning barchasi uzluksiz monitoring va baholash tizimi bilan qo‘llab-quvvatlanishi, erishilgan natijalar davriy ravishda tahlil qilinib, zarur bo‘lganda tuzatishlar kiritilishi lozim.

Xulosa va takliflar.

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, xalqaro tajribalarni o‘zlashtirish jarayoni shunchaki tashqi modelni nusxa ko‘chirishdan iborat bo‘lmasligi, balki milliy mentalitet, iqtisodiy imkoniyatlar va sog‘liqni saqlash tizimining o‘ziga xos xususiyatlariga moslashtirilgan holda amalga oshirilishi lozim. Germaniya, Janubiy Koreya va Turkiya tajribasining eng samarali elementlarini birlashtirgan holda, Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi faoliyatini takomillashtirish uchun quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Dual ta’lim mexanizmini institutsionallashtirish. Texnikum va hududiy tibbiyot muassasalari o‘rtasida rasmiy hamkorlik shartnomalarini joriy etish, mentorlik institutini pedagogik tayyorgarlik dasturlari bilan mustahkamlash [4].

2. Simulyatsion markazlarni kengaytirish. Hududiy texnikumlarda zamonaviy maneken va simulyatsiya uskunalarini bosqichma-bosqich joriy etish, video-debriefing amaliyotini standart o‘quv jarayoniga kiritish [5].

3. PBL metodologiyasini o‘quv dasturlariga integratsiya qilish. Nazariy fanlarni klinik keyslar asosida o‘qitishga qisman o‘tish, kichik guruhlarda mustaqil klinik tafakkurni rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar ulushini oshirish [7].

4. Baholash tizimini OSCE andozasiga moslashtirish. Talaba bilimini faqat yozma test orqali emas, balki ko‘p bosqichli amaliy stansiyalar orqali obyektiv baholash mexanizmini joriy etish [8].

5. Xalqaro almashinuv va qo‘shma diplom dasturlarini rivojlantirish. O‘qituvchi va talabalarning xorijiy klinikalarda malaka oshirishini tizimli yo‘lga qo‘yish, xorijiy tibbiyot kollejlari bilan Double Degree dasturlarini joriy etish [6], [12].

Yakuniy xulosa sifatida ta’kidlash joizki, O‘zbekistonda o‘rta tibbiy ta’lim tizimini transformatsiya qilishning bosh mezonlari – “Klinika – Texnikum – Simulyatsiya markazi” zanjiriga asoslangan yagona ta’lim-ishlab chiqarish klasterini

yaratishdan iboratdir. Milliy ta'lim standartlarini xalqaro andozalarga moslashtirish, kredit-modul tizimining amaliy mexanizmlarini soddalashtirish va talabalarning amaliy ko'nikmalarini bevosita klinika muhitida baholash tizimini joriy etish o'rta bo'g'in tibbiyot kadrlari sifatini tubdan oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Health Organization. State of the World's Nursing 2020: Investing in Education, Jobs and Leadership. – Geneva: WHO, 2020.
2. International Council of Nurses. Guidelines on Pre-registration Nursing Education Programmes. – Geneva: ICN, 2020.
3. Aiken L.H., Sloane D.M., Bruyneel L. et al. Nurse staffing and education and hospital mortality in nine European countries: a retrospective observational study // The Lancet. – 2014. – Vol. 383, No. 9931. – P. 1824-1830.
4. Euler D. Germany's dual vocational training system: a model for other countries? – Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2013.
5. Kim S., Shin S. Effectiveness of simulation-based nursing education depending on fidelity: a meta-analysis // BMC Medical Education. – 2016. – Vol. 16, No. 1. – P. 152.
6. Sağlık Bilimleri Üniversitesi. Türkiye sog'liqni saqlash ta'limi tizimi islohotlari bo'yicha institutsional hisobot. – Ankara, 2019.
7. Barrows H.S. A taxonomy of problem-based learning methods // Medical Education. – 1986. – Vol. 20, No. 6. – P. 481-486.
8. Harden R.M., Gleeson F.A. Assessment of clinical competence using an objective structured clinical examination (OSCE) // Medical Education. – 1979. – Vol. 13, No. 1. – P. 41-54.
9. Xudayarov Sh.N. O'zbekistonda o'rta maxsus tibbiyot ta'limini isloh qilishning dolzarb masalalari // Tibbiyot va sport. – 2021. – №3. – B. 45-49.
10. Inatov A.R. Tibbiyot kollejlari amaliy ta'limni tashkil etishning zamonaviy yondashuvlari // Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar. – 2022. – №2. – B. 112-118.
11. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi. O'rta tibbiyot ta'limi muassasalari faoliyatini takomillashtirish bo'yicha normativ hujjatlar to'plami. – Toshkent, 2023.
12. European Specialist Nurses Organisation (ESNO). Competency Framework for Specialist Nurses in Europe. – Brussels: ESNO, 2015.

MAKTABGA TAYYORLOV YOSHIDAGI (6–7 YOSH) BOLALARDA TADQIQOTCHILIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

Haqberdiyeva Zamira Rajabboyevna

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti 1- kurs tadqiqotchisi

zamira.haqberdiyeva86@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada 6-7 yoshli bolalarda tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishning psixologik-pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi tayyorlov guruhida qiziqish, savol berish, farazni ilgari surish, kuzatish va oddiy tajriba o'tkazish ko'nikmalarini qo'llab-quvvatlovchi didaktik shartlarni asoslashdir. Metodologiya sifatida rivojlantiruvchi ta'lim, faoliyat yondashuvi va maktabga psixologik tayyorgarlik konsepsiyalari uyg'unlashtiriladi. Ilmiy yangilik sifatida tadqiqotchilik faoliyatining komponentlari va ularni baholash mezonlari hamda pedagogik hamrohlik mexanizmi taklif etiladi.

Kalit so'zlar: maktabga tayyorlov yoshi, tadqiqotchilik faoliyati, bilish qiziqishi, kuzatish, faraz, tajriba, pedagogik hamrohlik.

ПСИХОЛОГИЧЕСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ДЕТЕЙ ПОДГОТОВИТЕЛЬНОГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА (6-7 ЛЕТ)

Аннотаци: В данной статье анализируются психолого-педагогические основы формирования и развития исследовательской деятельности у детей в возрасте 6–7 лет. Цель исследования – обосновать дидактические условия, способствующие развитию навыков любознательности, задавания вопросов, выдвижения гипотез, наблюдения и проведения простых экспериментов в подготовительной группе. В качестве методологии объединены концепции развивающего образования, деятельностного подхода и психологической подготовки к школе. В качестве научного нововведения предложены компоненты исследовательской деятельности и критерии их оценки, а также механизм педагогической поддержки.

Ключевые слова: дошкольный возраст, исследовательская деятельность, любознательность, наблюдение, гипотеза, опыт, педагогическая поддержка.

PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL BASIS OF DEVELOPING RESEARCH ACTIVITY IN CHILDREN OF SCHOOL PREPARATORY AGE (6-7 YEARS OLD)

Abstract: This article analyzes the psychological and pedagogical foundations of the formation and development of research activities in children aged 6–7. The

purpose of the study is to substantiate didactic conditions that support the skills of curiosity, asking questions, hypothesizing, observing, and conducting simple experiments in the preparatory group. As a methodology, the concepts of developmental education, activity approach, and psychological preparation for school are combined. As a scientific innovation, components of research activities and criteria for their evaluation, as well as a mechanism for pedagogical support, are proposed.

Keywords: preschool age, research activity, curiosity, observation, hypothesis, experience, pedagogical support.

Kirish. Jahonda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida maktabgacha ta'lim bosqichi inson kapitalini rivojlantirishning muhim omili sifatida e'tirof etilmoqda. Zamonaviy pedagogik konsepsiyalarda maktabgacha yoshdagi bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash faqatgina elementar bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish bilan cheklanib qolmay, balki ularda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, izlanish olib borish, tajriba o'tkazish hamda tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Chunki bugungi axborotlashgan jamiyat sharoitida shaxsning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi ko'p jihatdan uning tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashish va yangi bilimlarni mustaqil egallash qobiliyatiga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasida ham maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, bolalarning intellektual, ma'naviy-axloqiy, jismoniy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari hamda maktabgacha ta'limning Davlat talablari bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ularda bilishga qiziqish va mustaqil faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish vazifalarini belgilab bergan. Shuningdek, maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini metodik jihatdan ta'minlovchi "Ilk qadam" davlat o'quv dasturida bolaning kognitiv rivojlanishi, atrof-muhitni o'rganishga bo'lgan qiziqishini qo'llab-quvvatlash, kuzatish, taqqoslash, tajriba o'tkazish va xulosalar chiqarish kabi tadqiqotchilik faoliyati elementlarini rivojlantirish muhim pedagogik vazifa sifatida e'tirof etilgan. Mazkur hujjatlarda bolani ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida shakllantirish, uning izlanish va kashf etishga bo'lgan tabiiy ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash zarurligi alohida ta'kidlanadi. Maktabga tayyorlov yoshidagi bolalik davri, ya'ni 6–7 yosh oralig'i bolaning psixik va intellektual rivojlanishida alohida ahamiyatga ega bo'lgan bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda bilishga bo'lgan ehtiyoj, qiziquvchanlik, mantiqiy fikrlash, tasavvur, refleksiya hamda kommunikativ faollik jadal sur'atlarda

rivojlanadi. Bola atrofdagi voqelikni passiv qabul qiluvchi emas, balki uni faol ravishda o'rganishga intiluvchi subyekt sifatida namoyon bo'la boshlaydi. U narsa va hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlashga, o'zini qiziqtirgan savollarga javob topishga, kuzatish va tajribalar orqali xulosalar chiqarishga intiladi. Natijada unda tadqiqotchilik faoliyatining dastlabki ko'rinishlari shakllanadi.

Psixologik-pedagogik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, tadqiqotchilik faoliyati bolalarning bilish jarayonlarini faollashtirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirish, ijodiy salohiyatni yuzaga chiqarish hamda muammoli vaziyatlarni hal etish kompetensiyalarini shakllantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilik faoliyati jarayonida bola kuzatadi, savollar qo'yadi, taxminlar ilgari suradi, tajriba o'tkazadi, natijalarni tahlil qiladi va umumlashtiradi. Bu esa uning nafaqat intellektual rivojlanishiga, balki ijtimoiy-kommunikativ kompetensiyalarining takomillashishiga ham xizmat qiladi. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim amaliyotida bolalarning tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishga oid metodik yondashuvlarni takomillashtirish, ularning yosh va individual xususiyatlariga mos pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Shu nuqtayi nazardan, maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarda tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash, samarali metod va vositalarini ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ham aynan maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarning tabiiy qiziquvchanligi va bilishga bo'lgan ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash, ularda tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish orqali kelgusidagi ta'lim bosqichlariga puxta tayyorgarlikni ta'minlash zaruratidan kelib chiqadi [1].

Asosiy qism. Tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish masalasini maktabgacha ta'lim amaliyotida faqat qiziqarli mashg'ulotlar yoki bolalarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish vositasi sifatida talqin qilish yetarli emas. Zamonaviy psixologik-pedagogik yondashuvlarga ko'ra, tadqiqotchilik faoliyati maktabga psixologik tayyorgarlikning muhim tarkibiy komponentlaridan biri hisoblanadi. Chunki ushbu faoliyat bolalarning bilish jarayonlarini faollashtirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va yangi bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan tadqiqotchilik faoliyati bolaning intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlovchi kompleks pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarda tadqiqotchilik faoliyatining rivojlanishi, avvalo, ularning bilishga bo'lgan ichki ehtiyojini kuchaytiradi va o'quv faoliyatiga nisbatan ijobiy motivatsiyani shakllantiradi. Psixologik tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, aynan 6–7 yosh davrida bolalarda bilish motivlari va o'quv

faoliyatiga tayyorgarlikning dastlabki elementlari shakllana boshlaydi. Tadqiqotchilik faoliyati esa ushbu jarayonni qo'llab-quvvatlab, bolaning atrofdagi voqelikni anglashga bo'lgan qiziqishini barqarorlashtiradi. Natijada bola tayyor bilimlarni passiv qabul qiluvchi emas, balki bilimlarni mustaqil ravishda izlovchi, savollar qo'yuvchi va ularga javob topishga intiluvchi faol subyekt sifatida shakllanadi. Tadqiqotchilik faoliyati bolalarning kognitiv rivojlanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xususan, kuzatish, taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash va xulosa chiqarish kabi fikrlash operatsiyalari izchil rivojlanadi. Masalan, suvning bug'lanishi, muzning erishi, urug'ning unib chiqishi yoki o'simliklarning o'sishini kuzatish kabi oddiy tajribalar bolalarda ilmiy bilishning boshlang'ich elementlarini shakllantiradi. Bunday faoliyat davomida bola kuzatadi, taxminlar ilgari suradi, o'z fikrlarini tekshiradi va natijalarni tahlil qiladi. Bu esa uning mantiqiy fikrlashi, tafakkur moslashuvchanligi va muammolarni hal etish qobiliyatining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqotchilik faoliyati bolaning diqqat, xotira va nutq kabi psixik jarayonlarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot jarayonida bola ma'lum obyekt yoki hodisaga diqqatini uzoq vaqt davomida qaratishga, kuzatish natijalarini eslab qolishga va o'z fikrlarini izchil ifodalashga o'rganadi. Bu esa keyinchalik maktab ta'limida zarur bo'ladigan o'quv faoliyati ko'nikmalarining shakllanishiga zamin yaratadi. Ayniqsa, o'z kuzatuvlarini tengdoshlari va pedagog bilan muhokama qilish orqali bolalarda muloqot madaniyati, fikr almashish va dalillash kompetensiyalari rivojlanadi. Tadqiqotchilik faoliyatining muhim jihatlaridan biri uning bolaning emotsional-irodaviy rivojlanishiga ko'rsatadigan ijobiy ta'siridir. Tadqiqot jarayonida bolaning muvaffaqiyatga erishishi yoki kutilgan natijaga erisha olmasligi tabiiy holat sifatida qabul qilinadi. Shu sababli u xatolarni salbiy natija emas, balki yangi bilim va tajribaga olib boruvchi imkoniyat sifatida anglay boshlaydi. Bunday yondashuv bolada o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi, muvaffaqiyatsizliklardan qo'rqmaslik, sabr-toqatli bo'lish va qiyinchiliklarni yengib o'tish kabi muhim shaxsiy sifatlarni shakllantiradi. Natijada bolaning emotsional barqarorligi va psixologik moslashuvchanligi ortadi.

Maktabga psixologik tayyorgarlikni shakllantirishda ota-onalar va pedagoglarning hamkorligi alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish faqat maktabgacha ta'lim tashkiloti doirasida emas, balki oilaviy muhitda ham davom ettirilishi lozim. Buning uchun kattalar bolalarning savollariga jiddiy munosabatda bo'lishlari, ularni mustaqil javob izlashga undashlari hamda kundalik hayot jarayonlariga tadqiqot elementlarini kiritishlari maqsadga muvofiqdir. Masalan, uy sharoitida sodda tajribalarni tashkil etish, tabiat hodisalarini kuzatish, muammoli savollar asosida suhbatlar o'tkazish va birgalikda xulosalar chiqarish bolalarda tadqiqotchilik madaniyatining shakllanishiga xizmat qiladi. Umuman

olganda, tadqiqotchilik faoliyati maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarni har tomonlama rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi. U bolalarda bilishga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi, mustaqil fikrlash va muammolarni hal etish kompetensiyalarini rivojlantiradi, emotsional barqarorlik va ijtimoiy moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Eng muhimi, tadqiqotchilik faoliyati bolani maktab ta'limiga bilimlar majmui bilan emas, balki bilimlarni mustaqil egallash, tahlil qilish va amaliyotda qo'llash qobiliyatlari bilan tayyorlaydi. Shu bois tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishni maktabga psixologik tayyorgarlikning ajralmas tarkibiy qismi sifatida ko'rish zamonaviy maktabgacha ta'limning muhim ilmiy-metodik vazifalaridan biri hisoblanadi.[1]; [2]; [7].

Psixologik nuqtayi nazardan tadqiqotchilik faoliyati bolaning bilish jarayonlari, motivatsiyasi va irodaviy boshqaruvi o'zaro birlashgan murakkab tuzilma sifatida namoyon bo'ladi. 6-7 yoshda idrokning ixtiyoriyligi kuchayib, bola kuzatishda maqsad qo'yish, e'tiborini muayyan belgiga jamlash va uni bir muddat ushlab turish imkoniyatiga ega bo'ladi. Xotirada ham ma'noli eslab qolish unsurlari shakllanib, bola "nima uchun shunday bo'ldi" degan savolga javob topish uchun avvalgi tajribasini chaqira boshlaydi. Tafakkurda esa tasniflash, qiyoslash, umumlashtirish kabi amallar tobora barqarorlashib, sabab-oqibat aloqalarini sodda modellash tirish paydo bo'ladi. Shunga qaramay, bu yoshdagi tafakkur hali ham ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli tayanchga ehtiyoj sezadi. Demak, tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish real predmetlar, tajribalar, kuzatuvlar hamda muhokama uchun aniq faktlarga tayanishi lozim. Vygotskiy ta'kidlagan yaqin rivojlanish zonasi tamoyili shuni ko'rsatadiki, bola mustaqil bajara olmaydigan bilish harakatlarini kattalar va tengdoshlar ko'magida bajarib, keyinchalik ularni o'zlashtiradi [1]; [3]; [5]. Demak, pedagogning vazifasi tayyor javob berish emas, balki bolaga savolni aniqlashtirish, farazni sinash va natijani tilga ko'chirishda imkoniyatini yaratishdir.

Muhokama. Pedagogik nuqtayi nazardan tadqiqotchilik faoliyati ta'lim mazmuni, metodlari va muloqot madaniyati bilan shartlangan didaktik tizim sifatida ko'riladi. Faoliyat yondashuvi doirasida bola bilimi tayyor holda uzatilmaydi, balki muammoli vaziyat, izlanish, tekshirish, xulosa chiqarish jarayonida "quriladi". Bunda 6–7 yosh uchun muhim shart shuki, muammo bolaning hayotiy tajribasidan kelib chiqishi va uning sezgi-harakat tajribasi bilan sinovdan o'ta olishi kerak. Aks holda muammo rasmiy tus olib, qiziqish so'nadi. Shuningdek, tadqiqotchilik faoliyati faqat tabiiy fanlarga taalluqli tushuncha emas. Nutq rivoji, matematika tasavvurlari, konstruktorlik, tasviriy faoliyat va ijtimoiy-hissiy tarbiya ham izlanishning turli ko'rinishlarini talab qiladi. Masalan, matn bilan ishlashda bola voqea sabablarini aniqlashga urinadi, matematik vaziyatda "boshqa yo'l bilan ham bo'ladimi" degan savol tug'iladi, konstruktorlikda esa barqarorlikni tekshirish uchun sinash amali

paydo bo'ladi [2]; [4]. Shu bois tadqiqotchilik faoliyatini alohida bo'lim sifatida cheklash emas, balki butun ta'lim jarayoniga singdirish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotchilik faoliyatining psixologik-pedagogik modeli uch asosiy komponentni qamrab olishi mumkin: *motivatsion, kognitiv-operatsion va reflektiv-kommunikativ komponentlardir.*

Motivatsion komponent bolaning bilish jarayoniga nisbatan ichki ehtiyoji, yangi ma'lumot va tajribalarga qiziqishi, atrof-muhitga hayrat va qiziqish bilan qarashi, shuningdek, savol berish va javob izlash jarayonidan zavqlanishi bilan belgilanadi. Bu komponentda tashqi rag'batlantirish vositalari (baholar, mukofotlar, rag'batlar) faqat yordamchi, ikkilamchi rol o'ynaydi. Natijada pedagogning asosiy vazifasi bolaning ichki motivatsiyasini qo'llab-quvvatlash, uni rivojlantirish va o'quv faoliyatining markaziga aylantirishdan iborat bo'lib, bu esa bolada mustaqil bilish faolligini va uzoq muddatli qiziqishni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kognitiv-operatsion bolaning intellektual faoliyatida kuzatish, taqqoslash, tasniflash, oddiy o'lchash usullarini qo'llash, faraz (gipoteza) ilgari surish, tajriba o'tkazish va olingan natijalarni aniq qayd etish kabi operatsiyalarning tizimli majmuini ifodalaydi. Ushbu komponent bolada kognitiv jarayonlarni amaliy harakatlarga aylantirish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi va bolaning mustaqil bilim olish, muammolarni aniqlash hamda ularni yechish qobiliyatlarini rivojlantirishning muhim shartidir.

Refleksiv-kommunikativ komponent esa o'z harakatlarini izohlash, olingan natijalarni boshqalar bilan muhokama qilish, dalillar keltirish, xatolarini tan olish va ularni takomillashtirish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Aynan shu uchinchi komponent 6–7 yoshdagi bolalarda shakllanayotgan ijtimoiy aql (sotsial intellekt) va nutqiy rivojlanish bilan uzviy bog'liq bo'lib, bolani maktabdagi o'quv muloqoti va hamkorlikka tayyorlaydi [5]; [6]; [7].

Mazkur faoliyatni rivojlantirish uchun psixologik jihatdan xavfsiz va intellektual jihatdan rag'batlantiruvchi muhit zarur. Birinchi shart sifatida savol berishga ijobiy munosabatni shakllantirish ko'rsatiladi. Bolaga "noto'g'ri savol" yo'qligi, savolning o'zi izlanishning boshlanishi ekani muntazam tajriba orqali anglatiladi. Ikkinchi shart sifatida xatoga munosabat qayta ko'rib chiqiladi. Xato jazoga sabab emas, balki tekshiruvni davom ettirishga undovchi signal bo'lishi lozim. Uchinchi shart sifatida sezgi tajribasining boyitilishi muhim. Turli materiallar, tabiat obyektlari, oddiy o'lchash vositalari, rasm va belgilar bilan ishlash imkoniyatlari bolaga "sinab ko'rish"ni ta'minlaydi.

1-jadval.
Maktabga tayyorlov yoshidagi bolalar tadqiqotchilik faoliyatining tarkibiy komponentlari tavsifi

Komponentlar	Mazmuni	Asosiy ko'rsatkichlari	Pedagogik ahamiyati
Motivatsion komponent	Bolaning bilish jarayoniga nisbatan ichki ehtiyoji, yangi ma'lumot va tajribalarga qiziqishi, atrof-muhitga hayrat va qiziqish bilan munosabatda bo'lishi hamda savol berish va javob izlash jarayonidan zavqlanishini ifodalaydi.	- Bilishga qiziqish; - Savollar berishga intilish; - Yangi tajribalarga ochiqlik; - Mustaqil izlanishga moyillik; - Ichki motivatsiyaning ustunligi.	Bolaning mustaqil bilish faolligini rivojlantiradi, o'quv faoliyatiga ijobiy munosabatni shakllantiradi hamda uzoq muddatli kognitiv qiziqishni qo'llab-quvvatlaydi.
Kognitiv-operatsion komponent	Kuzatish, taqqoslash, tasniflash, o'lchash, gipoteza ilgari surish, tajriba o'tkazish va natijalarni qayd etish kabi intellektual-amaliy harakatlar tizimini o'z ichiga oladi.	- Kuzatish ko'nikmasi; - Taqqoslash va tasniflash; - Gipoteza ilgari surish; - Tajriba o'tkazish; - Natijalarni qayd etish va tahlil qilish.	Mustaqil bilim olish, muammolarni aniqlash va ularni hal etish kompetensiyalarini rivojlantiradi, tadqiqotchilik faoliyatining amaliy asosini yaratadi.
Refleksiv-kommunikativ komponent	O'z faoliyatini tahlil qilish, natijalarni izohlash, tengdoshlari va kattalar bilan muhokama qilish, dalillar keltirish, xatolarni tan olish va takomillashtirish ko'nikmalarini qamrab oladi.	- O'z fikrini ifodalash; - Natijalarni taqdim etish; - Muhokama va muloqotga kirishish; - Dalillash; - O'z-o'zini baholash va refleksiya.	Ijtimoiy intellekt va nutqiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi, bolani maktabdagi o'quv muloqoti hamda hamkorlik faoliyatiga tayyorlaydi.

To'rtinchi shart sifatida muloqotning dialogik shakli zarur. Pedagog monologi o'rniga bolalar savol-javob, bahs va kelishuv orqali xulosaga keladigan muhit yaratiladi. Bu yondashuvda ta'kidlagan kashfiyot orqali o'qitish g'oyasiga mos keladib. Bola tayyor qoida emas, dalillar va muhokama asosida o'zi uchun "kichik kashfiyot" qiladi [6]; [7]; [12].

Tadqiqotchilik faoliyatini samarali tashkil etishda pedagogik hamrohlikning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi muhim metodik shartlardan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuv bolaning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olgan holda uning bilish faoliyatini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi. Pedagogik hamrohlik

jarayonining dastlabki bosqichida pedagog tomonidan bolalarda bilishga oid ehtiyoj va qiziqishni uygʻotuvchi muammoli vaziyat yaratiladi. Bunda kundalik hayotda uchraydigan va bolalar tajribasiga yaqin boʻlgan savollardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Masalan, “Nima uchun ayrim buyumlar suv yuzasida suzadi, boshqalari esa choʻkadi?” kabi savollar bolalarni kuzatish, fikrlash va taxminlar ilgari surishga undaydi.

Keyingi bosqichda bolalar tomonidan ilgari surilgan farazlar (gipotezalar) yigʻiladi va ularni tekshirish usullari aniqlanadi. Ushbu jarayonda pedagog bolalarning nutqiy rivojlanish darajasini hisobga olgan holda ularning fikrlarini aniq va mantiqiy ifodalashiga metodik yordam koʻrsatadi. Farazlarni shakllantirish bolalarda sabab-oqibat munosabatlarini tushunish, taxmin qilish va mantiqiy bogʻlanishlarni aniqlash koʻnikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Uchinchi bosqichda tajriba yoki maqsadli kuzatuv tashkil etiladi. Bu bosqich tadqiqotchilik faoliyatining amaliy qismi boʻlib, unda bolalar oʻz farazlarini tekshirish imkoniyatiga ega boʻladilar. Olingan natijalarni qayd etishda maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarning psixofiziologik xususiyatlariga mos vositalardan, jumladan, rasmlar, shartli belgilar, taqqoslash jadvallari, grafik tasvirlar va boshqa vizual elementlardan foydalaniladi. Bunday vositalar bolalarning kuzatish natijalarini tizimlashtirish va umumlashtirish koʻnikmalarini rivojlantiradi. Toʻrtinchi bosqichda olingan natijalar muhokama qilinib, tegishli xulosalar shakllantiriladi. Muhokama jarayonida bolalar oʻz fikrlarini asoslashga, kuzatish natijalarini izohlashga va tengdoshlari bilan fikr almashishga oʻrgatiladi. Shu tariqa ularda refleksiv va kommunikativ koʻnikmalar rivojlanadi. Mazkur bosqichda “dalil”, “isbot”, “natija” kabi tushunchalar bolalar yoshiga mos ravishda sodda va tushunarli shaklda izohlanadi. Yakuniy bosqichda esa olingan bilim va xulosalarni yangi vaziyatlarga transfer qilish, yaʼni boshqa predmetlar, hodisalar yoki sharoitlarda qoʻllash imkoniyatlari yaratiladi. Bu esa bolalarda bilimlarni amaliyotga tatbiq etish, umumlashtirish va mustaqil tadqiqot faoliyatini davom ettirish motivatsiyasini kuchaytiradi. Pedagogik hamrohlikning mazkur sikli muntazam ravishda takrorlanib borishi natijasida bolalarda tadqiqotchilik faoliyatining tarkibiy elementlari bosqichma-bosqich shakllanadi, ularning mustaqil bilish faolligi ortadi hamda ilmiy bilishning boshlangʻich koʻnikmalari rivojlanadi. [7]; [8]; [9]. Mahalliy pedagogik tadqiqotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, maktabgacha taʼlim tashkilotlarida rivojlantiruvchi taʼlim muhiti hamda faoliyatga yoʻnaltirilgan pedagogik texnologiyalarni qoʻllash bolalarning bilishga oid faolligi, qiziquvchanligi va mustaqil izlanish faoliyatini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, muammoli taʼlim elementlari, tajriba-sinov faoliyati, loyiha usuli, didaktik oʻyinlar va interaktiv metodlardan foydalanish bolalarda kuzatish, taqqoslash, tahlil qilish, xulosa chiqarish va oʻz fikrini asoslash kabi muhim intellektual koʻnikmalarning rivojlanishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Shu sababli maktabga

tayyorlov yoshidagi bolalarda tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish jarayonida rivojlantiruvchi muhitni yaratish va pedagogik hamrohlikni ilmiy-metodik asosda tashkil etish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotchilik faoliyatini baholash maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Biroq ushbu faoliyatni baholashda an'anaviy natijaga yo'naltirilgan yondashuvlardan foydalanish har doim ham kutilgan samarani bermaydi. Chunki tadqiqotchilik faoliyatining asosiy maqsadi bolani ma'lum bir tayyor bilimni egallashga emas, balki mustaqil izlanish, savol qo'yish, taxmin ilgari surish, kuzatish, tahlil qilish va xulosa chiqarish jarayonlariga jalb etishdan iboratdir. Shu sababli noto'g'ri tashkil etilgan baholash tizimi bolalarning tabiiy qiziquvchanligi va izlanish motivatsiyasini pasaytirib, tadqiqotchilik faoliyatini "to'g'ri javobni topish"ga qaratilgan reproduktiv faoliyatga aylantirib qo'yishi mumkin.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalarning tadqiqotchilik faoliyatini baholashda yakuniy natijadan ko'ra faoliyat jarayoniga ustuvor ahamiyat berilishi lozim. Bunda bolaning o'rganilayotgan muammo yuzasidan savollar qo'ya olishi, o'z taxminlarini ilgari surishi, tajriba va kuzatuv jarayonlarida faol ishtirok etishi, olingan natijalarni izohlashi, tengdoshlari fikrini tinglashi hamda muhokama jarayonida o'z nuqtayi nazarini ifodalashi kabi ko'rsatkichlar asosiy diagnostik mezonlar sifatida xizmat qiladi. Mazkur yondashuv bolaning tadqiqotchilik faoliyatidagi individual faolligini, bilish jarayonlarining rivojlanish darajasini va kompetensiyalarining shakllanish dinamikasini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotchilik faoliyatini baholashda pedagogik diagnostikaning kompleks usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Xususan, pedagogik kuzatuv, individual va guruhli suhbatlar, bolalar faoliyati mahsullarini tahlil qilish, refleksiv muloqot hamda vaziyatli topshiriqlar orqali olingan ma'lumotlarni o'zaro integratsiyalash tadqiqotchilik kompetensiyalarining rivojlanish darajasini yanada obyektiv baholash imkonini yaratadi. Pedagog tomonidan olib boriladigan muntazam kuzatuvlar bolalarning bilishga bo'lgan qiziqishi, mustaqilligi, tashabbuskorligi va izlanish faolligidagi o'zgarishlarni aniqlashga xizmat qiladi. Maktabgacha ta'lim amaliyotida baholash natijalarini reyting, ball yoki bolalarni o'zaro taqqoslash shaklida emas, balki har bir bolaning individual rivojlanish trayektoriyasini aks ettiruvchi sifat tavsiflari asosida qayd etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunday yondashuv bolaning shaxsiy muvaffaqiyatlarini e'tirof etishga, uning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga hamda bilish faoliyatiga nisbatan ijobiy motivatsiyani saqlab qolishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, individual rivojlanish dinamikasini monitoring qilish pedagogga keyingi ta'limiy ta'sirlarni rejalashtirish, bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlaridan kelib chiqib pedagogik qo'llab-quvvatlash strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Yosh

psixologiyasi sohasidagi ilmiy tadqiqotlar ham maktabgacha yosh davrida rivojlanish ko'rsatkichlarini baholashda individual yondashuvning muhimligini tasdiqlaydi. Xususan, G.M. Davletshinning yosh va pedagogik psixologiyaga oid ilmiy qarashlarida bolaning psixik rivojlanishi murakkab va dinamik jarayon ekanligi, uni baholashda yoshga xos individual farqlar, qiziqishlar va rivojlanish sur'atlarini hisobga olish zarurligi alohida ta'kidlanadi. Olimning fikricha, pedagogik kuzatuv va maqsadli pedagogik ta'sirning uyg'unligi bolalarning shaxsiy rivojlanishidagi nozik o'zgarishlarni aniqlash hamda ularni qo'llab-quvvatlashning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Shunday qilib, maktabga tayyorlov yoshidagi bolalar tadqiqotchilik faoliyatini baholash jarayoni nazorat qilish yoki natijani qayd etish vositasi sifatida emas, balki bolaning bilish faolligi, izlanish qobiliyati va tadqiqotchilik kompetensiyalarining rivojlanish dinamikasini aniqlash hamda qo'llab-quvvatlashga xizmat qiluvchi pedagogik diagnostika mexanizmi sifatida tashkil etilishi lozim. Bu esa bolalarda mustaqil fikrlash, tadqiqotchilik madaniyati va umrbod ta'lim olish kompetensiyalarining shakllanishiga zamin yaratadi. [8]; [13]; [9];. Shuningdek, tadqiqotchilik faoliyatini qo'llab-quvvatlashda oilaning o'rni katta. Uy sharoitida oddiy kuzatuvlar, birgalikda savol berish va javobni tekshirish madaniyati shakllansa, bog'chadagi izlanishlar barqarorroq natija beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv faollikni rivojlantirishga oid nazariy tushunchalarni o'rganish shuni xulosaga keltiradiki, ushbu sohada keng ko'lamli psixologik va pedagogik tadqiqotlarga qaramay, kognitiv faoliyatga qiziqish va motivatsiyaning paydo bo'lishi tabiati bilan bog'liq masalalar yetarlicha o'rganilmagan; bundan tashqari, ontogenezning dastlabki bosqichlarida uning rivojlanish qonuniyatlari, shartlari va mexanizmlari hali aniqlanmagan [9]; [11]; [12];.

XULOSA. Maktabga tayyorlov yoshidagi, ya'ni 6–7 yoshli bolalarda tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish zamonaviy maktabgacha ta'limning ustuvor va strategik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ushbu yosh davrida bolalarning bilishga bo'lgan ehtiyoji, qiziquvchanligi, kuzatuvchanligi hamda atrof-muhitni anglashga intilishi tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish uchun qulay psixologik-pedagogik zamin yaratadi. Mazkur jarayon psixologik nuqtayi nazardan bilish jarayonlarining ixtiyoriylashuvi, ya'ni diqqatni boshqarish, ma'lumotlarni ongli ravishda eslab qolish, fikrlash operatsiyalarini rejalashtirish va nazorat qilish qobiliyatlarining rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Pedagogik nuqtayi nazardan esa tadqiqotchilik faoliyati muammoli vaziyatlar yaratish, izlanishga yo'naltirilgan topshiriqlarni tashkil etish, tajriba va kuzatuvlarni amalga oshirish hamda dialogik hamkorlik muhitini shakllantirish orqali samarali rivojlantiriladi.

Tadqiqot davomida tadqiqotchilik faoliyatining mazmuni va tuzilmasini ochib berishga xizmat qiluvchi komponentli yondashuv asoslandi. Unga ko'ra, tadqiqotchilik faoliyati motivatsion, kognitiv-operatsion va reflektiv-kommunikativ komponentlarning o'zaro uzviy bog'liqligi asosida shakllanadigan yaxlit pedagogik tizim sifatida talqin etildi. Motivatsion komponent bolaning bilishga bo'lgan ichki ehtiyoji, yangi bilimlarni o'zlashtirishga qiziqishi va izlanishga tayyorligini ifodalasa, kognitiv-operatsion komponent kuzatish, taqqoslash, tasniflash, gipoteza ilgari surish, tajriba o'tkazish hamda natijalarni tahlil qilish kabi tadqiqotchilik harakatlarining shakllanishini ta'minlaydi. Reflektiv-kommunikativ komponent esa bolaning o'z faoliyatini baholashi, xulosalar chiqarishi, natijalarni tengdoshlari va kattalar bilan muhokama qilishi hamda fikrlarini asoslay olishi bilan xarakterlanadi.

Aniqlanishicha, mazkur komponentlarning uyg'un rivojlanishi tadqiqotchilik faoliyatining samaradorligini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Ularning integratsiyasi muammoni aniqlash, taxmin ilgari surish, tajriba o'tkazish, natijalarni tahlil qilish, xulosa chiqarish va yangi savollarni shakllantirishdan iborat tadqiqot sikllari orqali amalga oshiriladi. Bunday ketma-ketlik bolalarda ilmiy bilishning boshlang'ich elementlarini shakllantirib, ularni mustaqil fikrlash va izlanishga yo'naltiradi. Shuningdek, tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim tashkilotlarida rivojlantiruvchi ta'lim muhitini yaratish, faoliyatga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni qo'llash hamda pedagogik hamrohlikni tizimli tashkil etish bolalarning tadqiqotchilik faolligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Ayniqsa, muammoli ta'lim elementlari, tajriba faoliyati, kuzatuvlar, didaktik o'yinlar va interaktiv metodlardan foydalanish bolalarda mustaqil bilim olish, dalillar asosida fikr yuritish va muammolarni hal etish ko'nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotchilik faoliyatini baholashda esa natijaga emas, balki jarayonga yo'naltirilgan diagnostik yondashuvning ustuvorligi asoslandi. Bunda bolaning savol qo'ya olishi, taxmin ilgari surishi, tajribada faol ishtirok etishi, natijalarni izohlashi va muloqotga kirishishi kabi ko'rsatkichlarni kuzatish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa har bir bolaning individual rivojlanish dinamikasini aniqlash va uni qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Umuman olganda, maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarda tadqiqotchilik faoliyatini maqsadli rivojlantirish ularning maktab ta'limiga intellektual va psixologik tayyorgarligini oshiradi. Natijada bola maktabga faqat ma'lum hajmdagi bilimlar bilan emas, balki savol qo'yish, mustaqil izlanish, dalillarni tahlil qilish, asoslangan xulosalar chiqarish va hamkorlikda faoliyat yuritish kompetensiyalari bilan kirib boradi. Bu esa kelgusida o'quv motivatsiyasining barqarorligini ta'minlash, tanqidiy va kreativ fikrlashni rivojlantirish hamda umrbod ta'lim olishga tayyor shaxsni shakllantirish uchun mustahkam poydevor yaratadi. Shunday qilib, maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarda tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish nafaqat ta'lim samaradorligini oshirishning muhim pedagogik sharti,

balki innovatsion fikrlaydigan, tashabbuskor, ijodkor va ijtimoiy faol avlodni tarbiyalashning muhim omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining maktabgacha ta’lim va tarbiya davlat standartini tasdiqlash to‘g‘risidagi qarori. – Toshkent, 2020.
4. “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim tashkilotining Davlat o‘quv dasturi. – Toshkent: Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi, 2022.
5. Qodirova F. R. Maktabgacha pedagogika: Darslik. Toshkent: O‘qituvchi, 2019. 320 b.
6. Azimova A.Sh., Nurullayev A.R. Kreativ yondashuv asosida didaktik o‘yinlar orqali maktabgacha yoshdagi bolalar tafakkurini rivojlantirish metodikasi. – 2024.
7. Qodirova F.R., Toshpo‘latova Sh.Q., Qayumova N.M., A‘zamova M.N. Maktabgacha pedagogika: darslik. Toshkent: Tafakkur, 2019. – 683 b.
8. Yo‘ldoshev J. G‘, Usmonov S. A. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. Toshkent: O‘qituvchi, 2018. 320 b.
9. Abdullayeva Z. K. Maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarning tadqiqot faoliyatini shakllantirishning psixologik xususiyatlari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. 184 b.
10. Веракса Н. Е., Галимов О. Р. Познавательная-исследовательская деятельность дошкольников. Для работы с детьми 4–7 лет. Москва: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2012. – 80 с.
11. Трифонова Е.В. Организация и развитие исследовательской деятельности в условиях дошкольных образовательных организаций: Методические рекомендации. Москва: ВОО «Воспитатели России», 2021.
12. Давлетшин М. Г. Yosh va pedagogik psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi, 2004. 256 b.
13. Будникова Т. Л. Психолого-педагогические технологии развития познавательной активности детей старшего дошкольного возраста // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017.

**BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY-SUBYEKTIV
POZITSIYASINI RIVOJLANTIRISH MODEL****Ibragimov A'lamjon Amrilloevich**

Pedagogika fanlari doktori, professor

Ilmurodov Samadjon Xolberdiyevich

Mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish modelining nazariy-metodologik asoslari va tarkibiy tuzilmasi yoritilgan. Shuningdek, kasbiy-subyektiv pozitsiyani rivojlantirishning zamonaviy pedagogik yondashuvlari tahlil qilinib, modelning maqsadli, konseptual, protsessual-mazmunli hamda baholash-natijaviy komponentlari o'zaro uzviy bog'liqlikda asoslangan. Modelning funksional mexanizmi identitet, subyektivlik, refleksiya va pedagogik qadriyatlar integratsiyasi hamda «fikrlash – harakat – tahlil – qayta loyihalash» sikli asosida tavsiflangan. Modelni oliy pedagogik ta'lim jarayoniga tatbiq etish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mustaqilligi, pedagogik mas'uliyati, refleksiv faoliyati va kasbiy qaror qabul qilish kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, kasbiy-subyektiv pozitsiya, pedagogik model, identitet, subyektivlik, refleksiya, pedagogik qadriyatlar, kompetentlik, oliy pedagogik ta'lim.

**МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-СУБЪЕКТНОЙ
ПОЗИЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ**

Аннотация. В данной статье освещаются теоретико-методологические основы и структурное строение модели развития профессионально-субъектной позиции будущих учителей. Также анализируются современные педагогические подходы к развитию профессионально-субъектной позиции и обосновывается органическая взаимосвязь целевого, концептуального, процессуально-содержательного и оценочно-результативного компонентов модели. Функциональный механизм модели описывается на основе интеграции идентичности, субъектности, рефлексии и педагогических ценностей, а также цикла “мышление – действие – анализ – перепроектирование”. Внедрение модели в процесс высшего педагогического образования способствует развитию профессиональной самостоятельности, педагогической ответственности, рефлексивной деятельности и компетентности в принятии профессиональных решений у будущих учителей.

Ключевые слова: будущий учитель, профессионально-субъектная позиция, педагогическая модель, идентичность, субъектность, рефлексия, педагогические ценности, компетентность, высшее педагогическое образование.

A MODEL FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL-SUBJECTIVE POSITION OF FUTURE TEACHERS

Abstract. This article elucidates the theoretical and methodological foundations and structural framework of a model for developing the professional-subjective position of future teachers. Furthermore, it analyzes modern pedagogical approaches to the development of the professional-subjective position and substantiates the interconnectedness of the model's target, conceptual, procedural-content, and evaluative-resultative components. The functional mechanism of the model is described based on the integration of identity, subjectivity, reflection, and pedagogical values, as well as the "thought – action – analysis – redesign" cycle. The implementation of this model into the higher pedagogical education process serves to develop the professional autonomy, pedagogical responsibility, reflective activity, and professional decision-making competence of future teachers.

Keywords: future teacher, professional-subjective position, pedagogical model, identity, subjectivity, reflection, pedagogical values, competence, higher pedagogical education.

Kirish. Xalqaro ta'lim amaliyotida pedagogning kasbiy muvaffaqiyati uning faqat kasbiy kompetentligiga emas, balki o'z faoliyatining subyekti sifatida namoyon bo'lishi, kasbiy identitetini anglashi, refleksiv faoliyatni amalga oshirishi, pedagogik vaziyatlarda tashabbuskorlik va mas'uliyatni namoyon etishi bilan ham belgilanadi. Shu sababli, pedagogik ta'limda bo'lajak o'qituvchilarning subyektivligini rivojlantirish, ularni pedagogik faoliyatning faol ishtirokchisi sifatida shakllantirish va kasbiy qarorlar qabul qilishga tayyorlash masalalari ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Mamlakatimizda oliy pedagogik ta'lim sohasini yagona yondashuv asosida tubdan takomillashtirish, ilg'or xorijiy tajribalarga asoslangan zamonaviy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, yuqori bilim, ko'nikma va malakaga ega, mustaqil, tanqidiy va kreativ fikrlaydigan pedagoglar tayyorlashni yangi bosqichga chiqarishga doir tizimli ishlar olib borilmoqda. Pedagog kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida "oliy pedagogik ta'lim mazmunini xalqaro talablarga moslashtirish hamda zamonaviy metodik yondashuvlarni joriy etish" [1] vazifasi belgilangan. Shu bois, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda muammoli, tadqiqotli va refleksiv o'quv muhitini

shakllantirish, kasbiy-subyektiv pozitsiyani rivojlantirish, shaxsiy maqsadlar va kasbiy vazifalarni uyg'unlashtirish hamda o'qitishning qadriyatli yondashuvga asoslangan texnologiyalarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, kasbiy kompetentlik, pedagogik identitet, subyektivlik, refleksiya va kasbiy pozitsiyani shakllantirish masalalari ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Biroq, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini yagona konseptual yondashuv asosida rivojlantirish, uning tarkibiy komponentlari, funksional aloqalari va pedagogik mexanizmlarini tizimli model ko'rinishida asoslash masalalari hali ham ilmiy izlanishlarni talab etmoqda. Ayniqsa, kasbiy identitet, subyektivlik, refleksiya va pedagogik qadriyatlarning o'zaro integratsiyasiga asoslangan modelni ishlab chiqish hamda uni oliy pedagogik ta'lim amaliyotiga tatbiq etish bo'yicha ilmiy-metodik tavsiyalarni takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish muammosi pedagogika, psixologiya va falsafa fanlarining kesishgan nuqtasida shakllangan kompleks ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur muammo shaxsning kasbiy kamoloti, subyekt sifatida shakllanishi, pedagogik faoliyatda mustaqil qaror qabul qilishi hamda refleksiv rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Zamonaviy pedagogik paradigmalarda o'qituvchi ta'lim jarayonining oddiy ijrochisi emas, balki ta'limni loyihalashtiruvchi, boshqaruvchi va takomillashtiruvchi faol subyekt sifatida e'tirof etilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Pedagogik tadqiqotlarda o'qituvchining kasbiy shakllanishi ko'proq kasbiy kompetentlik, pedagogik mahorat, refleksiya, identitet va pedagogik qadriyatlar bilan bog'liq holda o'rganilgan. Mahalliy olimlar R.Djurayev, X.Ibraimov, O.Qo'ysinov, R.Safarova va boshqalar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi hamda pedagogik kompetentligini rivojlantirishning nazariy va metodik asoslarini ishlab chiqqan bo'lsalar [8,3,6,7], N.Abdullayeva, B.Ma'murov, D.Narzikulova va boshqalar refleksiv, qadriyatli hamda subyektga yo'naltirilgan ta'lim muhitining pedagogik imkoniyatlarini ochib berganlar [2,4,5].

Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash, ularda kasbiy identitet, refleksiya, subyektivlik, ichki motivlar va uzluksiz jarayonlarini modellashtirish va amaliyotga kiritish masalalari V.Suarez, J.McGrath, Z.Cai, Y.Liu, L.Deng, V.Senadheera, D.Ediriweera, T.Rupasinghe, X.Ye, T.Cheng, W.Yang, C.Mameli, V.Grazia, L.Molinari, S.Liu, H.Yin, Y.Wang tadqiqotlarida uchraydi [9,10,11,12]. Mazkur tadqiqotlarda kasbiy identitetning ko'p qirrali tuzilmasini asoslash, model markazida ichki tayanchni ustuvorlashtirish, subyektivlikni alohida komponent sifatida kiritish,

jarayonga va uzluksizlikka tayangan bo‘lishi, pedagogik vaziyatni anglash muhimligi ilgari surilgan.

Shuningdek, jarayonini modellashtirish zarurati konseptual aniqlikka erishish, kasbiy-subyektiv pozitsiya tushunchasi, uning tarkibiy qismlari, rivojlanish shartlari va natijalarini aniq ifodalash, mantiqiy tuzilmashtirish, tarkibiy qismlarni yagona pedagogik tizimga birlashtirish, diagnostik asosni mustahkamlash, nazariy tavsif va empirik tekshiruvni uyg‘unlashtirish, aniq mezonlar, indikatorlarni ishlab chiqish, natijalarni talqin qilish, bashoratlash, rivojlanish trayektoriyasini belgilash, eksperimental metodikani loyihalash ehtiyoji bilan asoslanadi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish modeli pedagogik tayyorgarlikni zaruriy bilim, ko‘nikma va malakalar hamda shaxsning o‘z kasbiy rolini anglashi, unga nisbatan ichki munosabatini shakllantirish, mustaqil qaror qabul qilish, refleksiya yuritish va amaliy faoliyatni ongli ravishda qayta loyihalashni ifodalovchi integrativ qobiliyati sifatida talqin qilish imkonini beradi. Bu holat kasbiy-subyektiv pozitsiya modelini ishlab chiqishda tashqi omillar bilan birgalikda ichki kasbiy “men” konsepsiyasini ham markazga qo‘yish zarurligini bildiradi. Shu asosda modelning takomillashtirilgan ko‘rinishi maqsad, konseptual, protsessual-mazmunli va baholash-natijaviy komponentlar hamda metodik faoliyatga uyg‘unlashgan kognitiv, hissiy, operativ va qadriyat mezonlari o‘rtasidagi funksional aloqadorlikka tayanadi. Uning ichki dinamikasi “fikrlash – harakat – tahlil – qayta loyihalash” sikli orqali amalga oshiriladi. Bu sikl bo‘lajak o‘qituvchini bilimni qabul qiluvchi obyektidan kasbiy rivojlanishni boshqaruvchi subyektga aylantiradi. Aynan shuning uchun mazkur modelda “vaziyatni tushunish, harakatni asoslash, natijani tahlil qilish va yangi qaror ishlab chiqish” yondashuvi bosh mexanizm sifatida tanlanadi.

Maqsad komponenti modelning strategik yo‘nalishini belgilaydi. Modelni loyihalashda bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik vaziyatni tushunadish, ongli munosabat bildirish, mustaqil qaror qabul qilish, o‘z faoliyati mohiyatini anglash va refleksiya asosida o‘zini takomillashtirish imkonini beradigan kasbiy-subyektiv pozitsiyani rivojlantirish asosiy maqsad sifatida belgilandi. Maqsad chuqur nazariy bilimga ega bo‘lish bilan birgalikda kasbiy identitet, ishonch, ichki motivatsiya, qadriyatli mas’uliyat, pedagogik tashabbus va barqarorlikni ham qamrab oladi.

Maqsadli komponenti to‘rtta vazifaga ajratiladi:

- kasbiy o‘zini anglashni rivojlantirish;
- pedagogik vaziyatda mustaqil qaror qabul qilishga tayyorlikni kuchaytirish;
- metodik faoliyatni refleksiya bilan uyg‘unlashtirish;
- kasbiy rivojlanishni uzluksiz qayta loyihalash ko‘nikmasini shakllantirish.

Mazkur vazifalarning bajarilishi tadqiqot oldiga qo‘yilgan bo‘lajak o‘qituvchilarni tezkor o‘zgaruvchan ta’lim muhitida mustaqil, refleksiv, innovativ,

identiv va barqaror harakatlana oladigan mutaxassis sifatida tayyorlash strategiyasini amalga oshirish uchun sharoit yaratadi.

Konseptual komponent tadqiqot maqsadini amalga oshirishning nazariy tayanchini tashkil etadi hamda kompetensiyaviy, integrativ, individuallashtirish, muammoli, subyektiv yondashuvlar va tizimlilik, maqsadga yo'naltirilganlik, uzluksizlik, mustaqillik, refleksivlik tamoyillari uyg'unligiga asoslanadi.

Protsessual-mazmunli komponent modelning "qanday amalga oshiriladi?", degan savoliga javob beradi. U kasbiy identitet, suvyektivlik, refleksiya va qadriyatni rivojlantirishga qaratilgan mazmun, metod, shakl, vosita va pedagogik shart-sharoitlarlar integratsiyasini belgilaydi hamda tizimli almalga oshiriladigan jarayonni ifodalaydi. Mazkur komponent doirasida metodika mazmuni amaliy muammolarni hal qilish, kasbiy qadriyat, axloqiy mas'uliyat va pedagogik refleksiya, didaktik materiallarni muammoli, bahsli vaziyatlar asosida shakllantirishga qaratiladi. Shu sababli faol, loyihaviy, muammoli, tadqiqotli, diskursiv va refleksiv o'qitish, refleksiv-biografik topshiriqlar majmui, "Qadriyat" savollar algoritmi kabi metodlardan foydalaniladi. Jarayon esa muammoli vaziyatlar bilan ishlash, qaror qabul qilish, refleksiv amaliyot, hamkorlik va jamoada ishlash, loyihalashtirish, prediktiv prognozlash, keys tahlillari va portfoliolar orqali amalga oshiriladi.

Protsessual-mazmunli komponent quyidagi yo'nalishlarni ifodalaydi:

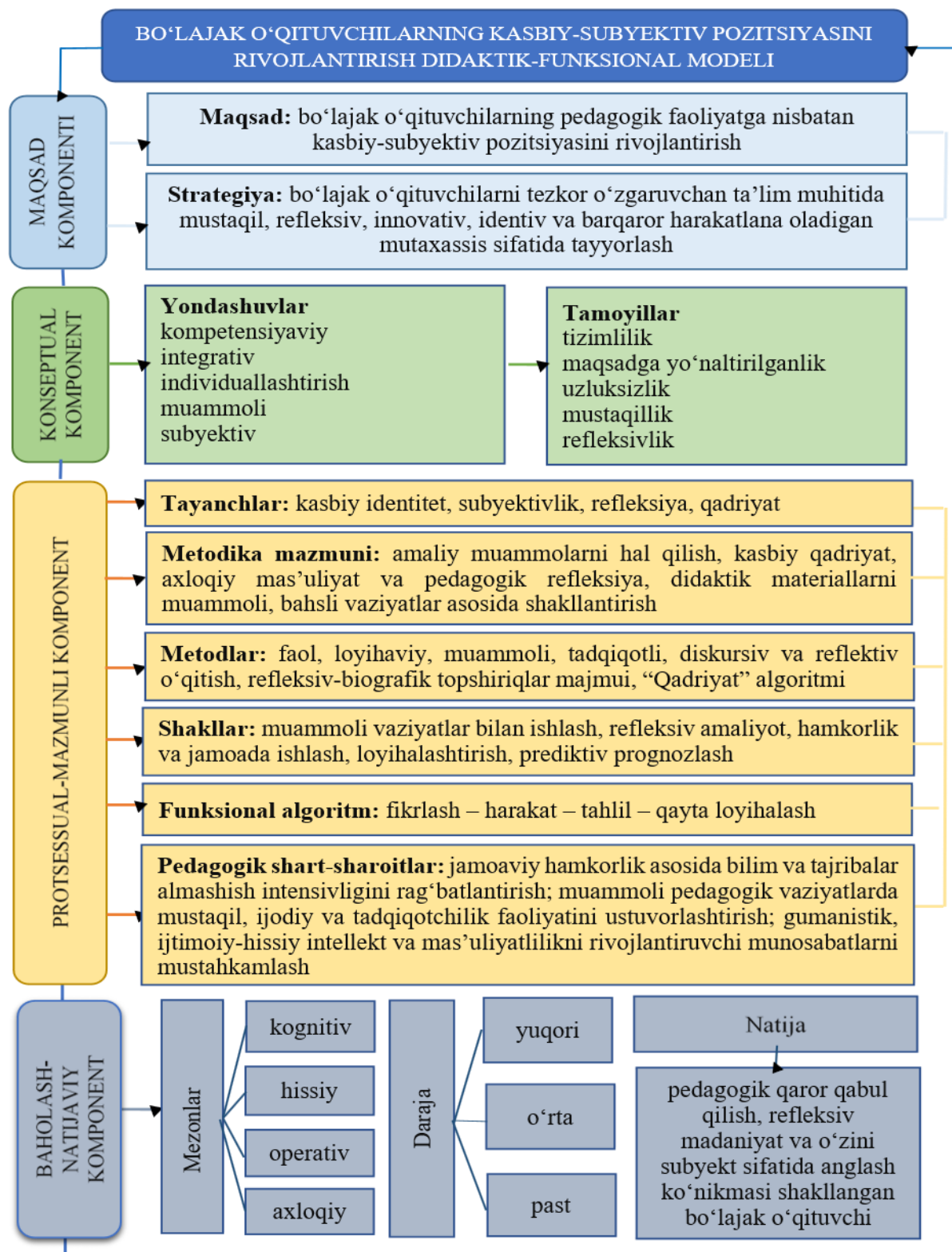
kasbiy mazmunni subyektivlashtirish – jarayonda nazariya aniq pedagogik vaziyat bilan bog'lanadi;

refleksiv-amaliy integratsiya – har bir metodik faoliyatdan keyin refleksiya majburiy bosqich sifatida kiritiladi;

mentorlik va hamkorlikni protsessual mexanizm sifatida tashkil etish – mentor (tajribali o'qituvchi) faoliyati bo'lajak o'qituvchini kasbiy shakllantiruvchi hamkor bo'lishga yo'naltiriladi;

muammoli va variativ metodik vaziyatlardan foydalanish – vazifa noaniq va murakkab vaziyatlar shaklida shakllantiriladi;

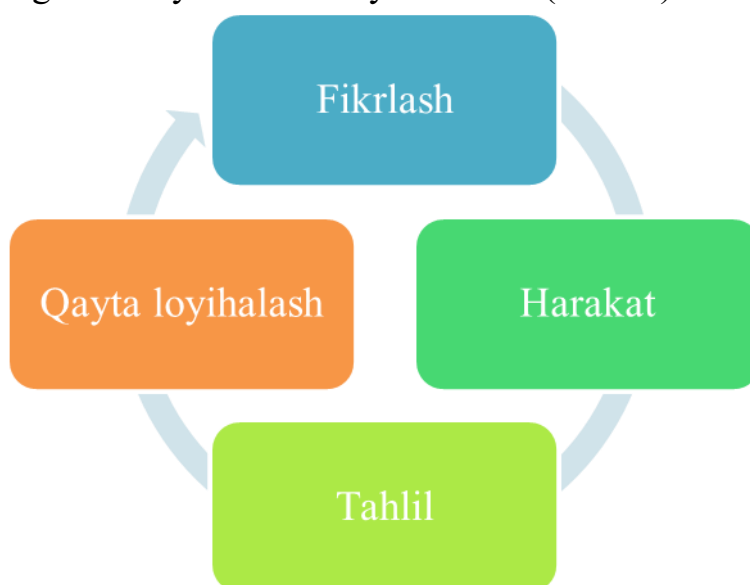
portfolioga asoslangan kasbiy o'sish – portfoliada pedagogik qarorlar mantig'i, refleksiv yozuvlar, tahliliy xulosalar, xatolar va qayta loyihalash natijalari jamlanadi.

1-rasm. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish modeli

Baholash-natijaviy komponent esa modelning samaradorligini aniqlashga xizmat qiladi. Baholash kognitiv, hissiy, operativ va axloqiy mezonlarning funksioanl aloqadorligi asosida majmuaviy diagnostika orqali amalga oshiriladi.

Modelni jarayonga tatbiq qilish “fikrlash – harakat – tahlil – qayta loyihalash” bosqichlarida amalga oshiriladi. “Fikrlash” bosqichida bo‘lajak o‘qituvchilar pedagogik vaziyatni idrok etish, muammoni aniqlash, maqsadni belgilash va ehtimoliy strategiyalarni taqqoslashi tufayli unda kognitiv va qadriyat mezonlari yetakchilik qiladi. “Harakat” bosqichida tanlangan strategiya amaliyotga tatbiq etiladi. Shu sababli operativ mezon asosiy, hissiy barqarorlik esa yordamchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. “Tahlil” bosqichida natija, jarayon, xato, cheklov va kuchli jihatlar ochib beriladi. “Qayta loyihalash” bosqichida esa yangi metodik qaror ishlab chiqiladi va kelgusi faoliyat modeli loyihalanadi. (2-rasm).

2-rasm. Modelni jarayonga tatbiq qilishning “fikrlash – harakat – tahlil – qayta loyihalash” sikli

Fikrlash bosqichi (kuzatish va oldindan tasavvur qilish). Bu bosqichda pedagogik vaziyatlar kuzatiladi, ehtiyojlar aniqlanadi va eng to‘g‘ri yechimlar bashorat qilinadi. Unda quyidagilar amalga oshiriladi:

- ta’lim oluvchilar ehtiyoji yoki muammoning mohiyatini aniqlash;
- faoliyat maqsadini belgilash;
- qaror variantini ishlab chiqish;
- kutilayotgan pedagogik natijani oldindan tasavvur qilish.

Harakat bosqichi (amaliy faoliyat olib borish). Bu bosqichda qabul qilingan qaror amaliyotda sinab ko‘radi. Harakat individual pedagogik uslub, tashabbus va mas’uliyat bilan bog‘liq bo‘lib, quyidagilarni ifodalaydi:

- dars yoki faoliyatni mustaqil tashkil etish;
- tanlangan metodni qo‘llash;
- vaziyatga mos tezkor qaror qabul qilish;
- mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish.

Tahlil bosqichi (refleksiya va dalilga asoslangan baholash). Bu bosqichda bo‘lajak o‘qituvchining refleksiv kompetensiyasi shakllanadi. Tahlil jarayoni

faoliyatni obyektiv ko'rish, dalillash va xatolarni konstruktiv o'zgarishga aylantirishga xizmat qiladi. Unda quyidagilar amalga oshiriladi:

- bajarilgan ishni dalillarga asoslab baholash;
- qarorning kuchli va zaif tomonlarini ajratish;
- muammoning qay darajada hal etilganini aniqlash;
- o'z xatti-harakatlarini asoslash.

Qayta loyihalash bosqichi (yangi strategiya yaratish). So'nggi bosqich faoliyatni takomillashtirishga qaratilgan bo'lib, bo'lajak o'qituvchi o'z harakati natijasiga ko'ra yangi, yanada samarali metodni tanlaydi yoki mavjud metodni o'zgartiradi. Bu bosqich kasbiy-subyektiv pozitsiyasini barqaror rivojlantiradigan asosiy mexanizm bo'lib quyidagilarni ifodalaydi:

- o'z faoliyatidan xulosa chiqarish;
- yangi strategiya, metod yoki texnika ishlab chiqish;
- dars rejasini qayta tuzish;
- o'z kasbiy-subyektiv pozitsiyasini mustahkamlash.

Mazkur bosqichlarning to'g'ri bajarilishi natijasida bo'lajak o'qituvchilarda nazoratning ichki tomonga yo'naltirilishi, faol subyektivlikni shakllanishi, qarorlarining muallifiga aylanishi, pozitsiyasining mustahkamlanishi, shaxsiy-kasbiy faoliyatining subyektiv sifatida shakllanishi, aniq dalillar asosida o'zini baholashi, o'z harakatlarini ongli boshqarishi va o'zgarishi uchun ichki motiv paydo bo'lishi ro'y beradi. Demak, mazkur sikl bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini barqaror rivojlantiruvchi kognitiv-amaliy mexanizm sifatida uni ijrochidan tahlilchiga, passiv obyektidan faol subyektga, tayyor metodlarni qo'llovchidan muammolarni mustaqil hal qiluvchiga, nazorat obyektidan shaxsiy-kasbiy o'sishining subyektiga aylantiradi.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan nazariy tahlillar hamda ishlab chiqilgan didaktik-funksional model bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish kasbiy identitet, subyektivlik, refleksiya va pedagogik qadriyatlarining o'zaro integratsiyasiga asoslangan uzluksiz pedagogik jarayon ekanligini ko'rsatdi. Modelning maqsadli, konseptual, protsessual-mazmunli hamda baholash-natijaviy komponentlarining o'zaro uyg'unligi bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy mustaqillik, refleksiv fikrlash, pedagogik mas'uliyat va kasbiy qaror qabul qilish kompetentligini tizimli rivojlantirish imkonini beradi.

Model tarkibiga kiritilgan "fikrlash – harakat – tahlil – qayta loyihalash" sikli kasbiy-subyektiv pozitsiyaning ichki rivojlanish mexanizmini ifodalab, bo'lajak o'qituvchini pedagogik faoliyatning faol subyektiv sifatida shakllantirishning didaktik asosini yaratadi. Shu jihatdan taklif etilgan model pedagogik ta'lim jarayonini loyihalash, tashkil etish va natijalarini baholashda metodologik asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

- bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish jarayonini loyihalashda kasbiy identitet, subyektivlik, refleksiya va pedagogik qadriyatlarning integratsiyasiga asoslangan didaktik yondashuvlardan foydalanish;

- pedagogik ta'lim mazmunini refleksiv-amaliy faoliyat, muammoli pedagogik vaziyatlar, loyiha topshiriqlari va portfolioga asoslangan o'quv faoliyati bilan boyitish orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faolligini kuchaytirish;

- kasbiy-subyektiv pozitsiyaning rivojlanish dinamikasini baholashda kognitiv, hissiy, operativ va axloqiy mezonlar asosida kompleks diagnostik yondashuvni qo'llash;

- pedagogik amaliyot jarayonida mentorlik, hamkorlikdagi ta'lim va refleksiv tahlil texnologiyalaridan tizimli foydalanish orqali bo'lajak o'qituvchilarning mustaqil kasbiy qaror qabul qilish tajribasini kengaytirish;

- oliy pedagogik ta'lim muassasalarida pedagogik fanlarning o'quv-metodik ta'minotini taklif etilgan modelning tarkibiy komponentlari va funksional algoritmi asosida takomillashtirish maqsadga muvofiq.

Mazkur tavsiyalar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirishga hamda oliy pedagogik ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 28-apreldagi "Pedagog kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-73-son Farmoni. – QHMMB, 29.04.2025., 06/25/73/0389-son.

2. Abdullayeva N.J. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mas'uliyatni shakllantirish texnologiyalarini takomillashtirish: ped. fan. dok... diss. avtoref. – Namangan, 2022. – 60 b.

3. Ibraimov X., Quronov M. Umumiy pedagogika / darslik. – T.: "Shaffof", 2023. – 416 b.

4. Ma'murov B.B. Bo'lajak o'qituvchilarda akmeologik yondashuv asosida ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirish: ped. fan. dok... diss. avtoref. – Toshkent, 2018. – 72 b.

5. Narzikulova D.X. Ta'limni axborotlashtirish sharoitida pedagogik nizolarlarning profilaktik texnologiyalarini takomillashtirish: ped. fan... (PhD) diss. – Toshkent, 2018. – 112 b.

6. Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: ped. fan. dok... diss. avtoref. – Toshkent, 2019. – 70 b.

7. Safarova R.G., Yusupova F.I. Umumiy o'ra ta'lim maktablarida modulli o'qitish jarayonida pedagogik texnologiyalar bankidan foydalanish mexanizmlari / o'quv qo'llanma. – T.: “Tafakkur qanoti”, 2017. – 148 b.

8. Джураев Р.Х. Оценка сформированности образовательных компетенций // “Ilg'or xorijiy tajribalar asosida bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik strategiyalari: muammolar va yechimlar” mavzusidagi respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – 2024. – 8-14-b.

9. Paris C., Lung P. Agency and child-centered practices in novice teachers: Autonomy, efficacy, intentionality, and reflectivity. *Journal of Early Childhood Teacher Education*, 2008. 29(3), 253-268 <https://doi.org/10.1080/10901020>

10. Zhang Xinyue, Mohd Nazri Bin Abdul Rahman, Haris Bin Abd Wahab, Lianying Qiu. How mentor teachers and emotions influence professional identity and career decisions of preservice preschool teachers. *Front. Educ.*, 26. August 2025. Sec. Teacher Education Volume 10 – 2025. <https://doi.org/10.3389/educ.2025.1569062>

11. Liu S., Yin H., Wang Yu., Lu J. Teacher innovation: Conceptualizations, methodologies, and theoretical framework. *Teaching and Teacher Education*. Volume 145, July 2024, 104611. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2024.104611>

12. Cai, Z., Liu, Y., Deng, L., et al. Preservice teachers' teaching internship affects professional identity: Self-efficacy and learning engagement as mediators. *Frontiers in Psychology*, 2022. 13, 1070763.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA RISKOLOGIK KOMPETENTLILIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR

Kandaxarov Mirjalol Abdimurot o‘g‘li

Samarqand davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

[e-mail: kandaxarovmirjalol10@gmail.com](mailto:kandaxarovmirjalol10@gmail.com)

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda riskologik kompetentligini rivojlantirishning pedagogik va psixologik jihatlari chuqur tahlil qilingan. Maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchining qaror qabul qilishda, noaniqlik sharoitida harakat qilishda va kutilmagan holatlarga moslashishda risklarni boshqarish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi zarurligi asoslab berilgan. Shuningdek, riskologik kompetentlik tushunchasi, uning tarkibiy qismlari, rivojlanish bosqichlari va unga ta’sir etuvchi omillar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak o‘qituvchi, riskologik kompetentlik, pedagogik-psixologik xususiyatlar, kasbiy tayyorgarlik, noaniqlik, qaror qabul qilish, riskni boshqarish, ta’lim texnologiyalari.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РИСКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. В статье представлен глубокий анализ педагогических и психологических аспектов формирования рискологической компетентности будущих учителей. Обоснована необходимость наличия у учителя навыков управления риском при принятии решений, действиях в условиях неопределенности и адаптации к непредвиденным ситуациям в современном образовательном процессе. Также рассматриваются понятие рискологической компетентности, ее компоненты, этапы развития и факторы, на нее влияющие.

Ключевые слова: будущий учитель, рискологическая компетентность, педагогические и психологические характеристики, профессиональная подготовка, неопределенность, принятие решений, управление риском, образовательные технологии.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVELOPING RISK COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS

Annotation. The article presents an in-depth analysis of the pedagogical and psychological aspects of developing riskological competence in future teachers. The necessity for teachers to possess risk management skills in decision-making, acting

under uncertainty, and adapting to unforeseen situations in the modern educational process is substantiated. The concept of riskological competence, its components, stages of development, and influencing factors are also examined.

Keywords: future teacher, riskological competence, pedagogical and psychological characteristics, professional training, uncertainty, decision-making, risk management, educational technologies.

Ta'lim - bu ijtimoiy institut bo'lib, u orqali har bir shaxs shaxs, mutaxassis va fuqarolik fazilatlarini egallaydi. O'qituvchining faoliyati tufayli millatning intellektual, ma'naviy salohiyatini yaratish, mahalliy fan, texnika va madaniyatni rivojlantirish, madaniy merosni kelajak avlod uchun saqlash va yuksaltirish, shuningdek, har bir shaxsining to'liq umumiy o'rta ta'lim olish konstitutsiyaviy huquqini ta'minlash bo'yicha davlat siyosati amalga oshiradi. Bularning barchasi bo'lajak o'qituvchilarda riskologik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik-psixologik mahoratini rivojlantirish zaruratini keltirib chiqaradi. Aynan riskologik tushunchasi bu kontekstda asosiy tushuncha sifatida ishlaydi, chunki kompetensiya yaxlit xususiyatga ega, ya'ni u kasbiy bilimlarni, intellektual ko'nikmalarni va qobiliyatlarni va faoliyat usullarini birlashtiradi. "Kompetensiya" tushunchasi har qanday mansabdor shaxs yoki organning topshiriqlarini bildiradi; ma'lum bir sohada bilim, tajribaga ega bo'lish. O'qituvchining kasbiy malakasi deganda o'qituvchining pedagogik jarayonning maqsadlarini mustaqil va samarali amalga oshirishga imkon beradigan shaxsiy imkoniyatlari tushuniladi. Buning uchun pedagogik nazariyani bilishi, undan amaliyotda foydalana olishi zarur. "Kompetensiya" shaxsning kasbiy mahorat darajasini belgilaydi va uning yutuqlari mutaxassislarni kasbiy tayyorlash maqsadi bo'lgan zarur kompetensiyalarni egallash orqali yuzaga keladi.

Kompetensiya deganda biz yuqori sifatli, samarali faoliyat uchun zarur bo'lgan o'zaro bog'liq shaxs xususiyatlarining (bilim, qobiliyat, ko'nikma, harakat qilish usullari) majmuini tushunamiz. Kompetensiya tegishli vakolatlarga ega bo'lish sifatida belgilanadi. Pedagogik kompetensiya ta'riflarini tahlil qilish shuni ta'kidlash imkon beradiki, pedagogik kompetensiya - bu etarli motivatsiya va aqliy jarayonlarning yuqori darajadagi professionalligi bilan o'qituvchi shaxsining o'zini-o'zi anglashi, o'zini-o'zi saqlashi va takomillashtirishni ta'minlaydigan ilmiy bilimlar, intellektual va amaliy ko'nikma va qobiliyatlar, shaxsiy fazilatlar va shakllar tizimidir.

Bugungi kunda talabaning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish diagnostikasi dolzarb bo'lib, tadqiqotchilarda ma'lum qiziqish uyg'otmoqda. Uning samaradorligi, asosan, shaxsning kognitiv va hissiy-irodaviy sohalarining psixologik xususiyatlarining rivojlanish darajasi bilan bog'liq. Ilmiy va adabiy manbalarni

o'rganish asosida biz bo'lajak mutaxassisning eng muhim fazilatlarini Mugattarova va boshqalar quyidagicha tadqiq etishgan:

1) o'qituvchining axloqiy va psixologik fazilatlari (hayotdagi yuksak g'oyalar, insonparvarlik, halollik va rostgo'ylik, adolat va xolislik, erkinlik va jasorat, rivojlangan burch va mas'uliyat hissi, aql va tolerantlik, munosabatlardagi xushmuomalalik, hissiy vazminlik, cheksiz sabr-toqat, kommunikativlik, ishbilarmonlik va shaxsiy obro'');

2) o'qituvchining pedagogik fazilatlari (har xil vaziyatlarga tayyorlik, o'quvchilarining bilim ko'nikmalarini rivojlantirish, umumiy madaniy, estetik, jismoniy tarbiyani tashkil etish, tartibni aniq va mantiqiy shakllantirish, o'z fikrlarini bildirish qobiliyati)

3) kasbiy fazilatlar (rahbarlik san'ati, o'quvchilar bilan ishlash ko'nikmalari, siyosiy madaniyat, ishga yaxlit tizimli yondashuv, g'oyalarni ishlab chiqish, ularni amaliy harakatlarga aylantirish qobiliyati, ijodkorlik (kreativlik), zamonaviy iqtisodiy fikrlash, media savodxonligi, to'g'ri turmush tarzi, retorik madaniyat, chet tillarini bilishi)

4) ishbilarmonlik fazilatlari - boshqaruv ko'nikmalari: tashkiliy tizimni diagnostika qilish, vaziyatni sharhlash va to'g'ri xulosalar chiqarish, nostandart qarorlarni o'z vaqtida qabul qilish va amalga oshirish, o'quvchilar jamoasini o'qish samaradorligi uchun rag'batlantirish, darsni sifatli tashkil etish, yuqori ta'lim samaradorligi uchun intizomni ta'minlash, baholash, o'z-o'zini tahlil qilish, o'quvchilarning jamoaviy mehnat faoliyatini ta'minlash, bolalarning psixologik holatini o'rnatish, o'quvchilarda o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini shakllantirish, hamkasblari bilan fikr almashishi, davra suhbatlari o'tkaza olish, ishonchlilik, oqilona muzokaralar olib borish, akademiklik salohiyati, kritik fikrlash, talabchanlik va intizom, tashabbuskorlik;

5) zamonaviy o'qituvchini nazariy tayyorlash jihatlari: makro va mikro plenumda ishlash, aksiologik boshqaruv va etakchilik nazariyasi, sociologiya, psixologiya va huquq, media savodxonlik va axborot texnologiyalari bo'yicha fundamental bilimlar.

Olimlar pedagogik faoliyatda riskologik muammolarni hal qilish uchun ikkita bir xil muhim sabablarni aniqlaydilar – ob'ektiv va sub'ektiv. Birinchisining mohiyati shundan iboratki, ta'lim sifati, rivojlanish darajasi va amaliy faoliyatga tayyorligida muvaffaqiyatining, xizmat ko'rsatish sifatining, binobarin, oliy ta'lim muassasasining ta'lim faoliyatining pirovard maqsadini amalga oshirishning eng muhim omiliga aylanadi. Subyektiv motivning mohiyati talabning o'zini shaxs sifatida ro'yobga chiqarishga intilishi (yuqori haq to'lanadigan, qiziqarli, nufuzli ishga kirish, o'qitish usullari va sifatni baholash mezonlarini tanlash kabi eksklyuziv va individual yondashuvlarni izlashni talab qiladi).

Kasbiy kompetensiya bo'lajak o'qituvchilarda o'zini-o'zi anglashning muhim jihatlaridan usullari va sifatni baholash mezonlarini tanlash kabi ksklyuziv va individual yondashuvlarni izlashni talab qiladi.

Kasbiy kompetensiya bo'lajak o'qituvchilarda o'zini-o'zi anglashning muhim muvaffaqiyatli karyerasini davom ettirish)dir. Yuqoridagi muammolarni bartaraf etishda o'quv rejalari, o'quv dasturlarini ishlab chiqish, fakultativ va sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish, biri bo'lib, ijtimoiy, kognitiv va boshqa muhim funktsiyalarni amalga oshirish muvaffaqiyatiga bog'liq bo'lgan hal qiluvchi omil hisoblanadi. U nafaqat mutaxassislarning turli vazifalarni hal qilishdagi kasbiy mahorati mezonini, balki ularning faoliyatini ta'minlaydigan psixik jarayonlarning professionallik darajasini ham o'z ichiga oladi.

Ta'lim davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini oldindan belgilab beruvchi omildir. Iqtisodiyot va mehnat bozori nafaqat olingan bilimlardan foydalana oladigan, balki harakatchan, o'zgaruvchan bozor sharoitlariga moslasha oladigan raqobatbardosh mutaxassislarga juda muhtoj. Zamonaviy oliy ta'limning eng muhim yo'nalishlaridan biri bu bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishga e'tiborni o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan riskologik kompetensiyaga asoslangan strategiyani aniqlashdir.

Davr talabiga mos mutaxassis kadrlarni ishlab chiqarishga tayyorlab berayotkan oliy ta'lim muassasalari o'zlarining bitiruvchilari uchun ma'lum bir bilim va kasbiy mahoratga ega bo'lish etarli emasligini juda yaxshi anglashmoqda. Shu sababdan ham tadqiqotimizning muammosi yuqoridagi muammoni echimi sifatida bo'lajak o'qituvchilarda riskologik kompetetsiyani rivojlantirish orqali jamiyatda muvaffaqiyatli shaxsiy va kasbiy o'zini-o'zi anglagan, ijtimoiy moslashuv va professional harakatchanlikni ta'minlaydigan fazilatlar va qobiliyatlari to'liq kompetesiyaga aylangan tayyor mutaxassislarni ishlab chiqarishga etkazib berishni bugun kun ish beruvchisi talab qilmoqda. Demak o'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, oliy ta'lim muassasalari endilikda bitiruvchilarini mutaxassislikka tayyorlashda yangi talablar asosida zamonaviy mehnat bozoriga etkazib berish uchun bo'lajak o'qituvchilarda faqat fundamental bilim, kasbiy ko'nikmagina emas balki ta'lim sharoitidagi barcha riskologik vaziyatlarda bo'lajak mutaxassis kompetetsiyaviy yondashuv orqali mohirona echim topish ko'nikmalarini ham o'zlashtirish zarurati tug'ilmoqda. Bunday kompetetsiyalarni o'zlashtirishda nafaqat kognitiv balki operatsion-texnologik komponentlilik, motivatsion, axloqiy, ijtimoiy, xulq-atvor (ta'lim natijalari, bilim, ko'nikma, qadriyat yo'nalishlari tizimi) ni ham o'z ichiga oladi. Bunday kompetesiyalarni talabalarda shakllantirishda nafaqat ta'lim mazmuni, balki oliy ta'lim muassasasining ta'lim muhiti, o'quv jarayonini tashkil etish xususiyatlari, qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari, shu jumladan talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish texnologiyalari hal qiluvchi rol o'ynaydi, bu "bilim"

tushunchalari bilan taqqoslaganda “kompetentlik” tushunchasining umumlashtirilgan, yaxlitligini ta’kidlaydi. Bizning fikrimizcha, kompetentsiya muayyan kasbiy (muammoli) vaziyatlarda muayyan faoliyatni amalga oshirishga tayyorlikda ifodalangan vaziyatli kategoriyadir. Ya’ni, shaxsni kasbiy faoliyat sub’ekti sifatida tavsiflovchi, uning malakasi bilan bog‘liq muammolarni hal qilishga qodir bo‘lgan baholash toifasidir. Boshqacha aytilganda, bo‘lajak o‘qituvchilarning riskologik kompetetsiyadagi pedagogik malakasi uning boshqa shaxsni tarbiyalash va o‘qitish bilan bog‘liq kasbiy faoliyatni amalga oshirishga nazariy va amaliy tayyorgarligining yaxlit ko‘rsatkichidir.

Tadqiqotning asosiy maqsadi bo‘lajak o‘qituvchilarda riskologik kompetetsiya rivojlantirish uchun pedagogik texnologiyalardan foydalanishning asosiy qoidalarini o‘rganishdir. Buning uchun tadqiqot metodologiyasini tashkil etuvchi bir qator usullar qo‘llanildi. Tadqiqot quyidagi nazariy usullardan foydalangan holda amalga oshirildi: tizimli tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish va tizimlashtirish, ideallashtirish va abstraksiya. Ta’limda davrlarning o‘zgarish munosabatlarida o‘qitish tizimining shakllanishi odamlarning tafakkurini o‘zgartirishni taqozo etadi. Ta’lim ijtimoiy institut sifatida jamiyat a’zolarini iqtisodiy tafakkurga ega bo‘lgan shaxslarni tayyorlash muammosini hal qiladi, o‘qitishga yangi yondashuvlarni, ilg‘or pedagogik tajribadan foydalanishni talab qiladi. O‘qitish va tarbiyalashning noan’anaviy shakllari, usullari va vositalaridan foydalanishni oldindan belgilashda o‘quv jarayoni ob’ektlari faoliyatining yangi shakllarini o‘z ichiga oladi. Faoliyatning eng samarali shakli interfaol ta’lim modeliga asoslanadi, u ta’lim jarayonida o‘rganish ob’ekti ham uning sub’ekti sifatida harakat qiladi.

Davosdagi Jahon iqtisodiy forumida 2020-yilda jadal rivojlanayotgan muvaffaqiyatli kompaniyalarda eng ko‘p talab qilinadigan professionallar bilan muvozanatli bo‘lishi kerak

Muammoni tizimli, yaxlit, ko‘p o‘lchovli diagnostika qilish va uni barcha xavf va istiqbollarni hisobga olgan holda hal qilish qobiliyatini o‘tkazish.

1. Kritik fikrlash. Ma’lumotni tahlil qilish, boshqa odamlarning fikrlari va pozitsiyalarini majburlashdan qochish, barcha dalillarni tortish va ommaviy fikrlashga qarshi turish qobiliyatini aks ettiradi.
2. Kreativlik. Yangi, nostandart g‘oyalar, echimlar, qarashlar ishlab chiqarish, mavjud muammolarni hal qilishda ijodiy yondoshish, innovatsiyalar yaratish qobiliyatini namoyon etadi.
3. Liderlik qobiliyati. Bu etakchilik qobiliyatiga ega bo‘lish va faoliyatini rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, rag‘batlantirish, nazorat qilish va tartibga solish asosida odamlarni boshqarish qobiliyatini o‘z ichiga oladi.

4. Kommunikativlik qobiliyati. Odamlar bilan muloqot qilish, ularni tinglash, ularning fikri va pozitsiyasini etkazish, nizolarni hal qilish, turli vaziyatlarda jamoaviy ish va yoqimli muloqotni ta'minlash qobiliyatini namoyish etadi.
5. Empotik bilimlar. Stressga chidamlilikni, o'z his-tuyg'ularini nazorat qilish qobiliyatini, boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tushunish va ularga ta'sir qilish qobiliyatini ifodalaydi.
6. O'z fikrini asosli shakllantirish va qaror qabul qilish qobiliyati. Bo'lajak o'qituvchi mustaqil ravishda ishonchli qarorlar qabul qilish va o'z fikrini asosli bilan himoya qilishi, beradigan salov yoki fikrlarga qarshi etarli darajadagi bilim, ko'nikma va kompetentsiyalarga ega bo'lishni nazarda tutadi.
7. Muzokaralar olib borish qobiliyati. Dars jarayonida o'quvchilarning pozitsiyasini baholash, darsning samaraliga erishish strategiyasi va taktikasini qo'llash, o'quvchining kayfiyati va ehtiyojlarining o'zgarishiga moslashuvchan munosabatda bo'lish, ishontirish, mavzuni etkazib bera olish, o'quvchilarni emotsional his eta olish va ularni boshqarish.
8. Kognitiv moslashuvchanligi. U ilmiy bilimlarni vaziyatlarga ko'ra moslashtirish, ya'ni barcha stimullar va vaziyatlarga tezda javob berish, bir vaqtning o'zida bir nechta muammolarni o'ylash va tahlil qilish, ish formatini zudlik bilan o'zgartirish qobiliyatini o'z ichiga oladi.

Bo'lajak o'qituvchilarda riskologik kompetensiyalarni shakllantirish murakkab ko'p qirrali ilmiy va uslubiy muammodir. O'quv jarayonini tashkil etishda mavjud bo'lgan har qanday nazariy-amaliy yondashuvlar ushbu murakkab tizimning muayyan tarkibiy qismiga nisbatan kerakli darajaga erishish vositasidir, riskologik kompetentsiyaga asoslangan yondashuv esa ushbu muammoni kompleks tarzda hal qilishga imkon beradi.

Kompetensiyaga asoslangan yondashuvni joriy etish klaster vositasini kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda qo'llash imkonini beradi. Klasterlar - umumiy maqsad asosida birgalikda harakatlar yig'indisidir. Klasterlarning turlari umumiy maqsadni amalga oshirishda o'zaro ta'sir mexanizmlari bilan farqlanadi. Oliy ta'lim sharoitlariga nisbatan birinchi turdagi klasterlar bitiruvchi bo'lim bo'lajak o'qituvchilari (tegishli mutaxassislik talabalari)ni birlashtirishi mumkin.

Ikkinchi turdagi klasterlarni umumiy loyiha doirasidagi topshiriqning alohida qismlarini amalga oshirish uchun qo'shma ta'lim dasturlari asosidagi oliy o'quv yurtlarining birlashmasi deb hisoblash mumkin.

Uchinchi turdagi klasterlar o'z mohiyatiga ko'ra oliy ta'lim muassasasi va tashqi hamkorlarning, shu jumladan ushbu ta'lim muassasasi xizmatlarining mijozlari bo'lgan bozor sub'yektlarining tashqi hamkorlar manfaatlarini o'zida mujassamlashtirgan va ular ishtirokida amalga oshirilayotgan loyiha doirasida

muayyan turdagi ishlarni bajarish muammolarini hal qilish uchun birlashmasi hisoblanadi.

Har bir alohida mutaxassislik kontekstidagi kompetentsiya talablari kasbiy va malaka standartlari ko‘rinishida ta’lim natijalarini baholash uchun mos yozuvlar mezonlarini shakllantiradi. Bu natijalar esa o‘z navbatida, o‘quv fanlari bo‘yicha o‘quv dasturlarini, nazorat va baholash vositalarini ishlab chiqish, o‘qitish uslublari va texnologiyalarini tanlash va pirovardida ta’lim mahsulotini yaratish uchun zarur inson resurslarni aniqlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ehtiyojni aniqlash va shu ehtiyoj asosida raqobatbordosh kadrlarni tayyorlashda bir qancha e’tiborni kuchaytirish lozim bo‘lgan kompetentsiya turlari mavjud. Jumladan quyidagilar:

Interfaol usullar kompetentsiyasini rivojlantirishda, demokratiya, muloqotni o‘rganish, tanqidiy fikr yuritish va o‘z qarorlarini qabul qiladi. I.Yurko va boshqalarning fikricha, interfaol ta’lim texnologiyalari kognitiv (yoki an’anaviy), ijtimoiy-rol va xulq-atvor kabi didaktik yondashuvlarga asoslanadi.

Kognitiv (yoki an’anaviy) yondashuv nazariy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, fan materialini o‘rganish va o‘quv jarayoni ishtirokchilarining samarali o‘zaro ta’sirini yuqori darajadagi ko‘tarishda kasbiy tayyorgarlikda o‘z-o‘zini motivatsiyasi yuqori bo‘lish bo‘lajak o‘qituvchilar uchun samarali bo‘ladi.

Ijtimoiy-rol yondashuvi sub’ektning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tarkibidagi roli pozitsiyalarini o‘zlashtirishga qaratilgan bo‘lib, kasbiy o‘zini-o‘zi belgilash va shaxsning ishbilarmonlik fazilatlarini shakllantirish uchun sharoit yaratadi. Uning samaradorligi talabaning hech bo‘lmaganda o‘ziga xos rol funktsiyalarining mohiyati va mazmuni haqida umumiy tasavvurga ega bo‘lishiga va o‘qituvchining o‘quv fanining materialini mukammal o‘zlashtirishiga va sinfdagi an’anaviy rollar va xatti-harakatlar usullarini o‘z vaqtida o‘zgartirish uchun turli xil faol o‘qitish usullari asoslanadi.

Xuosa. Shiddat bilan ilgarilab borayotgan davrda, pedagogik faoliyatda riskologik kompetentsiyani rivojlantirish o‘quv ish faoliyatini rejalashtirish, o‘quvchilarni rivojlantirish, baholash, harakat qilish, yuklangan vazifalarni sifatli va o‘z vaqtida bajarish mexanizmlari kasbiy malaka darajasining oshirib berishi bilan bog‘liq jarayonni ifodalamoqda. Bo‘lajak o‘qituvchilarga qo‘yiladigan talablar shunday shakllantirilishi kerakki, ularda faoliyatda doir turli riskologik vaziyatlarga echim topa olish kompetensiyalariga ega bo‘lishlari lozim. Talablarda oliy ta’limni bitirish ishlash jarayonida professiogramma, psixogramma, jamoa bilan ishlash va boshqa ish faoliyatlarida aks ettirilishi kerak.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda riskologik kompetentsiyasini shakllantirish jarayonining o‘rganilayotgan pedagogik texnologiyalari maqsadlar tizimiga ega

bo‘lib, ularning asosiysi bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatida riskologik kompetentsiyasini shakllantirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mugattarova E., Bolotnikov A., Garifullin R., Imangulov R., Kalmanovich V., Khairullin
2. R. (2020) Development of health-saving environment at engineering university. IOP conference series: Materials Science and Engineering, 890, 012172. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/890/1/012172>.
3. Blaskova M., Blasko R. & Kucharcikova A. (2014). Competences and Competence Model of University Teachers. Procedia – Social and Behavioral Science, 259, 457-467.
4. Kryshchanovych S., Bilyk O., Shayner H., Barabash O., & Bondarenko V. (2021). Study of the Experience of the Formation of Professional Competence in Future Managers of Physical Education and Sports. Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala, 13(1Sup1). 162-176. <https://doi.org/10.18662/rrem/13.1Sup1/390>.
6. Bernarto I., Bachtar D., Sudibjo N., Suryawan I.N., Purwanto A., & Asbari M. (2020). Effect of transformational leadership, perceived organizational support, job satisfaction toward life satisfaction: Evidences from indonesian teachers. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(3), 5495–5503.
7. Sangsawang T. (2015). Instructional Design Framework for Educational Media. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 176. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.445>.
8. Ochirov G. (2016). Formation of professional competence of the future teachers of initial classes by student teaching means. Historical and social-educational ideas, 8, 205-208. <https://doi.org/10.17748/2075-9908-2016-8-1/2-205-208>.
9. Kryshchanovych M., Kotyk T., Tiurina T., Kovrei D., & Dzhandan H. (2020). Pedagogical and Psychological Aspects of the Implementation of Model of the Value Attitude to Health. BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience, 11(2Sup1), 127-138. <https://doi.org/10.18662/brain/11.2Sup1/99>.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARINI DIZAYN-TAFAKKURGA O‘RGATISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI**Mamadaminova Munisa**

Samarqand davlat pedagogika instituti assistenti,

munisamamadaminova18@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘ljak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini dizayn-tafakkurga o‘rgatishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilingan. Tadqiqotda dizayn-tafakkurning mazmun-mohiyati ochib berilib, uni kasbiy tayyorgarlik jarayoniga joriy etish imkoniyatlari asoslangan. Tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatga asoslangan yondashuvlar asosida motivatsion, mazmuniy-metodik, tashkiliy-faoliyatli hamda refleksiv-baholash shart-sharoitlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: dizayn-tafakkur, bo‘ljak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, pedagogik shart-sharoit, kreativ fikrlash, innovatsion ta‘lim, loyiha faoliyati, pedagogik kompetensiya.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ДИЗАЙН-МЫШЛЕНИЮ

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические условия обучения будущих учителей начальных классов дизайн-мышлению. Раскрывается сущность дизайн-мышления и обосновываются возможности его применения в профессиональной подготовке будущих педагогов. На основе системного, компетентностного и деятельностного подходов определены мотивационные, содержательно-методические, организационно-деятельностные и рефлексивно-оценочные педагогические условия.

Ключевые слова: дизайн-мышление, будущий учитель начальных классов, педагогические условия, творческое мышление, инновационное образование.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR TEACHING DESIGN THINKING TO FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract. This article examines the pedagogical conditions for teaching design thinking to future primary school teachers. It reveals the essence of design thinking and substantiates its role in professional teacher education. Based on systemic, competence-based, and activity-based approaches, the study identifies motivational,

content-methodological, organizational-activity, and reflective-evaluative pedagogical conditions.

Keywords: design thinking, future primary school teacher, pedagogical conditions, creative thinking, innovative education.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar pedagog kadrlarni tayyorlash mazmuni va metodlarini takomillashtirishni talab qilmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida kreativ fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va pedagogik muammolarni innovatsion usullar asosida hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchining dastlabki ta'lim tajribasini shakllantiruvchi asosiy shaxs hisoblanadi. Shu sababli undan nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, ta'lim jarayonini samarali tashkil etish va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish qobiliyati talab etiladi.

Mazkur vazifalarni amalga oshirishda dizayn-tafakkur (Design Thinking) yondashuvi muhim metodologik asoslardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Dizayn-tafakkur inson ehtiyojlarini anglash, muammoni aniqlash, yangi g'oyalar yaratish, amaliy yechimlarni ishlab chiqish va ularni takomillashtirishga asoslangan ijodiy fikrlash jarayonidir [1].

T. Brown dizayn-tafakkurni innovatsiyalar yaratishga xizmat qiluvchi inson markazli yondashuv sifatida izohlaydi. Uning fikricha, dizayn-tafakkur murakkab vaziyatlarda samarali va kreativ yechimlar ishlab chiqish imkonini beradi [1].

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini dizayn-tafakkurga o'rgatish esa ularning kasbiy tayyorgarligini yangi bosqichga olib chiqish, pedagogik faoliyatda innovatsion yondashuvlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dizayn-tafakkur tushunchasi dastlab dizayn sohasi doirasida shakllangan bo'lsa-da, bugungi kunda ta'lim, biznes, muhandislik va ijtimoiy sohalarda innovatsion fikrlash metodologiyasi sifatida keng qo'llanilmoqda. Mazkur yondashuvning asosiy g'oyasi inson ehtiyojlarini chuqur anglash, mavjud muammolarni aniqlash va ularga ijodiy yechimlar ishlab chiqishdan iborat.

Dizayn-tafakkurning ilmiy asoslarini rivojlantirishda T. Brownning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Olim dizayn-tafakkurni innovatsion jarayonlarni tashkil etishga xizmat qiluvchi inson markazli yondashuv sifatida izohlaydi [1]. Uning fikricha, dizayn-tafakkur ijodkorlik va analitik fikrlashni uyg'unlashtirish orqali murakkab muammolarga samarali yechim topishga imkon beradi.

D. Kelley esa dizayn-tafakkurning asosiy tamoyillaridan biri sifatida empatiyani ko'rsatadi. Tadqiqotchining fikricha, muammoni to'g'ri hal qilish uchun avvalo muammoning ishtirokchilari ehtiyojlarini tushunish zarur [2]. Bu yondashuv

pedagogik faoliyatda ham muhim bo‘lib, bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quvchi shaxsini tushunish va individual yondashuvni shakllantirishiga yordam beradi.

R. Martin dizayn-tafakkur jarayonida integrativ fikrlash muhimligini ta’kidlaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, turli bilim va tajribalarni birlashtirish orqali yangi va samarali yechimlar ishlab chiqish mumkin [3].

Pedagogik nuqtayi nazardan dizayn-tafakkur faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlar bilan uzviy bog‘liqdir. L.S. Vigotskiyning rivojlantiruvchi ta’lim nazariyasida shaxsning rivojlanishi faoliyat jarayonida amalga oshishi qayd etiladi [4]. Mazkur fikr dizayn-tafakkurning amaliy faoliyat orqali kompetensiyalarni shakllantirish tamoyiliga mos keladi.

I.A. Zimnyaya kompetensiyaviy yondashuv doirasida mutaxassisning asosiy ko‘rsatkichi sifatida bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llay olish qobiliyatini ko‘rsatadi [5]. Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida dizayn-tafakkur kompetensiyasini shakllantirish ularning kasbiy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

E.S. Polat loyiha faoliyatini ta’lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy faoliyati va amaliy tajribasini rivojlantiruvchi samarali vosita sifatida baholaydi [6]. Dizayn-tafakkurning g‘oya yaratish va amaliy yechim ishlab chiqish bosqichlari loyiha faoliyati bilan bevosita bog‘liqdir.

Shuningdek, D. Schön tomonidan ishlab chiqilgan refleksiv amaliyot konsepsiyasi pedagog faoliyatida o‘z tajribasini tahlil qilish va takomillashtirish muhimligini asoslaydi [7]. Bu esa dizayn-tafakkurning yakuniy bosqichlaridan biri bo‘lgan refleksiya bilan uyg‘unlashadi.

D. Kolbning tajribaviy ta’lim nazariyasida ham bilim faol tajriba, uni tahlil qilish va qayta qo‘llash jarayonida shakllanishi ta’kidlanadi [8]. Bu holat dizayn-tafakkur asosida tashkil etilgan loyiha va amaliy faoliyatlarning pedagogik ahamiyatini asoslaydi.

P. Mishra va M. Koehler tomonidan ishlab chiqilgan texnologik-pedagogik mazmuniy bilim modeli (TPACK) zamonaviy o‘qituvchining pedagogik, fan va texnologik bilimlarni integratsiyalash qobiliyatiga urg‘u beradi [10]. Ushbu yondashuv dizayn-tafakkur asosida innovatsion ta’lim faoliyatini tashkil etishda muhim ahamiyatga ega.

Shunday qilib, ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, dizayn-tafakkur bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kreativ fikrlashini, pedagogik muammolarni hal qilish qobiliyatini va innovatsion faoliyat yuritish kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali pedagogik yondashuvlardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologik asosini tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatga asoslangan yondashuvlar tashkil etadi.

Tizimli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarni dizayn-tafakkurga o'rgatish jarayoni o'zaro bog'liq pedagogik elementlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida qaraldi.

Kompetensiyaviy yondashuv orqali bo'lajak pedagoglarda shakllanishi zarur bo'lgan kreativ fikrlash, pedagogik muammolarni hal qilish, loyihalash va innovatsion faoliyat kompetensiyalari belgilandi. Mazkur yondashuv ta'lim natijalarini faqat bilimlar yig'indisi sifatida emas, balki amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyati sifatida baholash imkonini beradi.

Faoliyatga asoslangan yondashuv esa talabalarni real pedagogik vaziyatlar asosida ishlashga, mustaqil yechimlar yaratishga va amaliy tajriba orttirishga yo'naltirdi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish;
- pedagogik kuzatuv;
- taqqoslash va umumlashtirish;
- loyiha faoliyati;
- refleksiv tahlil.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini dizayn-tafakkurga o'rgatishning pedagogik shart-sharoitlari. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida dizayn-tafakkurni shakllantirish jarayoni samaradorligi ta'lim mazmuni, tashkil etish shakllari, pedagogik metodlar hamda talabalarning faol ishtirokini ta'minlovchi muayyan pedagogik shart-sharoitlarning yaratilishiga bog'liq. Pedagogik shart-sharoitlar ta'lim jarayonida belgilangan maqsadga erishishni ta'minlovchi tashkiliy, mazmuniy va metodik omillar majmuini ifodalaydi.

Dizayn-tafakkurni rivojlantirish jarayonida pedagogik shart-sharoitlar nafaqat talabalarning kreativ imkoniyatlarini kengaytirishga, balki ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida pedagogik muammolarni aniqlash, tahlil qilish va samarali yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot doirasida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini dizayn-tafakkurga o'rgatishning quyidagi pedagogik shart-sharoitlari belgilandi:

1. motivatsion pedagogik shart-sharoit;
2. mazmuniy-metodik pedagogik shart-sharoit;
3. tashkiliy-faoliyatli pedagogik shart-sharoit;
4. refleksiv-baholash pedagogik shart-sharoiti.

Motivatsion pedagogik shart-sharoit. Bo'lajak o'qituvchilarda dizayn-tafakkurni shakllantirishning dastlabki va muhim shartlaridan biri ularda mazkur yondashuvga nisbatan ijobiy munosabat va ichki ehtiyojni shakllantirishdan iborat. Chunki talaba dizayn-tafakkurning mohiyati, uning kelajakdagi pedagogik

faoliyatidagi ahamiyati va imkoniyatlarini anglamas ekan, ushbu yondashuv asosida samarali faoliyat yuritishi qiyinlashadi.

Motivatsion shart-sharoitni yaratishda quyidagi pedagogik vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq:

- muammoli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish;
- real ta'lim muammolarini muhokama qilish;
- innovatsion loyihalar ishlab chiqish;
- ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganish.

Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsga qiziqishini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish yoki o'quv jarayonidagi muammolarni bartaraf etish kabi vaziyatlar talabalarni muammoni ijodiy hal qilishga undaydi.

Natijada bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik faoliyatga yangicha qarash, yangi metodlarni izlash va innovatsion faoliyatga tayyorlik shakllanadi.

Mazmuniiy-metodik pedagogik shart-sharoit. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida dizayn-tafakkurni shakllantirish uchun ta'lim mazmunini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirish zarur. Mazkur shart-sharoit dizayn-tafakkur g'oyalarini pedagogik fanlar mazmuniga integratsiya qilish, talabalarni uning nazariy asoslari hamda amaliy qo'llash mexanizmlari bilan tanishtirishni nazarda tutadi.

Dizayn-tafakkurga o'rgatishda quyidagi mazmun yo'nalishlariga e'tibor qaratiladi:

- dizayn-tafakkur tushunchasi va uning pedagogik mohiyati;
- muammolarni aniqlash va tahlil qilish usullari;
- kreativ g'oyalar ishlab chiqish texnologiyalari;
- loyiha faoliyatini tashkil etish metodlari;
- pedagogik vaziyatlarni modellashtirish.

Mazkur jarayonda an'anaviy bilim berishga asoslangan yondashuvdan tashqari, muammoli ta'lim, loyiha metodi, hamkorlikda o'qitish va interfaol metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bo'lajak o'qituvchilar dizayn-tafakkur bosqichlarini o'zlashtirish orqali nafaqat nazariy bilimlarga, balki ularni amaliy pedagogik faoliyatda qo'llash ko'nikmalariga ham ega bo'ladilar.

Masalan, boshlang'ich sinfda o'quvchilarning o'qishga qiziqishini oshirish muammosi berilganda, talabalar avvalo mavjud vaziyatni tahlil qiladi, o'quvchilarning ehtiyojlarini aniqlaydi, keyinchalik kreativ metod yoki loyiha shaklidagi yechim ishlab chiqadi.

Bu esa bo'lajak pedagoglarning kasbiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tashkiliy-faoliyatli pedagogik shart-sharoit. Dizayn-tafakkur kompetensiyasi faqat nazariy bilimlar asosida emas, balki faol amaliy faoliyat jarayonida shakllanadi.

Shu sababli ta'lim jarayonini talabalar mustaqil izlanadigan, muammolarni hal qiladigan va amaliy mahsulot yaratadigan tarzda tashkil etish muhimdir. Mazkur shart-sharoit doirasida talabalarni:

- ✓ real pedagogik muammolar asosida ishlash;
- ✓ kichik loyihalar yaratish;
- ✓ guruhli muhokamalarda ishtirok etish;
- ✓ pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish faoliyatlariga jalb etish zarur.

Tashkiliy-faoliyatli yondashuv talabada “tayyor metodni qo‘llash” emas, balki “yangi metodni yaratish” qobiliyatini rivojlantiradi.

Masalan, talabalar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil fikrlashni rivojlantirish muammosi ustida ishlab, turli metodik yechimlarni ishlab chiqishi mumkin. Bunda ular o‘z g‘oyalarini asoslaydi, amaliyotda sinab ko‘radi va natijalarni tahlil qiladi.

Natijada bo‘lajak o‘qituvchilarda:

- kreativ yondashuv;
- pedagogik loyihalash;
- muammoli vaziyatlarni hal qilish kompetensiyalari shakllanadi.

Refleksiv-baholash pedagogik shart-sharoiti. Dizayn-tafakkur jarayonining muhim jihatlaridan biri yaratilgan yechimlarni tahlil qilish va takomillashtirishdan iborat. Shu sababli refleksiya bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishida muhim pedagogik shart sifatida qaraladi.

Refleksiv faoliyat orqali talabalar o‘z harakatlarini baholaydi, yo‘l qo‘yilgan xatolarni aniqlaydi va kelgusidagi faoliyatini takomillashtirish yo‘llarini belgilaydi.

Mazkur jarayonda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- o‘z-o‘zini baholash;
- o‘zaro baholash;
- loyiha taqdimoti;
- refleksiv kundalik yuritish;
- pedagogik muhokamalar.

Refleksiya natijasida talaba o‘zining pedagogik qarorlarini tahlil qilish, samaradorligini baholash va yangi yondashuvlarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

D.Schön ta’kidlaganidek, professional faoliyatning rivojlanishi mutaxassisning o‘z tajribasi ustida fikr yuritishi va uni takomillashtira olishi bilan bog‘liq [7].

Tadqiqot natijalari va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini dizayn-tafakkurga o‘rgatish jarayonida belgilangan pedagogik shart-sharoitlarning ta’minlanishi ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Dizayn-tafakkur yondashuvi asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida talabalar tayyor bilimlarni o'zlashtiruvchi subyekt sifatida emas, balki pedagogik muammolarni mustaqil aniqlaydigan, tahlil qiladigan va amaliy yechimlar ishlab chiqadigan faol ishtirokchi sifatida namoyon bo'ladilar.

Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlar tahlili va pedagogik faoliyatni o'rganish natijasida aniqlanishicha, dizayn-tafakkurga asoslangan yondashuv quyidagi pedagogik imkoniyatlarni yaratadi:

- bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi;
- pedagogik vaziyatlarni tizimli tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi;
- muammolarga turli nuqtayi nazardan yondashish imkonini beradi;
- innovatsion pedagogik g'oyalarni ishlab chiqishga yo'naltiradi;
- loyihalash va reflektiv faoliyat kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Dizayn-tafakkur asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda talabalar real pedagogik vaziyatlar bilan ishlash orqali nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog'lash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlashni rivojlantirish muammosi asosida tashkil etilgan loyiha faoliyatida talabalar avvalo muammoning sabablarini aniqlaydi, o'quvchilar ehtiyojlarini tahlil qiladi, kreativ metodlarni ishlab chiqadi va ularning samaradorligini baholash mezonlarini belgilaydi.

Mazkur jarayon dizayn-tafakkurning asosiy tamoyillaridan biri bo'lgan "muammo — yechim — takomillashtirish" ketma-ketligini ta'lim jarayoniga tatbiq etish imkonini beradi.

Olingan nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, dizayn-tafakkurni rivojlantirishda faqat metodik bilimlarni berish yetarli emas. Bunda talabalarning motivatsiyasi, amaliy faoliyati va o'z tajribasini reflektiv baholash imkoniyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu jihatdan motivatsion, mazmuniy-metodik, tashkiliy-faoliyatli hamda reflektiv-baholash pedagogik shart-sharoitlari o'zaro bog'liq holda amalga oshirilgandagina bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida dizayn-tafakkur kompetensiyasini samarali shakllantirish mumkin.

Xulosa va takliflar. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini dizayn-tafakkurga o'rgatish zamonaviy pedagogik ta'limning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki bugungi ta'lim jarayonida o'qituvchidan nafaqat bilim berish, balki pedagogik muammolarni aniqlash, innovatsion yechimlar ishlab chiqish va ta'lim jarayonini samarali loyihalash qobiliyati talab etilmoqda.

Tadqiqot natijasida dizayn-tafakkurning bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligidagi pedagogik imkoniyatlari asoslandi. Mazkur yondashuv talabalarda kreativ fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish,

pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va loyihalash kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Dizayn-tafakkurni shakllantirish samaradorligini ta'minlash uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlarning yaratilishi muhim hisoblanadi:

- ✓ motivatsion shart-sharoit — talabalarda dizayn-tafakkurga qiziqish, ehtiyoj va ijobiy munosabatni shakllantirish;
- ✓ mazmuniy-metodik shart-sharoit — dizayn-tafakkur g'oyalarini pedagogik fanlar mazmuniga integratsiya qilish hamda zamonaviy metodlardan foydalanish;
- ✓ tashkiliy-faoliyatli shart-sharoit — loyiha faoliyati, muammoli topshiriqlar va real pedagogik vaziyatlar asosida amaliy faoliyatni tashkil etish;
- ✓ reflektiv-baholash shart-sharoiti — talabalarni o'z faoliyatini tahlil qilish, baholash va takomillashtirishga yo'naltirish.

Umuman olganda, dizayn-tafakkur yondashuvi bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, ularning innovatsion faoliyat yuritish imkoniyatlarini kengaytirish va zamonaviy ta'lim talablariga mos kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2022.
2. Сафарова Г.М. Pedagoglarni kasbiy tayyorlash jarayonida innovatsion yondashuvlardan foydalanish metodikasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования. // Высшее образование сегодня. — 2003. — №5. — С.34–42.
4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. — Москва: Академия, 2010. — 272 с.
5. Brown T. Change by Design: How Design Thinking Transforms Organizations and Inspires Innovation. — New York: Harper Business, 2009. — 264 p.
6. Kelley D., Kelley T. Creative Confidence: Unleashing the Creative Potential Within Us All. — New York: Crown Business, 2013. — 288 p.
7. Martin R. The Design of Business: Why Design Thinking is the Next Competitive Advantage. — Boston: Harvard Business Press, 2009. — 208 p.
8. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. — New York: Basic Books, 1983. — 374 p.
9. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. — New Jersey: Prentice Hall, 1984. — 256 p.

10. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. // Teachers College Record. — 2006. — Vol.108(6). — P.1017–1054.
11. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. — New York: Teachers College Press, 2016. — 320 p.

PEDAGOGLARNING KASBIY RIVOJLANISHINI BOSHQARISHDA MONITORING VA REFLEKSIV TAHLIL

Mansurov Farrux Najmitdinovich

Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi, katta o'qituvchisi

farruxmansurov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumta'lim maktablarida o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini monitoring va refleksiv tahlil asosida boshqarishning nazariy-metodologik asoslari yoritilgan. Monitoring va refleksiv tahlilning pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rni hamda ularning o'zaro integratsiyalashgan boshqaruv mexanizmi sifatidagi ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqot davomida kompetensiyaviy yondashuv, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil va ilmiy-pedagogik manbalarni o'rganish metodlaridan foydalanildi. O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosarining pedagoglar kasbiy rivojlanishini monitoring qilish, refleksiv tahlilni tashkil etish hamda individual rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishdagi funksional vazifalari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: monitoring, refleksiv tahlil, kasbiy rivojlanish, kompetentlik, ta'lim sifati, pedagogik boshqaruv, kompetensiya, strategik boshqaruv.

МОНИТОРИНГ И РЕФЛЕКСИВНЫЙ АНАЛИЗ В УПРАВЛЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ РАЗВИТИЕМ ПЕДАГОГОВ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы управления профессиональным развитием педагогов общеобразовательных школ на основе мониторинга и рефлексивного анализа. Проанализирована роль мониторинга и рефлексии в развитии профессиональных компетенций педагогов, а также их значение как взаимосвязанных механизмов стратегического управления. В исследовании использованы компетентностный подход, системный анализ, сравнительный анализ и изучение научно-педагогических источников. Обоснованы функциональные обязанности заместителя директора по учебной работе по организации мониторинга профессиональной деятельности педагогов, проведению рефлексивного анализа и разработке индивидуальных траекторий профессионального развития.

Ключевые слова: мониторинг, рефлексивный анализ, профессиональное развитие, компетентность, качество образования, педагогическое управление, компетенция, стратегическое управление.

MONITORING AND REFLECTIVE ANALYSIS IN THE MANAGEMENT OF TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Annotation. This article examines the theoretical and methodological foundations of managing teachers' professional development in general secondary schools through monitoring and reflective analysis. The study analyzes the role of monitoring and reflective analysis in developing teachers' professional competencies and substantiates their integration as an effective strategic management mechanism. The research employs the competency-based approach, system analysis, comparative analysis, and the review of scientific and pedagogical literature. Particular attention is given to the functional responsibilities of the deputy principal for academic affairs in organizing teacher performance monitoring, conducting reflective analysis, and designing individual professional development trajectories.

Keywords: monitoring, reflective analysis, professional development, competency, educational quality, educational management, competence, strategic management.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uning sifati va samaradorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi, mehnat bozorida yuz berayotgan o'zgarishlar hamda jamiyatning yangi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari pedagoglardan nafaqat chuqur fan bilimlarini, balki zamonaviy kompetensiyalarni ham talab qilmoqda. Shu sababli o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini uzluksiz qo'llab-quvvatlash, ularning pedagogik mahoratini muntazam takomillashtirib borish hamda kasbiy faoliyatini ilmiy asoslangan mezonlar asosida baholash zamonaviy ta'lim boshqaruvining eng muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda. Jahon ta'lim amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, ta'lim sifatini oshirishning eng muhim omili o'qituvchi faoliyatini tizimli rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir. Rivojlangan davlatlar tajribasida pedagoglarning kasbiy rivojlanishi faqat malaka oshirish kurslari bilan cheklanmaydi, balki ularning kundalik pedagogik faoliyatini monitoring qilish, kasbiy yutuq va muammolarini muntazam tahlil etish, refleksiv fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish hamda individual rivojlanish trayektoriyalarini ishlab chiqish orqali amalga oshiriladi. Bunday yondashuv o'qituvchini tashqi nazorat obyekti sifatida emas, balki o'z kasbiy rivojlanishini ongli ravishda boshqaradigan faol subyekt sifatida shakllantirish imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasida ham pedagoglarning kasbiy rivojlanishini yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son Farmoni bilan tasdiqlangan "2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha

milliy dastur”da pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta’minlash, ularning kompetensiyalarini baholashning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish hamda ta’lim sifatini monitoring qilish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [1]. Ushbu vazifalarning samarali amalga oshirilishi umumta’lim maktablarida boshqaruv faoliyatini ilmiy asosda tashkil etishni, xususan, o’quv ishlari bo’yicha direktor o’rinbosarlari faoliyatini zamonaviy boshqaruv texnologiyalari bilan boyitishni taqozo etadi.

Mazkur jarayonda monitoring va reflektiv tahlil pedagogik boshqaruvning o’zaro bog’liq hamda bir-birini to’ldiruvchi mexanizmlari sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Monitoring o’qituvchi faoliyati to’g’risidagi obyektiv ma’lumotlarni yig’ish, tizimlashtirish va tahlil qilish imkonini bersa, reflektiv tahlil ushbu ma’lumotlarni chuqur anglash, kasbiy tajribani qayta ko’rib chiqish hamda rivojlanish istiqbollari belgilashga xizmat qiladi. Shu bois monitoring va refleksiyaning integratsiyasi pedagogik boshqaruvni nazoratga asoslangan an’anaviy modeldan rivojlantiruvchi boshqaruv modeliga o’tkazuvchi muhim omil hisoblanadi.

Asosiy qism. Zamonaviy umumta’lim maktablarida pedagoglarning kasbiy rivojlanishini ta’minlash muhim boshqaruv vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda o’quv ishlari bo’yicha direktor o’rinbosari (O’IBDO’) ta’lim jarayonining sifati, mazmuni va samaradorligini monitoring qilish hamda pedagogik faoliyatni reflektiv tahlil asosida takomillashtirish orqali ta’lim muassasasining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi strategik subyekt sifatida namoyon bo’ladi. O’zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirining 2019-yil 7 - dekabrda 393-sonli buyrug’i bilan tasdiqlangan “Xalq ta’limi xodimlari asosiy lavozimlarining malaka tavsiflari” Nizomiga muvofiq, O’IBDO’ning asosiy vazifalariga o’quv jarayonini tashkil etish, davlat ta’lim standartlariga muvofiq o’quv dasturlari bajarilishini ta’minlash, pedagoglar faoliyatini tahlil qilish hamda ularning kasbiy malakasini oshirish jarayonini muvofiqlashtirish kiradi [12]. Ushbu me’yoriy talablar O’IBDO’ faoliyatida monitoring va refleksiyaning tizimli boshqaruv mexanizmi sifatida joriy etish uchun normativ asos bo’lib xizmat qiladi.

O’IBDO’ tomonidan amalga oshiriladigan monitoring faoliyati o’qituvchilarning dars jarayonidagi metodik tayyorgarligi, innovatsion texnologiyalardan foydalanish darajasi, o’quvchilar bilimlarini o’zlashtirish ko’rsatkichlari hamda tarbiyaviy ishlarning samaradorligini aniqlashga yo’naltiriladi. Mazkur monitoring natijalari asosida pedagoglar faoliyatining kuchli va zaif jihatlari aniqlanadi, individual rivojlanish trayektoriyalari belgilanadi hamda maktab miqyosida ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan strategik qarorlar qabul qilinadi. Bu holat monitoringni oddiy nazorat vositasidan pedagogik rivojlanishni boshqaruvchi strategik mexanizm darajasiga ko’taradi.

Monitoring pedagogik faoliyatni baholashning oddiy nazorat shakli emas, balki o'qituvchining kasbiy kompetensiyalarini muntazam o'rganish, tahlil qilish va takomillashtirishga yo'naltirilgan ilmiy-pedagogik jarayondir. U o'qituvchining kasbiy rivojlanish darajasini aniqlash, mavjud imkoniyatlarini ochib berish hamda kasbiy o'sish istiqbollari belgilashga xizmat qiladi. Monitoring jarayonining asosiy maqsadi o'qituvchining real kompetensiya darajasi bilan davlat ta'lim standartlari, malaka talablari va zamonaviy pedagogik faoliyat ehtiyojlari o'rtasidagi tafovutni aniqlash (gap-analiz) va ushbu tafovutlarni bartaraf etishga qaratilgan rivojlantiruvchi choralarni ishlab chiqishdan iboratdir [5].

Monitoringning muhim vazifalaridan biri o'qituvchining kasbiy rivojlanish dinamikasini aniqlash, ya'ni uning bilim, malaka, ko'nikma va kompetensiyalaridagi o'zgarishlarni vaqt davomida kuzatish va baholashdir. Bu esa kasbiy o'sish jarayonining tasodifiy emas, balki rejalashtirilgan va boshqariladigan jarayon sifatida tashkil etilishiga imkon yaratadi [6] Shu asosda pedagogning individual rivojlanish ehtiyojlari aniqlanib, kelgusidagi kasbiy rivojlanish trayektoriyasi belgilab olinadi. Monitoring tizimida qo'llaniladigan vositalar ham strategik boshqaruv maqsadlariga xizmat qiladi. Jumladan, KPI (samadorlik ko'rsatkichlari) o'qituvchining ta'lim jarayonidagi natijadorligini miqdoriy va sifat jihatdan baholash imkonini bersa, dars kuzatuv jurnallari pedagogik faoliyatning real jarayondagi xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. So'rovnomalar va intervyular orqali o'qituvchilarning kasbiy ehtiyojlari, muammolari va rivojlanish motivatsiyasi o'rganiladi, elektron portfoliolar esa pedagogning yutuqlari, innovatsion tajribasi va professional rivojlanish tarixini tizimli ravishda aks ettirish imkonini yaratadi. Ushbu vositalarning kompleks qo'llanilishi monitoring jarayonini subyektiv baholashdan obyektiv, tizimli va ilmiy asoslangan boshqaruv mexanizmiga aylantiradi. Natijada monitoring o'qituvchining kasbiy kompetentligini faqat mavjud holatda qayd etibgina qolmay, balki uning rivojlanish imkoniyatlarini ochib beruvchi, kasbiy o'sishni yo'naltiruvchi va pedagogik jarayon sifatini oshirishga xizmat qiluvchi strategik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shu tariqa monitoring tizimi ta'lim muassasasida pedagogik faoliyatni takomillashtirish, kadrlar salohiyatini oshirish va ta'lim sifatini barqaror rivojlantirishning muhim boshqaruv mexanizmiga aylanadi.

Monitoring orqali o'qituvchining kasbiy faoliyati haqidagi obyektiv ma'lumotlar to'planganidan so'ng, ushbu ma'lumotlarni anglash, talqin qilish va ulardan rivojlanish manbai sifatida foydalanish jarayonida refleksiv tahlil muhim metodologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Refleksiv tahlil o'qituvchining o'z pedagogik faoliyatini ongli ravishda tushunishi, baholashi va qayta qurishi jarayoni bo'lib, professional tajribani nazariy bilimlar bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi [7] Shu tariqa refleksiya monitoring orqali aniqlangan muammolarni shunchaki qayd etish emas, balki ularni ichki rivojlanish resursiga aylantirish imkonini beradi.

Refleksiv jarayonda o'qituvchi "Men nima qildim?", "Bu qanchalik samarali bo'ldi?", "Nimani o'zgartirishim kerak?", "Qaysi kompetensiyalarimni rivojlantirish zarur?" kabi savollar orqali o'z faoliyatini tanqidiy tahlil qiladi [8] Bunday tahlil o'qituvchiga o'z pedagogik tajribasini qayta ko'rib chiqish, mavjud stereotiplarni yengib o'tish va innovatsion yondashuvlarni ongli ravishda joriy etish imkonini yaratadi. Shu jihatdan refleksiya pedagogik faoliyatning tashqi baholashga tayanadigan modeli o'rniga, o'z-o'zini anglash va o'z-o'zini rivojlantirishga asoslangan ichki boshqaruv mexanizmini shakllantiradi.

Monitoring va refleksiv tahlilning integratsiyasi pedagogik faoliyatni strategik boshqarishning samarali modelini vujudga keltiradi. Agar monitoring o'qituvchining kasbiy faoliyatidagi real holatni aniqlashga xizmat qilsa, refleksiya ushbu holatni anglash, tushuntirish va rivojlantirish qarorlariga aylantirish imkonini beradi. Shu bois refleksiya pedagogni tashqi nazoratga qaramlikdan xalos qilib, uni o'z-o'zini rivojlantirish (self-development) rejimiga o'tkazadi hamda kasbiy o'sish jarayonini ichki motivatsiya asosida boshqarishga sharoit yaratadi. Natijada refleksiv tahlil o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda faqat yordamchi mexanizm emas, balki uning professional o'sishini ichkaridan harakatga keltiruvchi asosiy ichki drayver sifatida namoyon bo'ladi [9] Bu esa monitoring orqali aniqlangan rivojlanish ehtiyojlarining samarali amalga oshirilishini ta'minlab, pedagogik jarayon sifatining barqaror oshishiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini samarali boshqarish zamonaviy ta'lim tizimida ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Ta'lim jarayonining murakkablashuvi, kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorligi hamda pedagogik faoliyatga qo'yilayotgan yangi talablar sharoitida o'qituvchining kasbiy salohiyatini tizimli va uzluksiz rivojlantirib borish zarurati yanada ortmoqda. Shu nuqtai nazardan, monitoring va refleksiv tahlil o'qituvchining kasbiy kompetentligini shunchaki nazorat vositasi sifatida emas, balki uning kasbiy imkoniyatlarini aniqlash, rivojlantirish va yuqori bosqichga olib chiqishga xizmat qiluvchi strategik boshqaruv mexanizmi sifatida qaraladi. Natijada, monitoring va refleksiya integratsiyasi pedagogik faoliyatning sifatini oshirish, o'qituvchining kasbiy kompetensiyasini tizimli rivojlantirish hamda ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni ongli joriy etish imkonini beradi.

Xususan, refleksiv tahlilda O'IBDO' faoliyati pedagoglarning kasbiy tajribasini anglash, ta'lim jarayoni natijalarini baholash hamda kelgusidagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilashga xizmat qiluvchi muhim metod sifatida namoyon bo'ladi. Metodik kengashlar, fan birlashmalari yig'ilishlari, ochiq darslar tahlili va individual suhbatlar orqali tashkil etiladigan refleksiv jarayon pedagoglarni passiv ijrochidan faol, innovatsion subyektga aylantirishga xizmat qiladi. V.A.Slastenin ta'kidlaganidek, refleksiya va monitoring innovatsion pedagogik jarayonlarni

boshqarishning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lib, ular pedagog shaxsining kasbiy o'sishini ongli va maqsadli ravishda ta'minlash imkonini beradi [10]. O'IBDO' faoliyati misolida monitoring va reflektiv tahlilning strategik ahamiyati shundaki, ular orqali pedagogik jamoaning innovatsion salohiyati shakllantiriladi, ilg'or pedagogik tajribalarni joriy etish uchun zarur sharoitlar yaratiladi hamda ta'lim muassasasining rivojlanish dasturi ilmiy asosda ishlab chiqiladi. T.I.Shamova ta'kidlaganidek, pedagogik jamoa innovatsion jarayonga kirish jarayonida muayyan bosqichlardan - ehtiyotkorlik, emotsional faollik, barqarorlashuv va hamkorlikka asoslangan yetuklik bosqichlaridan o'tadi [8]. O'IBDO' ushbu bosqichlarni boshqarish orqali maktabda barqaror innovatsion muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, umumta'lim maktablarida O'IBDO' faoliyati misolida o'qituvchilarning kasbiy o'sishini monitoring qilish va reflektiv tahlilni strategik boshqaruv vositasi sifatida qo'llash pedagogik boshqaruvning samarali modeli hisoblanadi. Bu jihatlar keng ma'noda pedagog shaxsining kasbiy kamoloti, ta'lim jarayonining sifat jihatdan yangilanishi hamda ta'lim muassasasining innovatsion rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son "2022-2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni umumta'lim tizimida pedagog kadrlarning kasbiy rivojlanishini ta'minlash, ularning malakasini oshirish va faoliyatini zamonaviy kompetensiyalar asosida baholashni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari sifatida belgilab berdi [1]. Mazkur hujjatda pedagoglarning doimiy kasbiy rivojlanishi, ta'lim sifatini monitoring qilish, baholash va prognozlash mexanizmlarini joriy etish maktab boshqaruvining strategik vazifasi sifatida e'tirof etilgan. Ushbu vazifalarning amaliy ijrosi umumta'lim maktablarida, avvalo, o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari faoliyati orqali ta'minlanadi. Farmonda belgilangan milliy o'quv dasturlarini joriy etish, pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ularning faoliyatini baholash tizimini takomillashtirish kabi yo'nalishlar O'IBDO' tomonidan amalga oshiriladigan monitoring va reflektiv tahlil jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir. Shu bois monitoring va refleksiya O'IBDO' faoliyatida faqat nazorat mexanizmi emas, balki pedagogik rivojlanishni boshqaruvchi strategik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Farmonda pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlash, zamonaviy metodikalarga asoslangan malaka oshirish tizimini joriy etish hamda pedagog faoliyatini kompetensiyalar asosida baholash zarurati alohida ta'kidlanadi. Ushbu vazifalar O'IBDO' tomonidan o'qituvchilarning dars jarayonini kuzatish, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini tahlil qilish, metodik ishlar samaradorligini baholash hamda reflektiv suhbatlar orqali pedagoglarning kasbiy o'zini anglashini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Natijada monitoring o'qituvchining individual

rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash, refleksiv tahlil esa ushbu ehtiyojlarga mos metodik yordamni tashkil etish imkonini beradi. Shuningdek, PF-134-son Farmonda umumta'lim tizimida baholash, monitoring va prognozlash mexanizmlarini joriy etish orqali ta'lim sifatini oshirish vazifasi ilgari surilgan. Bu jarayonda O'IBDO' pedagogik faoliyat natijalarini tizimli tahlil qilish, ilg'or tajribalarni aniqlash va ommalashtirish hamda kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan boshqaruv qarorlarini qabul qilishda yetakchi subyekt sifatida ishtirok etadi. Shu tariqa monitoring va refleksiv tahlil maktabning innovatsion rivojlanishini ta'minlovchi strategik boshqaruv mexanizmlariga aylanadi. Shuningdek, PF-134-son Farmonda belgilangan maktab ta'limini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari O'IBDO' faoliyatida monitoring va refleksiv tahlilni pedagoglarning kasbiy o'sishini boshqaruvchi, ta'lim sifatini oshiruvchi hamda maktabning innovatsion salohiyatini mustahkamlovchi strategik vosita sifatida qo'llashni nazariy va normativ jihatdan asoslab beradi [10].

Shuningdek, o'qituvchilarning kasbiy o'sishini monitoring qilish va refleksiv tahlilni strategik boshqaruv vositasi bugungi zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini ta'minlash samarador boshqaruvning muhim sharti hisoblanadi. Bu jarayonda kompetentlik yondashuvi pedagog shaxsining professional yetukligini baholash va rivojlantirishning metodologik asosi sifatida namoyon bo'ladi. "Kompetentlik" tushunchasi psixologik izlanishlar natijasida shakllangan bo'lib, mutaxassisning noan'anaviy vaziyatlarda moslashuvchan qarorlar qabul qilishi, murakkab pedagogik muammolarni hal etishi, refleksiv fikrlash asosida o'z faoliyatini baholashi va takomillashtirib borish qobiliyatini ifodalaydi. Shu bois kompetentlik o'qituvchilarning kasbiy o'sishini monitoring qilish va refleksiv tahlil qilish jarayonida asosiy baholash mezon sifatida xizmat qiladi.

"Kompetensiya" atamasi lotincha *competentia* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, muayyan sohada samarali faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan bilim, malaka va tajribani anglatadi [11]. Kompetent yondashuv tinglovchidan bilim va ko'nikmalarni alohida-alohida emas, balki yaxlitlikda egallashni talab qiladi. Mazkur talab bilan bog'liq ravishda o'qitish metodlarini tanlash tizimi ham o'zgarishga uchraydi, chunki o'qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo'llash ta'lim jarayonida qo'yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va funksiyalarni takomillashtirishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan "kompetensiya" atamasi, lotincha *competentia* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, muayyan sohada samarali faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan bilim, malaka va tajribani bildiradi va pedagogning kasbiy faoliyatida ushbu bilim va malakalarni samarali integratsiyalash imkonini yaratadi [12]. Demak, pedagogning kompetentlik darajasi uning o'z kasbiy faoliyatini mustaqil rejalashtira olishi, muammoli vaziyatlarda optimal pedagogik qarorlar qabul qilishi hamda o'z ish tajribasini refleksiv tahlil asosida boyitib borish imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Bunday yondashuv o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini monitoring qilishda faqat natijalarni emas, balki ularning shakllanish mexanizmlarini ham tizimli ravishda baholash imkonini beradi. B.D.Elkonin ta'riflaganidek, kompetentlik shaxsning umumiy faoliyatga tayyorligi hamda kasbiy faoliyatda namoyon bo'luvchi bilim va tajribalarining integrallashgan sifati hisoblanadi.[13] Ushbu talqin o'qituvchilarning kasbiy o'sishini monitoring qilish jarayonini faqat bilim va ko'nikmalarni o'lchash bilan cheklab qolmasdan, balki ularning refleksiv fikrlash, moslashuvchanlik, muammolarni hal etish va o'z faoliyatini o'zi boshqarish qobiliyatlarini ham baholash zarurligini asoslaydi. Natijada monitoring jarayoni pedagog shaxsining professional rivojlanishini strategik boshqarish mexanizmiga aylanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy umumta'lim maktablarida pedagoglarning kasbiy rivojlanishini samarali boshqarish ta'lim sifatini ta'minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda monitoring va refleksiv tahlil o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan boshqaruv mexanizmlari sifatida pedagogning kasbiy faoliyatini obyektiv baholash, mavjud muammolarni aniqlash hamda individual rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Monitoring pedagog faoliyati to'g'risida ishonchli va tizimli ma'lumotlarni shakllantirsa, refleksiv tahlil ushbu ma'lumotlarni mazmunan anglash, kasbiy tajribani qayta ko'rib chiqish va uni takomillashtirish uchun zarur metodologik asos vazifasini bajaradi.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, monitoring va refleksiv tahlilning integratsiyasi o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishni faqat nazorat qilish bilan cheklanmay, balki ularning uzluksiz kasbiy o'sishini boshqarishga xizmat qiluvchi strategik mexanizmni shakllantiradi. Mazkur yondashuv pedagoglarning individual ehtiyojlarini aniqlash, metodik yordamni differensial tashkil etish, innovatsion pedagogik faoliyatni rag'batlantirish hamda kasbiy motivatsiyani mustahkamlash imkonini yaratadi. Natijada pedagog o'z kasbiy rivojlanishining faol subyektiga aylanadi va refleksiv madaniyatning shakllanishi orqali o'z faoliyatini mustaqil tahlil qilish hamda takomillashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, maqolada umumta'lim maktablarida o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosarining monitoring va refleksiv tahlilni tashkil etishdagi strategik roli ilmiy jihatdan asoslangan. Mazkur lavozim egasi pedagoglarning kasbiy faoliyatini tizimli kuzatish, baholash, tahlil qilish va rivojlantirish bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qiluvchi muhim subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois monitoring natijalarini refleksiv tahlil bilan uyg'unlashtirish asosida individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish va ularning ijrosini muntazam qo'llab-quvvatlash pedagogik boshqaruv samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida monitoring jarayoniga raqamli texnologiyalar, elektron portfolio, kompetensiyaga asoslangan baholash mezonlari,

KPI indikatorlari hamda analitik boshqaruv vositalarini keng joriy etish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi. Bu esa pedagoglarning kasbiy rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatish, ta'lim sifati ko'rsatkichlarini prognozlash hamda boshqaruv qarorlarini ishonchli dalillarga asoslangan holda qabul qilish imkonini beradi. Monitoring va refleksiv tahlilga asoslangan boshqaruv modeli pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta'lim sifatini barqaror oshirish hamda umumta'lim maktablarining innovatsion rivojlanishini ta'minlashning samarali ilmiy-amaliy mexanizmi hisoblanadi. Mazkur yondashuvni ta'lim muassasalari boshqaruv amaliyotiga tizimli joriy etish pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, boshqaruv samaradorligini oshirish va milliy ta'lim tizimining raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "2022–2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida", 2022-yil 11-may, PF - 134-son. <https://lex.uz/uz/docs/-6008663>
2. Bobonorov X.T. Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish. Modern Science and Research, 2025, 4(1), 82–85
3. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. Monografiya. Toshkent.: Fan. 2004.-B: 127
4. Сластенин В.А. Инновационная деятельность и вопросы оценки педагогических новшеств. Просвещение, Москва.: 2000. С: 54.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа современного образования. - Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, Москва.: 2004.С: 38 - 40
6. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека. Логос, Москва.: 1996.
7. Шён Д. Рефлексивный практик. Как профессионалы думают в действии. Академический проект, Москва.: 2003
8. Шамова Т.И. Управление образовательными системами. Педагогическое общество России, 2004. М.: С: 112 - 114.
9. Колб Д.А. Экспериментальное обучение / Experiential Learning. - 2e. Pearson FT Press, New York.: 2015.
10. <https://lex.uz/ru/docs/-6008663>
11. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
12. https://idum.uz/uz/archives/10810#google_vignette

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MADANIY AXBOROTNI UZATUVCHI BIRLIKLAR SIFATIDA IDIOMALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Qodirov Jahongir Anvar o‘g‘li

Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti Samarqand kampusi,
2-bosqich magistratura talabasi
jahongir6133@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi idiomalarning lingvomadaniy xususiyatlari milliy-madaniy axborotni o‘zida mujassam etgan o‘ziga xos til birliklari sifatida o‘rganildi. Idiomalar xalqning tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakllangan qadriyatlari, urf-odatlar, an‘analari va dunyoqarashini aks ettirib, uning ma‘naviy madaniyatini ifodalovchi muhim vosita hisoblanadi. Tadqiqotning maqsadi, har ikki tilga xos madaniy jihatdan belgilangan idiomalarni aniqlash va tizimlashtirish, ularning madaniy komponentini shakllanish mexanizmlarini ochib berish, hamda tematik guruhlarini qiyosiy tahlil qilishdan iboratdir. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillarining frazeologik lug‘atlari hamda badiiy asarlardan olingan misollar xizmat qildi. Tadqiqot jarayonida tavsifiy, qiyosiy va komponent tahlil usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, har ikki til idiomalari kundalik hayot, din, tabiat, ijtimoiy munosabatlar va xalqlarning tarixiy tajribasi bilan bog‘liq bo‘lgan boy madaniy axborotni o‘zida mujassam etadi. Tadqiqot davomida universal hamda milliy xususiyatga ega bo‘lgan frazeologik modellar aniqlandi.

Kalit so‘zlar: idioma, frazeologik birlik, lingvomadaniy xususiyatlar, madaniy axborot, milliy-madaniy o‘ziga xoslik, konnotatsiya, ichki shakl, qiyosiy tahlil, ingliz tili, o‘zbek tili.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИДИОМ КАК НОСИТЕЛЕЙ КУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В данной статье изучаются лингвокультурные характеристики идиом английского и узбекского языков как уникальных языковых единиц, воплощающих национально-культурную информацию. Идиомы являются важным инструментом, отражающим ценности, обычаи, традиции и мировоззрение народов, сформировавшиеся в процессе исторического развития, и важным средством выражения их духовной культуры. Цель исследования – выявление и систематизация культурно

обусловленных идиом, специфичных для обоих языков, раскрытие механизмов формирования их культурной составляющей и проведение сравнительного анализа их тематических групп. Материалом исследования послужили фразеологические словари английского и узбекского языков, а также примеры из произведений искусства. В процессе исследования использовались описательные, сравнительные и компонентно-аналитические методы. Результаты показали, что идиомы обоих языков воплощают богатую культурную информацию, связанную с повседневной жизнью, религией, природой, социальными отношениями и историческим опытом народов. В ходе исследования были выявлены фразеологические модели универсального и национального характера.

Ключевые слова: идиома, фразеологическая единица, лингвокультурные особенности, культурная информация, национально-культурная идентичность, коннотация, внутренняя форма, сравнительный анализ, английский язык, узбекский язык.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF IDIOMS AS CULTURAL INFORMATION CARRIERS IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract: This article examines the linguacultural characteristics of English and Uzbek idioms as unique linguistic units embodying national and cultural information. Idioms are an important tool reflecting the values, customs, traditions, and worldviews of peoples formed in the process of historical development, and an important means of expressing their spiritual culture. The purpose of the study is to identify and systematize culturally conditioned idioms specific to both languages, reveal the mechanisms of formation of their cultural component, and conduct a comparative analysis of their thematic groups. The material for the study was phraseological dictionaries of the English and Uzbek languages, as well as examples from works of art. Descriptive, comparative, and component-analytical methods were used in the study. The results showed that the idioms of both languages embody rich cultural information related to everyday life, religion, nature, social relations, and the historical experience of peoples. The study identified phraseological models of a universal and national nature.

Key words: idiom, phraseological unit, linguocultural features, cultural information, national-cultural identity, connotation, internal form, comparative analysis, English language, Uzbek language.

Kirish (introduction). Til va madaniyat bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan hodisalardir: til xalqning madaniyati, tarixi, an‘analari, qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettiradi [2; 118]. Ayniqsa, bu bog‘liqlik idiomatik birliklarda —

tilning o'ziga xos va tarjima qilish murakkab qatlamlaridan birida yaqqol namoyon bo'ladi [10]. Idiomalar yoki ko'chma ma'noga ega bo'lgan turg'un iboralar o'zida muayyan xalqning milliy xarakteri, turmush tarzi va madaniy ustuvorliklari haqida boy ma'lumotlarni mujassam etadi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi bir qator omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, globallashuv va madaniyatlararo muloqotning jadal rivojlanishi sharoitida tilning madaniy jihatdan belgilangan birliklarini chuqur o'rganish va tushunishga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Ikkinchidan, tipologik jihatdan turli tillar — ingliz (german tillari guruhi) va o'zbek (turkiy tillar guruhi) tillaridagi idiomalarni qiyosiy o'rganish frazeologik birliklarning shakllanishidagi umumiy qonuniyatlarni, hamda har bir tilga xos milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi [19; 87]. Uchinchidan, bunday tadqiqot natijalari xorijiy tillarni o'qitish metodikasi, tarjima amaliyoti va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning nazariy asosini frazeologiya va lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi yetakchi olimlar: V.V. Vinogradov, N.M. Shanskiy, V.N. Teliya, V.A. Maslova, shuningdek xorijiy tadqiqotchilar — C. Fernando, R. Flavell, M. Everaert va boshqalarning ishlari tashkil etdi. O'zbek tilshunoslik an'anasida ushbu muammoga Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev, A. Nurmonovlarning tadqiqotlari bag'ishlangan.

Maqolaning maqsadi — ingliz va o'zbek tillari idiomalarining lingvomadaniy xususiyatlarini har tomonlama qiyosiy tahlil qilish, madaniy jihatdan muhim tematik guruhlarni aniqlash hamda tegishli frazeologik birliklarning ekvivalentlik darajasini belgilashdan iborat.

Qo'yilgan maqsad quyidagi vazifalarni hal etishni nazarda tutadi: 1) zamonaviy lingvomadaniyatshunoslik kontekstida «idioma» tushunchasini aniqlashtirish; 2) idiomalardagi madaniy komponent shakllanishining asosiy manbalarini tavsiflash; 3) har ikki tilda idiomalarning tematik guruhlarga ajratish; 4) tanlangan guruhlar bo'yicha qiyosiy tahlil o'tkazish; 5) tillararo muvofiqlik turlarini belgilash.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review)

Frazeologiya va idiomatika masalalari mahalliy va xorijiy tilshunoslikda muhim o'rin egallaydi. Frazeologiya nazariyasining asoslari V.V. Vinogradovning ilmiy ishlarida yaratilgan bo'lib, u frazeologik birliklarni ularning tarkibiy qismlari o'rtasidagi semantik yaxlitlik darajasiga ko'ra tasniflagan va frazeologik chatishmalar, frazeologik birliklar hamda frazeologik birikmalarni ajratib ko'rsatgan. Keyinchalik ushbu tasnif N.M. Shanskiy tomonidan rivojlantirilib, unga frazeologik ifodalar kategoriyasi qo'shilgan hamda frazeologizmlarning turlarini farqlash mezonlari yanada aniqlashtirilgan.

Frazeologiyani o'rganishdagi sifat jihatidan yangi bosqich lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishining shakllanishi bilan bog'liq. V.N. Teliyaning

ilmiy ishlarida frazeologik birliklar ilk bor tizimli ravishda nafaqat strukturaviy-semantik tahlil ob'yekti, balki xalqning jamoaviy tajribasini o'zida mujassam etgan madaniy axborot tashuvchilari sifatida ham ko'rib chiqilgan. Teliya «madaniy konnotatsiya» tushunchasini kiritib, uni frazeologik birlik ma'nosining milliy madaniyat bilan bog'liqligini aks ettiruvchi qo'shimcha tarkibiy qismi sifatida izohlaydi. Ushbu g'oya keyinchalik V.A. Maslovaning ilmiy ishlarida yanada rivojlantirildi. U lingvomadaniyatshunoslikning metodologik asoslarini tizimlashtirib, til birliklarining, jumladan frazeologik birliklarning madaniy komponentini tahlil qilish uchun zarur bo'lgan ilmiy usullarni taklif etdi.

Xorijiy tilshunoslikda idiomatikani o'rganishga C. Fernando katta hissa qo'shgan. U idiomalarning funksional tasnifini ishlab chiqib, ularni idioma-oriyentirlar, idioma-baholar va idioma-bog'lovchilarga ajratgan hamda iboralarning idiomatiklik darajasini aniqlash mezonlarini batafsil tavsiflagan. R.Flavell va L.Flavell ingliz idiomalarining etimologik manbalarini tadqiq qilganlar. Ularning ishlari idiomalarning ma'no tarkibidagi madaniy va tarixiy komponentlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. M.Everaert va uning hamkasblari esa idiomatikaning strukturaviy va psixolingvistik jihatlarini o'rganganlar. Ular, xususan, idiomalarning sintaktik moslashuvchanligi hamda ularning til egalari tomonidan qanday qabul qilinishini tahlil qilganlar. Frazeologiyani o'rganishning kognitiv yo'nalishiga R.Gibbs ham katta hissa qo'shgan. U idiomalarning metaforik motivatsiyasi konsepsiyasini ishlab chiqqan. Z. Ko'vecsesning konseptual metafora bo'yicha olib borgan tadqiqotlari esa idiomatik iboralarning obrazli asoslari qanday shakllanishini, shuningdek, bunda universal va madaniy xususiyatga ega konseptual modellar qanday rol o'ynashini tushuntirib bergan.

O'zbek tilshunosligida frazeologik fondini o'rganish bo'yicha fundamental tadqiqotlar Sh. Rahmatullayev nomi bilan bog'liq. U o'zbek frazeologizmlarining eng to'liq lug'atini tuzgan hamda ularni leksikografik tavsiflash prinsiplarini ishlab chiqqan. A. Hojiyev ushbu ilmiy an'anani davom ettirib, o'zbek frazeologik birliklari tasnifini yanada takomillashtirgan va qayd etilgan iboralar sonini kengaytirgan. O'zbek tilshunosligining umumiy nazariy masalalari, jumladan tilning leksik va frazeologik tarkibini o'rganishning metodologik asoslari A. Nurmonovning ilmiy ishlarida keng yoritilgan.

Frazeologiyaning umumiy nazariyasi hamda lingvomadaniyatshunoslik yondashuv doirasida ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ingliz va o'zbek tillari idiomatikasini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan ishlar hali ham kam uchraydi. Mavjud tadqiqotlarning aksariyati idiomalarning alohida tematik guruhlarini yoki tarjimada frazeologik ekvivalentlik masalalarini o'rganishga qaratilgan. Biroq idiomalardagi madaniy axborot manbalarini aniqlash va tillararo muvofiqlik turlarini belgilashga asoslangan kompleks lingvomadaniy tahlil hozirgi

kungacha yetarli darajada amalga oshirilmagan. Aynan shu holat mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Tadqiqot materiali sifatida ingliz tilidan 450 ta va o'zbek tilidan 420 ta idioma uzluksiz tanlab olindi. Material quyidagi manbalardan olingan: "Oxford Dictionary of English Idioms" (J. Ayto, 2009), "Longman Dictionary of English Idioms" (2010), "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" (Sh. Rahmatullayev, 1992, 2006), "O'zbek tili frazeologizmlari" (A. Xojiyev, 2010). Qo'shimcha manba sifatida ingliz va o'zbek tillaridagi badiiy adabiyot matnlari, shuningdek Britaniya milliy korpusi (BNC) va O'zbek tilining milliy korpusi ma'lumotlaridan foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida o'zaro to'ldiruvchi metodlar majmuasidan foydalanildi. Tavsifiy metod tanlangan frazeologik materialni tavsiflash uchun qo'llanildi. Komponent tahlili idiomalardagi semantik tarkibiy qismlarni ajratib olish va ularning madaniy belgilangan elementlarini aniqlash imkonini berdi. Qiyosiy metod esa ikki tilning idiomatik tizimlaridagi o'xshashlik va farqlarni belgilash imkoniyatini yaratdi [19; 36]. Kontseptual tahlil metodi idiomatik ma'nolar asosida yotuvchi lingvomadaniy kontseptlarni aniqlash uchun qo'llanildi. Miqdoriy metod ma'lumotlarni statistik qayta ishlash va eng samarali tematik guruhlarni aniqlash uchun ishlatildi.

Ishning nazariy-metodologik asosini V.N. Teliya (1996), V.A. Maslova (2001) va ularning izdoshlarining asarlarida ishlab chiqilgan lingvomadaniyatshunoslik yondashuvi tashkil etdi. Ushbu yondashuvga ko'ra, idiomaning madaniy komponenti frazeologik birlikning obrazli asosi bilan bog'liq va muayyan madaniyatda qabul qilingan stereotiplar, qadriyatlar hamda xulq-atvor me'yorlarini aks ettiruvchi madaniy jihatdan muhim konnotatsiyalar majmui sifatida tushuniladi.

Material tanlash quyidagi mezonlar asosida amalga oshirildi: 1) barqaror shaklning mavjudligi; 2) ko'chma, qayta anglashilgan ma'noning mavjudligi; 3) nutqda tayyor birlik sifatida takrorlanuvchanligi; 4) aniqlanishi mumkin bo'lgan madaniy komponentning mavjudligi. Tahlil qilinayotgan idiomalar semantik dominant va madaniy axborot manbai hisobga olingan holda tematik guruhlarga taqsimlandi [1; 49].

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

1. Lingvomadaniy kontekstda idioma tushunchasi

«Idioma» atamasi tilshunoslikda turlicha talqin qilinadi:

Keng ma'noda idioma — bu ma'nosini alohida so'zlarning ma'nolaridan to'g'ridan-to'g'ri tushunib bo'lmaydigan barqaror ibora. Butun iboraning ma'nosi alohida va ko'chma bo'ladi.

Tor ma'noda esa idioma deb faqat shunday iboralarga aytiladiki, bunda so'zlar to'g'ridan-to'g'ri o'z ma'nosini deyarli butunlay yo'qotadi va umumiy ma'no

soʻzlardan kelib chiqmaydi [10; 7]. Bunday iboralar maqollardan va boshqa barqaror soʻz birikmalaridan farq qiladi.

Madaniy tilshunoslik nuqtai nazaridan, iboralar alohida oʻrin egallaydi, chunki ularning majoziy asoslari odatda maʼlum bir madaniyat uchun muhim boʻlgan voqealardan kelib chiqadi: tabiiy hodisalar, hayvonlar, uy-roʻzgʻor buyumlari, tarixiy voqealar va diniy eʼtiqodlar [2; 18]. V.N. Telia buni idiomalarning “madaniy maʼnosi” yoki “madaniy konnotatsiya” deb ataydi.

Idiomalarning faqat maʼnosi emas, balki shu maʼno kelib chiqqan yashirin toʻgʻridan-toʻgʻri obrazi ham boʻladi. Bu obraz “ichki shakl” deb ataladi [13; 215]. U madaniyatda odamlar ibora paydo boʻlgan vaziyatni qanday tasavvur qilganini koʻrsatadi. Masalan, ingliz tilidagi “to burn one's boats” (soʻzma-soʻz “oʻz qayiqlarini yoqib yubormoq”) idiomasi inson oʻzini orqaga chekinish imkoniyatidan mahrum qilishini bildiradi. Bu harbiy tarix bilan bogʻliq: askarlar orqaga yoʻl qolmasligi, faqat oldinga harakat qilishlari uchun kemalarini yoqib yuborishgan. Oʻzbek tilida maʼno jihatdan oʻxshash «kemani kuydirmoq» idiomasi ham «qayiqni yoqib yubormoq» degan maʼnoni bildiradi, lekin bu yerda obraz endi urush bilan emas, balki suvdagi hayot va qayiqlar muhim transport vositasi sifatida bogʻliq. Ikki iboraning gʻoyasi bitta — “orqaga yoʻl yoʻq”, lekin ular ortidagi obrazlar har xil, chunki madaniyatlar har xil [5; 178].

2. Idiomalardagi madaniy axborot manbalari

Tanlangan materialni tahlil qilish har ikki til idiomalaridagi madaniy axborotning quyidagi asosiy manbalarini ajratish imkonini berdi.

2.1. Tabiiy sharoit va iqlim xalq tiliga katta taʼsir koʻrsatadi. Odamlar yashaydigan muhit muqarrar ravishda ularning nutqi va iboralarida aks etadi. Ingliz tili, ayniqsa, dengiz va dengiz hayoti bilan bogʻliq iboralarga boy, masalan, **“to sail close to the wind”** (tavakkal qilish, maqbul narsaning chetida harakat qilish), **“to be in the same boat”** (bir xil vaziyatda boʻlish, qiyinchiliklarni birgalikda boshdan kechirish) va **“to weather the storm”** (qiyin davrdan omon qolish, muammolarni yengish) [9; 116]. Shuni anglatadiki Buyuk Britaniya — orol davlat boʻlib, oʻz tarixi davomida inglizlar dengiz, dengizchilik va savdo bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan. Ushbu iboralarning barchasi dengiz hayotining real tajribasidan — suzish, boʻronlar, dengizdagi xavf-xatarlar va kemalardagi mehnatdan kelib chiqqan.

Aksincha, oʻzbek tilida koʻplab iboralar Markaziy Osiyo tabiati — dashtlar, choʻllar, vohalar va togʻlar bilan bogʻliq. Bu odamlar qurgʻoqchil iqlim va muhitda yashaganliklari, bu kabi tasvirlar kundalik hayotning bir qismi boʻlganligi bilan bogʻliq. **“Choʻlga kirib ketmoq”** — choʻlga kirish, yaʼni yoʻqolib qolish, izziz yoʻqolish; **“suv koʻrmasdan etik yechmoq”** — yaʼni natijalardan oldin xulosa chiqarish yoki juda erta xursand boʻlish. Suv oʻzbekcha iboralarda alohida oʻrin tutadi. Issiq va quruq iqlim sharoitida u har doim qimmatli va hayotiy resurs boʻlib

kelgan [8; 206]. Shuning uchun “suv bu hayot” degan tushuncha mavjud. Suvga bo‘lgan bunday munosabat tilda ko‘plab iboralar va tasvirlarni keltirib chiqardi.

2.2. Hayvonot dunyosi. Zoomorf idiomalar har ikki tilda keng tematik guruhlardan birini tashkil etadi. Ingliz tilida ot (“**to look a gift horse in the mouth**” — sovg‘a qilingan otning tishiga qaramoq), it (“**let sleeping dogs lie**” — uxlab yotgan itni uyg‘otmoq, tinch turganga tegmoq), mushuk (“**when the cat’s away, the mice will play**” — mushuk uydan ketsa, sichqonlar raqsga tushishadi) obrazlari alohida ahamiyatga ega. Diqqatga sazovor joyi shundaki, ko‘plab ingliz zoomorf idiomalari o‘zbek tiliga juda yaqin, bu esa majoziy qayta fikrlash mexanizmlarining tipologik o‘xshashligidan dalolat beradi.

O‘zbek frazeologiyasida asosiy zoomorf obrazlar bular: ot, eshak va it va boshqalar. Misol uchun “**Ot ustida gapirmoq**” — yuqoridan, mensimasdan gapirmoq, “**Eshak mehnati**” — juda og‘ir, mashaqqatli mehnat, “**It yiqilsa, yot yiqildi deydi**”. Ot obrazi o‘zbek madaniyatida alohida ahamiyatga ega, chunki u ko‘chmanchilik va chorvachilik tarixi bilan bog‘liq.

2.3. Diniy va mifologik tasavvurlar. Diniy matnlar va mifologiya idiomatikaning eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Ingliz tilida ko‘plab iboralar Bibliyadan kelib chiqqan, masalan: “**the writing on the wall**” — yaqinlashib kelayotgan baloning belgisi; “**a thorn in one’s side**” — doimiy bezovta qiluvchi narsa (so‘zma-so‘z “yonboshdagi tikan”); “**to turn the other cheek**” — boshqa yonoqni tutib bermoq, ya‘ni jabrlanishga sabr bilan javob bermoq. Bu idiomalar xristian madaniy an‘analariga chuqur singib ketgan va ingliz tilida so‘zlashuvchilar uchun, ular diniy odam bo‘lmasa ham, tushunarli hisoblanadi [5; 206].

O‘zbek tilida idiomatikaning katta qismi islom an‘analari bilan bog‘liq: «fotiha o‘qimoq» — rozilik bermoq, ma‘qullamoq; «qiblaga yuzlanmoq» — to‘g‘ri qarorni qabul qilmoq, kerakli odamga murojaat qilmoq (so‘zma-so‘z «qiblaga yuz burmoq»); «duo qilmoq» — duo bermoq, ya‘ni baraka tilamoq. Islomdan oldingi turkiy e‘tiqodlar ham frazeologiyada o‘z izini qoldirgan: ajdodlar ruhi va tabiat ruhlari bilan bog‘liq obrazlar bir qancha barqaror iboralarda saqlanib qolgan.

2.4. Tarixiy voqealar. Xalqning tarixiy tajribasi aniq voqealar yoki hodisalarga ishora qiluvchi idiomalarda o‘z aksini topadi. Ingliz tilida bir qancha ibora Rim imperiyasi tarixi bilan bog‘liq: “**to cross the Rubicon**” — Rubikondan o‘tmoq, ya‘ni qaytarib bo‘lmaydigan qarorni qabul qilmoq; koloniya davri bilan bog‘liq: “**to go native**” — mahalliy aholining odatlarini qabul qilmoq; shuningdek sanoat inqilobi tarixi bilan bog‘liq iboralar ham mavjud.

O‘zbek frazeologiyasida Buyuk ipak yo‘li, savdo va hunarmandchilik bilan bog‘liq tarixiy realiyalar saqlanib qolgan: “**bozor ko‘rgan**” — tajribali, dunyo ko‘rgan odam; “**karvon yo‘li**” — ishonchli, sinalgan yo‘l. Turli xalqlar va

madaniyatlar bilan aloqa tarixi ham frazeologiyada o'z aksini topgan: o'zbek idiomatikasida arab va fors tilidan o'zlashgan so'zlarning mavjudligi ko'p asrlik madaniy aloqalardan dalolat beradi.

2.5. Maishiy hayot va hunarmandchilik. Kundalik turmush va xo'jalik faoliyati turli xil idiomatik obrazlarni yuzaga keltiradi. Ingliz frazeologiyasi uchun sport bilan bog'liq idiomalar xarakterli: **“to play the game”** — o'yin qoidalariga rioya qilmoq; **“to kick the bucket”** — vafot etmoq (so'zma-so'z “chelakni tepmoq”); shuningdek ov va baliq ovlash bilan bog'liq idiomalar ham mavjud: **“red herring”** — diqqatni chalg'ituvchi harakat.

O'zbek idiomatikasida dehqonchilik va chorvachilik bilan bog'liq obrazlar ko'zga tashlanadi: **“ekkanini o'rmoq”** — o'z qilmishining natijasini ko'rmoq; **“molni bog'idan bil”** — odamni uning atrofidagilarga qarab baholamoq.

3. Tematik guruhlarining qiyosiy tahlili

Tanlangan materiallarni tartibga solish natijasida har ikki tilda uchraydigan quyidagi tematik guruhlar aniqlandi.

3.1. Insonni va uning xususiyatlarini tasvirlovchi idiomalar. Mazkur guruh har ikki tilda eng ko'p sonli guruhni tashkil etadi (ingliz tilida — 127 idioma, 28,2%; o'zbek tilida — 118 idioma, 28,1%), [9; 195]. Ingliz tilida aqliy qobiliyatlarni tasvirlovchi idiomalar ko'proq uchraydi: **“to have one's head in the clouds”** — bulutlarda uchmoq, ya'ni xom xayolga berilmoq; **“to be quick on the uptake”** — tezda fahmlamoq, tez tushunib olmoq. O'zbek tilida esa ko'pincha ijtimoiy xususiyatlarga urg'u beriladi: **“ko'zi ochiq”** — ehtiyotkor, hushyor odam; **“tili shirin”** — muloyim, lekin xushomadgo'y odam.

3.2. Shaxslararo munosabatlarni tasvirlovchi idiomalar. Soni bo'yicha ikkinchi guruh (ingliz tilida — 98 birlik, 21,8%; o'zbek tilida — 89 birlik, 21,2%) do'stlik, dushmanlik, oilaviy va ijtimoiy aloqalar bilan bog'liq iboralarni qamrab oladi. Diqqatga sazovor joyi shundaki, mazkur guruhga oid o'zbek idiomalari ko'pincha qarindoshlik aloqalari va jamoaviy munosabatlarga asoslanadi: **“qon-qarindosh”** — eng yaqin odam; **“mahallaning ko'zi”** — jamoatchilik fikri, xalq nazorati. Ushbu guruhdagi ingliz idiomalari esa ko'pincha individualistik xarakterga ega [9; 198].

3.3. Mehnat bilan bog'liq idiomalar (ingliz tilida — 87 birlik, 19,3%; o'zbek tilida — 91 birlik, 21,7%). Mazkur guruhda tillararo muvofiqlikning eng yuqori darajasi aniqlandi: **“to have too many irons in the fire”** — o'ziga ortiqcha yuk olmoq (so'zma-so'z “olovda juda ko'p temir bo'lagini qizdirmoq”) — ko'p ishni bir vaqtda qilmoq. Mehnat axloqi har ikki madaniyatda muhim o'rin tutadi, bu esa mazkur tematik guruhning samaradorligini izohlaydi. Mehnat va ishga bo'lgan munosabat ham ingliz, ham o'zbek madaniyatida muhim o'rin tutadi. Shu sababli, har ikki tilda mehnat, harakat va ish bilan bog'liq ko'plab iboralar mavjud. Aynan shu

narsa nima uchun mehnat mavzusi ularning frazeologiyasida keng o‘rin egallaganini izohlaydi.

3.4. Ovqat va ichimliklar bilan bog‘liq idiomalar (ingliz tilida — 64 birlik, 14,2%; o‘zbek tilida — 72 birlik, 17,1%). O‘zbek idiomatikasida mazkur guruh biroz kengroq, bu o‘zbek madaniyatida mehmondo‘stlik va birgalikda taom yeyishning alohida o‘rni borligini aks ettiradi: **“dasturxon yozmoq”** — mehmon kutib olmoq; **“osh bermoq”** — tantanali, bayramona vaziyat, ziyofat qilmoq.

Milliy taom sifatida osh bir qancha madaniy o‘ziga xos idiomalarning manbai bo‘lib, ularga ingliz tilida o‘xshashi yo‘q.

3.5. Tabiat va vaqt obrazlari (ingliz tilida — 74 birlik, 16,4%; o‘zbek tilida — 50 birlik, 11,9%). Yuqorida ta’kidlanganidek, ingliz tilida dengiz obrazlari ko‘proq uchraydi, o‘zbek idiomatikasi esa dasht, sahro va kamyob resurs sifatidagi suv obrazlariga moyildir [9; 216].

4. Tillararo muvofiqlik turlari

O‘tkazilgan tahlil asosida tillararo frazeologik muvofiqlikning to‘rt turi ajratildi.

Birinchi tur — to‘liq ekvivalentlik (obraz, ma’no va konnotatsiyaning mos kelishi): **“to kill two birds with one stone”** — **“bir o‘q bilan ikki quyovni o‘ldirmoq”**. Materialda shunday juftliklardan 78 tasi (17,3%) aniqlandi, bu esa metaforalashtirishning universal mexanizmlari mavjudligidan dalolat beradi.

Ikkinchi tur — qisman ekvivalentlik (obraz farqli bo‘lgan holda ma’noning mos kelishi): «to turn a blind eye» (ko‘rmaganga olish, so‘zma-so‘z «ko‘r ko‘zni burmoq») — «ko‘zni yummoq». Mazkur tur eng ko‘p tarqalgan hisoblanadi: 214 juftlik (47,6%), [10; 123].

Uchinchi tur - funksional o‘xshashliklar (tasvir va ma’no jihatdan farqli lekin funksional jihatdan o‘xshash): o‘xshash pragmatik funksiyaga ega, ammo ichki shakli tubdan farq qiladigan idiomalar. Jami 103 ta (22,9%) shunday moslik aniqlangan.

To‘rtinchi tur — ekvivalentsiz idiomalar (lakunalar): boshqa tilda muvofiqligi bo‘lmagan birliklar. Ingliz tilida shunday 55 idioma (12,2%), o‘zbek tilida 25 idioma (6,0%) aniqlandi. Ingliz tilida ekvivalentsiz idiomalar sonining ko‘proq bo‘lishi, jumladan, mavjud lug‘atlar hajmining kattaroq bo‘lishi bilan ham izohlanadi.

Ekvivalentsiz idiomalar lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan eng katta qiziqish uyg‘otadi, chunki aynan ularda milliy-madaniy o‘ziga xoslik eng yuqori darajada ifodalangan. Masalan, ingliz tilidagi **“to keep up with the Joneses”** idiomasi (qo‘shnilardan moddiy jihatdan orqada qolmaslik) istemol jamiyatining o‘ziga xosligini aks ettiradi va unga aniq o‘zbek muqobili yo‘q.

Farqli o'laroq, o'zbek tilidagi **“betiga oyoq qo'ymoq”** (kishini ochiqchasiga sharmanda qilmoq, xo'rlamoq) kabi idiomalar an'anaviy madaniyatga xos xulq-atvor me'yorlariga murojaat qiladi va ingliz tiliga so'zma-tarjima qilish qiyin.

5. Madaniy kontseptlar va idiomatika

Tadqiqot natijalari har bir ko'rib chiqilayotgan tilda idiomalarni eng faol tarzda yuzaga keltiradigan asosiy madaniy kontseptlarni aniqlash imkonini beradi.

Madaniy kontseptlar — bu ma'lum bir xalqning tarixiy, ijtimoiy va madaniy tajribasiga asoslanib shakllangan, til orqali ifodalangan bilimlar majmui.

Ingliz lingvomadaniyatida bunday kontseptlarga quyidagilar kiradi: **“fairness”** (adolat, o'yinda halollik), **“privacy”** (shaxsiy hayotning daxlsizligi), **“time is money”** (vaqt — pul, pragmatizm), **“freedom”** (shaxsiy erkinlik), [10; 187]. Mazkur tushunchalar bilan bog'liq iboralar ingliz tilida so'zlashuvchilar nutqida juda tez-tez qo'llaniladi, chunki ular shu madaniyatdagi muhim qadriyatlarni va tafakkur tarzini aks ettiradi.

O'zbek lingvomadaniyatida frazeologiyani yuzaga keltiruvchi markaziy kontseptlarga quyidagilar kiradi: **“or-nomus”**, **“mehmondo'stlik”**, **“halollik”**, **“birlik”**. Mazkur kontseptlarni ifodalovchi idiomalarni tahlil qilish an'anaviy o'zbek madaniyatining jamoaviy xarakterga ega ekanligi, shuningdek jamiyatda ijtimoiy aloqalar va obro'-e'tiborning yuqori ahamiyatga ega ekanligi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi [2; 8].

Ikki madaniyatning asosiy madaniy kontseptlarini solishtirish shuni ko'rsatadiki, ularda umumiy jihatlar (masalan, mehnat, oila va donolikning qadr-qiymati) ham, qaysi qadriyatlar asosiy hisoblanishi borasidagi muhim farqlar ham mavjud. Bu farqlar har bir tilning idiomalar tizimida, ya'ni turli xalqlarning o'z g'oyalari va dunyoqarashini barqaror iboralar orqali qanday ifodalashida bevosita o'z aksini topadi.

XULOSA (CONCLUSION)

O'tkazilgan tadqiqot bir qator asosiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Ingliz va o'zbek tillarining idiomalari madaniy axborotning muhim tashuvchilari hisoblanadi, chunki ular tegishli xalqlarning tarixiy tajribasini, qadriyatlar tizimini, tabiiy sharoitlarini va dunyoqarashini aks ettiradi. Idiomalarning madaniy ma'nosi asosan ularning ichki shaklida, ya'ni muayyan madaniyat turmush tarzi bilan bog'liq obrazlar asosda jamlangan. Har ikki tilda idiomalarning shakllanish manbalari sifatida tabiiy sharoitlar va iqlim, hayvonot dunyosi, diniy va mifologik tasavvurlar, tarixiy voqealar va kundalik hayot xizmat qiladi. Shu bilan birga, muayyan farqlar ham kuzatiladi: ingliz frazeologiyasida dengiz obrazlari, shuningdek individualizm va raqobat g'oyalari ustunlik qiladi, o'zbek idiomatikasi esa ko'pincha dasht, suv, mehmondo'stlik va jamoaviy munosabatlar obrazlariga tayanadi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ikki tilning idiomatik tizimlari mavzu jihatidan ko'p o'xshashlikka ega.

Insonni, uning xususiyatlarini, shaxslararo munosabatlarni va mehnat faoliyatini tasvirlovchi idioma guruhlari eng samarali hisoblanadi, bu esa frazeologik nomlanishning bir qator mexanizmlari universal ekanligidan dalolat beradi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek idiomalarining umumiy jihatlari ko'p. Har ikki tilda insonni, uning xususiyatlarini, odamlar o'rtasidagi munosabatlarni va mehnat faoliyatini tasvirlovchi idiomalar eng ko'p uchraydi. Bu esa idiomalarning shakllanish tamoyillaridan ko'pchiligi universal ekanligidan dalolat beradi. Tillararo muvofiqlik turi bo'yicha to'liq ekvivalentlar (17,3%), qisman ekvivalentlar (47,6%), funksional o'xshashliklar (22,9%) va ekvivalentsiz birliklar (ingliz tilida 12,2%, o'zbek tilida 6,0%) ajratiladi. Olingan ma'lumotlar ikki tilning idiomatikasi tarjima qilinishini, biroq shu bilan birga ma'lum madaniy yo'qotishlarning muqarrar ekanligini tasdiqlaydi. Ekvivalentsiz idiomalar alohida lingvomadaniy qiymatga ega, chunki aynan ular har bir madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini eng yaqqol aks ettiradi. Ularni tarjima qilish tasviriy tarjima, kalkalash va madaniy izohlar qo'shish kabi maxsus tarjima texnikalaridan foydalanishni talab qiladi.

Ushbu tadqiqotning amaliy ahamiyati uning o'zbek tilida so'zlashuvchi talabalarga ingliz tilini va ingliz tilida so'zlashuvchi talabalarga o'zbek tilini o'qitishda, shuningdek, tarjima qilish va lingvomadaniy lug'atlar yaratishda qo'llanilishidir.

Kelajakda tadqiqotni o'rganilayotgan idiomalar sonini kengaytirish, psixolingvistika ma'lumotlaridan foydalanish va idiomalarning zamonaviy ommaviy axborot vositalari va media matnlarida qo'llanilish xususiyatlarini o'rganish orqali davom ettirish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — С. 140–161.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. — М.: Академия, 2001. — 208 с.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 288 с.
4. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. — М.: Высшая школа, 1985. — 160 с.
5. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992. — 400 б.
6. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. — Тошкент: Фан, 1966. — 96 б.

7. Хожиев А. Ўзбек тили фразеологизмлари. — Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2010. — 312 б.
8. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. — Тошкент: Ўзбекистон, 2002. — 234 б.
9. Ayto J. Oxford Dictionary of English Idioms. — Oxford: Oxford University Press, 2009. — 408 p.
10. Fernando C. Idioms and Idiomaticity. — Oxford: Oxford University Press, 1996. — 261 p.
11. Flavell L., Flavell R. Dictionary of Idioms and their Origins. — London: Kyle Cathie, 2006. — 256 p.
12. Everaert M., van der Linden E.-J., Schenk A., Schreuder R. (eds.) Idioms: Structural and Psychological Perspectives. — Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1995. — 326 p.
13. Gibbs R.W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994. — 527 p.
14. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. — Oxford: Oxford University Press, 2002. — 285 p.
15. Langlotz A. Idiomatic Creativity: A Cognitive-Linguistic Model of Idiom-Representation and Idiom-Variation in English. — Amsterdam: John Benjamins, 2006. — 325 p.
16. Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. — Oxford: Clarendon Press, 1998. — 338 p.
17. Naciscione A. Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse. — Amsterdam: John Benjamins, 2010. — 292 p.
18. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. — Oxford: Oxford University Press, 1997. — 317 p.
19. Юсупов У.К. Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина // Методы сопоставительного изучения языков. — М.: Наука, 1988. — С. 6–11.
20. Мирзаев Т. Ўзбек халқ мақоллари. — Тошкент: Фан, 1978. — 448 б.

УДК 551.4 (575.141)

**QUYI ZARAFSHON TABIATINING ANTROPOGEN OMILLAR
TA'SIRIDA O'ZGARISHI VA LANDSHAFTLARINING ANTROPOGEN
MODIFIKATSIYALANISHI****Samyayev Anvar Kadirovich**

Samarqand viloyat pedagogik mahorat markazi dotsenti,

Samarqand sh.O'zbekiston.

samyayev70@inbox.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Quyi Zarafshonda uzoq yillar mobaynida almashlab ekish qoidasiga amal qilmaslik, tuproqlarga agrotexnik ishlov bermaslik, hosildorlikni oshirish maqsadida mineral o'g'itlar va pestitsidlarni me'yoridan ortiq ishlatilishi, minerallashgan suvlardan ekin maydonlarini sug'orish natijasida ikkilamchi sho'rlanishning paydo bo'lishi va shunga o'xshash antropogen omillarning salbiy ta'siri natijasida landshaftlarning antropogen modifikatsiyalanishi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar : sug'orma dehqonchilik, almashlab ekish, ikkilamchi sho'rlanish, kimyoviy o'g'itlar, pestitsitlar, gipsli qatlam, antropogen ta'sir, landshaftlar modifikatsiyasi.

**ИЗМЕНЕНИЕ ПРИРОДЫ НИЖНЕГО ЗАРАФШАНА ПОД ВЛИЯНИЕМ
АНТРОПОГЕННЫХ ФАКТОРОВ И АНТРОПОГЕННАЯ
МОДИФИКАЦИЯ ЕЁ ЛАНДШАФТОВ**

Аннотация. В данной статье раскрываются последствия антропогенного воздействия на ландшафты Нижнего Зарафшана. Для получения высоких урожаев хлопчатника в почву были внесены минеральные удобрения в количестве, превышающем норму. Не соблюдались агротехнические правила севооборота, во многих местах при орошении использовалось больше нормы воды, что привело к повышению уровня грунтовых вод и повышенной засоленности почвы. Чрезмерное применение минеральных удобрений и пестицидов, а также использование минерализованной воды для орошения усугубили ситуацию, вызвав вторичное засоление земель. Всё это привело к глубокой антропогенной модификации природных ландшафтов региона.

Ключевые слова: Орошаемое земледелие, севооборот, вторичное засоление, химические удобрения, пестициды, гипсовый слой, антропогенное воздействие, модификация ландшафтов.

CHANGES IN THE NATURE OF THE LOWER ZARAFSHAN UNDER THE INFLUENCE OF ANTHROPOGENIC FACTORS AND ANTHROPOGENIC MODIFICATION OF ITS LANDSCAPES

Annotation. This article reveals the serious consequences of anthropogenic impact on the landscapes of Lower Zarafshan. Long-term neglect of crop rotation rules and lack of agrotechnical processing have led to a decrease in soil quality. Excessive use of mineral fertilizers and pesticides, as well as the use of mineralized water for irrigation, have aggravated the situation, causing secondary salinization of lands. All this has led to a deep anthropogenic modification of the natural landscapes of the region

Keywords: Irrigated agriculture, crop rotation, secondary salinization, chemical fertilizers, pesticides, gypsum layer, anthropogenic impact, landscape modification

Kirish. Quyi Zarafshon agrolandshaftlari antropogen geosistemalarning inson tomonidan boshqariladigan va tuzatishlar kiritiladigan toifasiga kiradi. Hududning agrolandshaftlarida, ayniqsa sugʻoriladigan agrolandshaftlarida tabiiy komponentlar tub oʻzgarishlarga duch kelgan va ular oʻz doirasidagi geokomplekslarni tartibga solishda, ularning ekologik holatini yaxshilashda yetarli darajada taʼsir koʻrsata olmaydi. Geosistemalarning oʻzini-oʻzi tozalash va oʻzini-oʻzi tartibga solish qobiliyati joylarning litologik tuzilishi va relief shakllariga bogʻliq. Nishabligi sezilarli darajada kam boʻlgan prolyuvial tekisliklarning quyi qismlarida, qayirusti terrasalarida, qayirlarda, konussimon yoyilmalarning oraligʻidagi pastqam joylarda rivoj topgan agrolandshaftlarda, ayniqsa, paxta plantatsiyalari keng tarqalgan uchastkalarda oʻz-oʻzini tozalash va oʻz-oʻzini tartibga solish jarayoni nihoyatda sust kechadi. Bunday joylarda yer usti va yer osti suvlarining harakati, ularning vertical, ayniqsa, gorizontal almashinishi juda sekin kechadi va bu yerda yuvilib ketish (eroziya) jarayoni emas, balki turli xil moddalarning toʻplanishi, yaʼni akkumulyatsiya jarayoni hukmronlik qiladi [2;118]. Natijada, qishloq xoʻjaligida ishlatiladigan maʼdanli oʻgʻitlar va zararkunandalarga qarshi qoʻllaniladigan barcha pestidsidlar hamda suvlarning tarkibidagi turli xil tuzlar tuproq qoplamiga singib, asta-sekin toʻplana boradi, agrolandshaftlarning biomassasini va hosildorligini kamaytiradi. Sugʻoriladigan agrolandshaftlarda geoeologik muvozanat buzilib ekologik tanglikni vujudga keltiradi, qadimdan madaniylashtirilgan unumdor yerlarni ishdan chiqaradi va ularni choʻllangan antropogen landshaft komplekslariga aylantiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oʻzbekiston Respublikasi voha geosistemalarida geoeologik vaziyat tahlili A.A.Abdulqosimov va boshq. (2004), L.Alibekov (2004), N.I.Sabitova, O.Sh.Roʻziqulova (2006), A.Oʻrazboyev (2004), P.Baratov (1971), I.K.Nazarov (1992), N.K.Komilova, A.S.Soliyev (2005),

A.N.Nigmatov (2006), O.R.Raxmatullayev (2016), A.B.Rasulov (2019), K.M.Boymirzayev (2020), M.G.Nazarov (2020) va boshqalarning ishlarida berilgan.

Quyi Zarafshonning yer usti tuzilishi, geomorfologik xususiyatlari, relyefini qishloq xo'jaligida foydalanish nuqtai nazaridan baholash kabi ishlar Yu.A.Skvorsov (1949), N.L.Korjenevskiy (1960), T.V.Zvonkova (1965) va boshqalar tomonidan bajarilgan. 1958-1960 yillarda Quyi Zarafshonning tabiiy resurslari va landshaft komplekslari M.U.Umarov tomonidan tadqiq etilgan. Muallifning 1967 yilda chop qilingan «Quyi Zarafshonning tabiiy resurslari va ulardan foydalanish» nomli monografiyasida Quyi Zarafshonning tabiiy geografik xususiyatlari keng tahlil qilingan. Buxoro va Qorako'l vohalari bilan hududiy tutash bo'lgan eol qumlarining kelib chiqishini, ularning mexanik-kimyoviy tarkibini hamda biokomponentlarini tadqiq etishda I.Q.Nazarovning (1975, 1994) xizmatlari katta. Zarafshon daryosining Qorako'l deltasi tabiiy sharoitini kompleks tadqiq etish va uni landshaft rayonlashtirish ishlari Yu.B.Rahmatov (1979, 1984) tomonidan amalga oshirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Quyi Zarafshon tabiatining antropogen omillar ta'sirida o'zgarishi va landshaftlarining antropogen modifikatsiyalanishini tadqiq etishda dala-tadqiqot, qiyoslash, kartografik, tizimli, statistik tahlil, masofaviy zondlash, kosmik kuzatish, muayyan joylarni o'rganish kabi usullardan foydalandik.

Tahlil va natijalar. Quyi Zarafshon hududi qadimdan sug'orma dehqonchilik markazi bo'lib kelgan. Hudud landshaftlarining katta maydoni paxta plantatsiyalari bilan band bo'lib kelgan. Uzoq yillar mobaynida almashlab ekish qoidasiga amal qilmaslik, tuproqlarga agrotexnik ishlov bermaslik, hosildorlikni oshirish maqsadida mineral o'g'itlar va pestitsidlarni me'yoridan ortiq ishlatilishi, minerallashgan suvlardan ekin maydonlarini sug'orish kabi faoliyatlar agrolandshaftlarda tuproqlarning qashshoqlanishiga, sho'rlanishiga va turli xil kimyoviy moddalar bilan ifloslanishiga olib keldi. Natijada agrolandshaftlarning ekologik muvozanati buzilib bir qator ekologik muammolar vujudga keldi. Sug'oriladigan agrolandshaftlarning ekologik vaziyatini keskinlashtiruvchi va geoekologik muammolarni vujudga keltiruvchi omillardan biri qishloq xo'jaligi ekin maydonlariga, ayniqsa, paxtachilikda me'yoridan ortiqcha mineral o'g'itlarni ishlatilishidir. O'zbekistonning paxta ekiladigan maydonlarida, shu jumladan, Quyi Zarafshonda ham o'tgan asrning 80-chi yillaridan boshlab har gektariga 220 kg azot, 120-130 kg fosfor va 50 kg atrofida kaliy o'g'itlari solinib kelindi. G'oz o'simliklari ishlatilgan mineral o'g'itlarning 30-40 % ini o'zlashtirgan, qolgan qismlari yer usti suvlarini ifloslantiradi, tuproq qoplami va o'simliklar organizmida to'planib boradi. Quyi Zarafshon agrolandshaftlarini doimiy ravishda zaharlab kelgan va hududda yashayotgan insonlar salomatligiga ta'sir ko'rsatayotgan, ekologik vaziyatni vujudga keltirgan ikkinchi kimyoviy omil pestitsidlardir. Dunyo bo'yicha har yili qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurashish uchun 1 mln tonna pestitsidlar ishlatilgan. Ekin maydonlarining har bir

gektariga ishlatiladigan pestitsidlar miqdori o'rta hisobda Rossiyada 1-2 kg. ni, AQSH da 2-3 kg. ni, O'zbekistonda paxta plantatsiyalarida, jumladan, Quyi Zarafshon agrolandshaftlarida 54 kg. ni tashkil etgan [5;325]. Agrolandshaftlarda ishlatilgan mineral o'g'itlar, pestitsidlarning salbiy oqibatlari sug'oriladigan tuproqlarda, madaniy o'simliklarda, meva va sabzavotlarda, barcha tirik organizmlarda yaqqol sezilmoqda. Sug'oriladigan agrolandshaftlar tarkibida nitratlarning ko'payishi qishloq xo'jaligida ishlab chiqariladigan mahsulotlarning biologik xususiyatlarini, ayniqsa, ularning sifatini buzilishiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Quyi Zarafshon agrolandshaftlarining ekologik holatini buzulishiga ta'sir etuvchi omillardan yana biri bu tuproqlarning qayta sho'rlanishidir. Tuproqlarning qayta sho'rlanishining asosiy sababi sug'oriladigan suvlardan irrigatsion qatlamlarga akkumulyasiya bo'ladigan qo'shimcha tuzlar, tuproqlarning quyi qatlamlaridagi ona jinslar tarkibida bo'lgan tuzlarning namlanishi tufayli faollashuvi, minerallashtirilgan grunt suvlari sathining ko'tarilishidir. Zarafshon daryosi havzasidagi dalalarga sug'orish suvi bilan birga har yili gektariga 10,8-17,8 tonnagacha oqiziq jinslar, jumladan, o'rtacha 2350 kg/ga CaCO_3 , 485 kg/ga K_2O va 0,41 kg/gacha N_2O_5 oqib keladi. Sug'oriladigan yerlarga kelib tushadigan agroirrigatsion yotqiziqlar miqdori yiliga 0,8—1,3 mm ga ortadi [1;636-638]. Quyi Zarafshonda tashlama suvlar hisobiga paydo bo'lgan ko'llarning iqlim quruq kelgan yillari qurib qolishi natijasida, ularning yuza qismida chang-tuz aralashgan qatlamlar paydo bo'ladi va yuzadan ko'tarilgan bu aralashmalar yiliga sug'oriladigan agrolandshaftlarning har gektariga o'rtacha 1000-1500 kg. atrofida tushadi va ularni ifloslaydi [6;113].

Quyi Zarafshon hududining shimol va shimoli-sharqida joylashgan O'rta cho'l va Malikcho'l massivlarida 0,5 – 1,5 metrlik tuproq – grunt qoplami tagida gips qatlamli suffoziya relief shakllari keng tarqalgan. Bu joylar o'zlashtirilgach gips qatlamiga suv yetishi bilan uning erishi hisobiga tuproq qatlamida qator cho'kishlar ro'y bermoqda. Shuningdek gipsli qatlamlardagi erigan tuzlar yer usti va yer osti suvlari bilan Buxoro vohasiga kirib kelgan [3;78]. Natijada vohada tuzlarning to'planishiga va ularning miqdori oshib tuproqlarning sho'rlanishiga sabab bo'lgan.

Uzoq yillar davomida Quyi Zarafshon tabiatiga antropogen ta'sir kuchli, ayrim joylarda juda kuchli bo'lib kelgan. Natijada tabiiy landshaftlar antropogen modifikatsiyalashgan. Ko'pchilik geokolog olimlar fikriga ko'ra har qanday geosistemaning antropogen ta'sirga chidamlilik darajasi bor. Agar ta'sir kuchlar meyoridan oshsa geosistemalarda komponentlar o'rtasidagi modda va energiyaning aylanma harakatidagi muvozanat buziladi, oqibatda komponentlarda sifat o'zgarishlar ro'y beradi va geosistemalarda umumiy degradatsiya boshlanadi. Bunday holat Quyi Zarafshon agrolandshaftlari tuproqlarida unumdorlikning pasayishi, sho'rlanishning kuchayishi, erozion jarayonlarning jadallashishi, yer usti va osti suvlari sifatining

yomonlashishi, bularning oqibatida aholi o'rtasida ba'zi kasalliklarning ko'payishi va boshqa ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda [7;61-63] .

Quyi Zarafshon hududi tektonik bukilmada joylashganligi sababli, yer usti va yer osti suvlari, shamollar va havo oqimlari turli xil yotqiziqlarni olib keladi. Shuning uchun hududda doimo profilaktik tadbirlar o'tkazib turish talab etiladi. Hududning shimoliy va sharqiy qismlarida prolyuvial yo'l bilan vujudga kelgan shag'al, qum va qumoq jinslar tarqalgan qismidan aholi yaylov sifatida foydalanib keladi. Mahsuldorligi juda past bo'lgan bu yaylovlarda qo'y va echkilarning me'yoridan ortiq boqilishi cho'llanishga sabab bo'lmoqda. Hududning Sho'rko'l atroflarida va To'dako'lning janubiy sharqiy qismlarida katta maydonlarni gipsli cho'llar egallaydi. Bu cho'llarni sug'orma dehqonchilik maqsadida o'zlashtirilishi katta maydonlarda soxta karst hodisalariga sabab bo'lmoqda. Har qanday agrolandshaftlarni strukturali-morfologik tadqiq etishda landshaft-ekologik yondashuv metodidan foydalaniladi. Hozirgi zamon geosistemalarining ekologik holatini o'rganish, ulardagi ifloslanish darajasini aniqlash, ekologik vaziyatni baholash va shular asosida tasniflash kabi muammolarni yechimini ishlab chiqishda landshaft-ekologik nuqtai nazardan yondashish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Quyi Zarafshon tabiatiga antropogen ta'sir kuchli, ayrim joylarda juda kuchli bo'lib kelgan. Natijada tabiiy landshaftlar antropogen modifikatsiyalashgan. Ko'pchilik geoeolog olimlar fikriga ko'ra har qanday geosistemaning antropogen ta'sirga chidamlilik darajasi bor. Agar ta'sir kuchlar meyoridan oshsa geosistemalarda komponentlar o'rtasidagi modda va energiyaning aylanma harakatidagi muvozanat buziladi, oqibatda komponentlarda sifat o'zgarishlar ro'y beradi va geosistemalarda umumiy degradatsiya boshlanadi. Bunday holat Quyi Zarafshon agrolandshaftlari tuproqlarida unumdorlikning pasayishi, sho'rlanishning kuchayishi, erozion jarayonlarning jadallashishi, yer usti va osti suvlari sifatining yomonlashishi, bularning oqibatida aholi o'rtasida ba'zi kasalliklarning ko'payishi va boshqa ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda. Mashhur ekolog Yu.Odum [4;312] ekosistemalarga antropogen yukni antropogen stress deb atab, uni shartli ikki guruhga bo'lishni tavsiya qiladi: 1) kuchli stress - qisqa vaqtda keskin va tez ro'y beradigan; surunkali stress - sekin ta'sir qiluvchi, lekin uzoq davom etuvchi buzilishlarga aytiladi. Tabiiy ekosistemalar kuchli stresslardan keyin o'zining asl holatiga qaytadi. Masalan, kesilgan o'rmon tiklanadi, chorva mollar sonini tartibga olish natijasida yaylovlar asl holatiga qaytadi va hokazo. Lekin, surunkali stressning oqibatlarini baholash qiyin, chunki u uzoq davom etadigan jarayon. Bugungi kunda Quyi Zarafshon tabiatiga antropogen ta'sirni surunkali stressga kiritish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abbasov S.B., Samyayev A.K. Modern Ecological Problems Of Zarafshan River Delta // International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 81 published January 30, 2020. - P. 636-638.
2. Алибеков Л.А., Самьяев А.К. Химизация орошаемых земель и процессы опустынивания (дегумизация почв) // Фарғона водийсида табиатдан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг долзарб муаммолари. Респ. илмий-амалий конф. материаллари. –Наманган. 2014 йил 6-7 июнь.
3. Назаров И.К. Абиогенные потоки в аридных геосистемах: оптимизация природопользования. –Т.: Фан, 1992. –99 с.
4. Одум Ю. Экология. В 2-х т. –М.: Мир. 1986. Т.1. –323 с.
5. Рахматуллаев А., Самьяев А., Равшанов А. Структурно-динамические особенности и оптимизация ландшафтов долины р. Зарафшан // Структурно - динамические особенности, современное состояние и проблемы оптимизации ландшафтов: Междунар. конф., посвященная 95-летию со дня рождения Ф.Н.Милькова. -Воронеж, 2013, -С.324-326.
6. Самьяев А.К. Некоторые проблемы использования водных ресурсов Нижнего Зерафшана // Tog' va tekislik landshaftlari barqaror rivojlanishining geografik asoslari. Respublika ilmiy-texnik anjuman materiallari. -Samarqand. 2023. B. 112-114.
7. Samyayev. A. Quyi Zarafshon tabiati va landshaftlarini o'rganishning ahamiyati // "Экономика и социум" www.iupr.ru. "Институт управления и социально-экономичес-кого развития", Россия, г. Саратов. ISSN 2225-1545.(11.00.00. Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари нашрлари № 4). 17-18 май, 2024. Б.61-64.
8. O'zbekiston Respublikasi geoeologik kartasi –Т.: 1999.
9. www.unep.org – BMT ning Atrof-muhit bo'yicha dasturi sayti.

SUN'IY INTELLEKT VOSITASIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING TADQIQOTCHILIK KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Shakarov Axror Amonqulovich

Samarqand davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: axrorshakarov86@gmail.com

Telefon: +998972898986

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Natijalar sun'iy intellekt vositalaridan maqsadli foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning ilmiy muammoni aniqlash, ilmiy axborotni izlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, ilmiy xulosa chiqarish hamda ilmiy natijalarni taqdim etish kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantirishini ko'rsatdi. Maqolada tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarning konseptual tizimi taklif etilgan bo'lib, u pedagogik ta'lim amaliyotida foydalanish uchun tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, tadqiqotchilik ko'nikmasi, bo'lajak o'qituvchi, pedagogik shart-sharoitlar, ilmiy tadqiqot, raqamli pedagogika, tadqiqotchilik kompetensiyasi, oliy pedagogik ta'lim, innovatsion ta'lim.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. В статье проведён научно-педагогический анализ педагогических условий развития исследовательских навыков будущих учителей с использованием технологий искусственного интеллекта. Полученные результаты показывают, что целенаправленное применение технологий искусственного интеллекта способствует развитию у будущих педагогов навыков постановки научной проблемы, поиска информации, анализа данных, формулирования научных выводов и представления результатов исследования. Предложена концептуальная система педагогических условий развития исследовательских навыков студентов педагогических направлений.

Ключевые слова: искусственный интеллект, исследовательские навыки, будущий учитель, педагогические условия, научное исследование, цифровая

педагогика, исследовательская компетентность, педагогическое образование, инновационное обучение.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING RESEARCH SKILLS OF PRE-SERVICE TEACHERS THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. This article examines the pedagogical conditions for developing the research skills of pre-service teachers through artificial intelligence technologies. The findings indicate that purposeful integration of artificial intelligence significantly improves students' abilities to identify research problems, search academic information, analyze scientific data, formulate evidence-based conclusions, and present research outcomes. A conceptual framework of pedagogical conditions is proposed to support the effective integration of AI technologies into teacher education.

Keywords: Artificial Intelligence, research skills, pre-service teacher, pedagogical conditions, scientific research, digital pedagogy, research competence, higher pedagogical education, innovative education.

Kirish. So‘nggi yillarda raqamli transformatsiya jarayonlari ta‘lim tizimining barcha bo‘g‘inlariga chuqur kirib bormoqda. Ayniqsa, sun‘iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi oliy ta‘lim muassasalarida ta‘lim mazmuni, o‘qitish metodlari hamda ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish mexanizmlarini tubdan yangilash zaruratini yuzaga keltirdi. Zamonaviy pedagog endilikda nafaqat o‘z fanining mutaxassisi, balki ilmiy izlanish olib borishga qodir, katta hajmdagi axborotni tanqidiy tahlil qiluvchi, raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llay oluvchi va sun‘iy intellekt vositalaridan oqilona foydalanadigan tadqiqotchi sifatida ham shakllanishi talab etilmoqda.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirish bugungi kunda pedagogik ta‘limning strategik vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki zamonaviy ta‘lim sifati ko‘p jihatdan o‘qituvchining ilmiy fikrlashi, pedagogik muammolarni aniqlay olishi, dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilishi hamda innovatsion yondashuvlarni amaliyotga tatbiq eta olish darajasi bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotchilik ko‘nikmasi o‘qituvchining kasbiy kompetentligining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda.

Sun‘iy intellekt texnologiyalarining ta‘lim amaliyotiga kirib kelishi tadqiqotchilik faoliyatini yangi bosqichga olib chiqmoqda. ChatGPT, Gemini, Elicit, Scopus AI, Semantic Scholar, Connected Papers, Research Rabbit kabi zamonaviy platformalar ilmiy axborotlarni izlash, adabiyotlar sharhini tayyorlash, bibliografik tahlilni amalga oshirish, ilmiy matnlarni qayta ishlash, statistik ma‘lumotlarni tahlil qilish hamda ilmiy natijalarni vizual ko‘rinishda taqdim etish imkoniyatlarini

kengaytirmoqda. Mazkur vositalardan samarali foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning ilmiy faoliyatini tashkil etish sifatini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Shu bilan birga, sun'iy intellekt vositalarining mavjudligi ularning pedagogik samaradorligini avtomatik ravishda ta'minlamaydi. Mazkur texnologiyalarni oliy pedagogik ta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilish uchun ma'lum pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarur. Jumladan, raqamli ta'lim muhiti, ilmiy-axborot resurslaridan foydalanish imkoniyatlari, akademik halollik tamoyillariga rioya etish, o'qituvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirish, sun'iy intellektdan foydalanish metodikasini ishlab chiqish hamda talabalarning mustaqil ilmiy faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi innovatsion didaktik tizimni shakllantirish muhim omillar hisoblanadi.

Bugungi kunda mavjud ilmiy tadqiqotlarda sun'iy intellekt vositalarining alohida funksional imkoniyatlari yoritilgan bo'lsa-da, ularni bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishning yaxlit pedagogik tizimi sifatida o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar yetarli emas. Ayniqsa, pedagogik shart-sharoitlarni kompleks tarzda aniqlash va ularning o'zaro integratsiyalashgan modelini ishlab chiqish dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Maqolaning maqsadi sun'iy intellekt vositalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini samarali rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni nazariy jihatdan asoslash, ularning mazmunini ochib berish hamda oliy pedagogik ta'lim amaliyotiga tatbiq etish bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllanmoqda. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt dastlab ta'limda avtomatlashtirilgan baholash, individual o'quv yo'nalishini belgilash va o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini tahlil qilish vositasi sifatida qaralgan bo'lsa, so'nggi yillarda u ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish, akademik yozuv, manbalar bilan ishlash, ma'lumotlarni tahlil qilish va ilmiy natijalarni vizuallashtirish jarayonlarida ham faol qo'llanilmoqda [1].

UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan "Guidance for Generative AI in Education and Research" nomli qo'llanmada generativ sun'iy intellektdan foydalanishda inson markazidagi yondashuv, akademik halollik, ma'lumotlar xavfsizligi, tanqidiy fikrlash va o'qituvchi mas'uliyati muhim tamoyillar sifatida ko'rsatilgan [1]. Ushbu yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda sun'iy intellektni faqat texnik vosita sifatida emas, balki pedagogik jarayonni qo'llab-quvvatlovchi didaktik resurs sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi.

Celik, Dindar, Muukkonen va Järvelä tadqiqotlarida sun'iy intellektning o'qituvchilar faoliyatidagi imkoniyatlari va muammolari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Mualliflar sun'iy intellekt o'qituvchilarga o'quvchilar faoliyatini tahlil qilish, ta'lim natijalarini kuzatish, individual yordam ko'rsatish hamda kasbiy rivojlanish jarayonini takomillashtirish imkonini berishini ta'kidlaydilar [2]. Bu xulosalar bo'lajak o'qituvchilarni tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlashda SI vositalaridan foydalanish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Wang va hammualliflar tomonidan amalga oshirilgan tizimli adabiyotlar tahlilida sun'iy intellekt ta'lim jarayonida muammoli vaziyatlarni hal etish, hamkorlikda ishlash, mustaqil o'rganish va ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi qayd etilgan [3]. Tadqiqotchilik ko'nikmasi ham aynan muammoni aniqlash, ilmiy savol qo'yish, axborotni izlash, dalillarni baholash va natijalarni asoslash kabi bosqichlardan iborat bo'lganligi sababli, sun'iy intellekt vositalari ushbu ko'nikmalarni shakllantirishda samarali pedagogik omil bo'la oladi.

Kalniņa va boshqalarning oliy ta'limdagi sun'iy intellekt imkoniyatlariga bag'ishlangan tadqiqotida bo'lajak o'qituvchilar SI vositalarini o'quv jarayonida ham, kelajakdagi kasbiy faoliyatida ham muhim resurs sifatida qabul qilishi ko'rsatilgan [4]. Biroq mualliflar sun'iy intellektdan foydalanish samaradorligi o'z-o'zidan yuzaga kelmasligini, buning uchun maxsus metodik tayyorgarlik, raqamli savodxonlik, tanqidiy yondashuv va etik me'yorlar zarurligini alohida ta'kidlaydilar.

Tan va hammualliflar o'qituvchilarning SI texnologiyalaridan foydalanishi va kasbiy rivojlanishi bo'yicha 2015–2024-yillardagi tadqiqotlarni tahlil qilib, mavjud izlanishlarda sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha ehtiyojlar ortib borayotgan bo'lsa-da, o'qituvchilarni tizimli tayyorlash, metodik qo'llab-quvvatlash va pedagogik shart-sharoitlarni yaratish masalalari yetarli darajada ishlab chiqilmaganligini ko'rsatadilar [5]. Bu holat aynan bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda pedagogik shart-sharoitlar muammosini alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganishni talab qiladi.

Mahalliy pedagogik tadqiqotlarda ham raqamli kompetensiya, innovatsion ta'lim texnologiyalari, mustaqil ta'lim, axborot madaniyati va ilmiy izlanish ko'nikmalarini shakllantirish masalalari keng yoritilmoqda. Biroq sun'iy intellekt vositalari asosida aynan bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini yaxlit tizim sifatida asoslash hali yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu sababli mazkur maqolada sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning nazariy, metodik, tashkiliy, axloqiy va texnologik shart-sharoitlari alohida tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin: birinchidan, sun'iy intellekt ta'limda faqat yordamchi texnologiya emas, balki tadqiqotchilik

faoliyatini tashkil etuvchi intellektual vositaga aylanmoqda; ikkinchidan, SI vositalaridan samarali foydalanish uchun raqamli muhit, metodik ta'minot, akademik halollik, tanqidiy fikrlash va o'qituvchi rahbarligi muhim hisoblanadi; uchinchidan, bo'lajak o'qituvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmasini rivojlantirish uchun sun'iy intellekt vositalarini maqsadli, bosqichma-bosqich va pedagogik nazorat asosida qo'llash zarur.

Tahlil va natijalar. Bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmasi ularning ilmiy muammoni ko'ra olishi, tadqiqot maqsadini belgilashi, ilmiy manbalarni izlab topishi, ma'lumotlarni saralashi, tahlil qilishi, dalillar asosida xulosa chiqarishi va natijalarni ilmiy shaklda taqdim eta olishi bilan belgilanadi. Sun'iy intellekt vositalari ushbu jarayonlarning har bir bosqichida talabalarga metodik yordam ko'rsatishi mumkin. Biroq SI vositalari bilan ishlashda talabaning mustaqil fikrlashi, ilmiy mas'uliyati va tanqidiy baholash ko'nikmasi yetarli bo'lmasa, u tayyor javobga qaram bo'lib qolishi mumkin. Shuning uchun SI vositasida tadqiqotchilik ko'nikmasini rivojlantirishda eng muhim masala - pedagogik shart-sharoitlarni to'g'ri tashkil etishdir.

Tadqiqot tahlillari asosida bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini sun'iy intellekt vositasida rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlar muhim deb belgilandi:

1. Raqamli ilmiy-ta'lim muhitini yaratish. Talabalar ilmiy ma'lumotlar bazalari, elektron kutubxonalar, akademik qidiruv tizimlari, sun'iy intellektga asoslangan tahlil platformalari va bibliografik menejerlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Bunday muhit talabaning ilmiy axborotga tezkor kirishini, manbalarni taqqoslashini va mustaqil izlanish olib borishini ta'minlaydi.

2. Sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish metodikasini ishlab chiqish. ChatGPT, Gemini, Elicit, Scopus AI, Research Rabbit, Semantic Scholar, Connected Papers kabi vositalardan foydalanish tartibi aniq metodik ko'rsatmalar asosida o'rgatilishi zarur. Talaba SI vositasidan tayyor matn olish uchun emas, balki ilmiy savolni aniqlashtirish, manbalarni saralash, reja tuzish, g'oyalarni taqqoslash va xulosalarni tekshirish uchun foydalanishi kerak.

3. Tadqiqotchilikka yo'naltirilgan topshiriqlar tizimini shakllantirish. Oddiy nazariy savollar o'rniga muammoli vaziyatlar, kichik tadqiqot loyihalari, ilmiy maqola tahlili, bibliografik sharh, empirik kuzatuv, anketa natijalarini qayta ishlash va ilmiy taqdimot tayyorlash kabi topshiriqlar berilishi maqsadga muvofiq. Bunda SI vositalari talabaning izlanish jarayonini yengillashtiradi, lekin ilmiy qaror qabul qilish talabaning o'z zimmasida qoladi.

4. Akademik halollik va SI etikasi madaniyatini shakllantirish. Sun'iy intellektidan foydalanishda plagiat, yolg'on havolalar, manbasiz matnlar, noto'g'ri xulosalar va tayyor javobga qaramlik xavfi mavjud. Shu sababli talabalar SI

yordamida olingan axborotni tekshirish, manbasini ko'rsatish, mualliflik mas'uliyatini saqlash va ilmiy halollikka rioya qilish qoidalarini bilishi kerak.

5. Tanqidiy va refleksiv fikrlashni rivojlantirish. SI vositalari ayrim hollarda noto'g'ri, umumiy yoki tekshirilmagan ma'lumot berishi mumkin. Shuning uchun talaba har bir javobni ilmiy manba bilan solishtirishi, dalillarni baholashi, muqobil fikrlarni ko'rishi va yakuniy xulosani mustaqil shakllantirishi zarur.

6. O'qituvchi rahbarligi va ilmiy maslahat tizimini kuchaytirish. Sun'iy intellekt o'qituvchi o'rnini bosa olmaydi. U faqat yordamchi vosita vazifasini bajaradi. Tadqiqotchilik ko'nikmasini rivojlantirishda ilmiy rahbarning yo'naltiruvchi savollari, metodik maslahatlari, baholash mezonlari va muntazam teskari aloqasi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

1-jadval

Sun'iy intellekt vositasida tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar

Pedagogik shart-sharoit	Mazmuni	Kutiladigan natija
Raqamli ilmiy-ta'lim muhiti	Elektron kutubxona, SI platformalar, ilmiy bazalar bilan ishlash	Ilmiy axborotni tezkor topish va saralash
Metodik ta'minot	SI vositalaridan foydalanish bo'yicha yo'riqnoma, algoritmi va topshiriqlar	SI vositalaridan maqsadli foydalanish
Tadqiqotchilik topshiriqlari	Muammoli savol, loyiha, ilmiy maqola tahlili, bibliografik sharh	Mustaqil ilmiy fikrlash shakllanishi
Akademik halollik	Plagiatga yo'l qo'yimaslik, manba ko'rsatish, SI natijasini tekshirish	Ilmiy mas'uliyat va etik madaniyat rivojlanishi
Tanqidiy fikrlash	SI javoblarini tekshirish, dalillarni taqqoslash	Mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmasi
O'qituvchi rahbarligi	Maslahat, monitoring, teskari aloqa, baholash mezonlari	Tadqiqot faoliyatining sifatli tashkil etilishi

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik shart-sharoitlar bir-biridan alohida emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida amal qiladi. Masalan, raqamli muhit mavjud bo'lsa-yu, metodik ko'rsatma bo'lmasa, talaba SI vositalaridan yuzaki foydalanishi mumkin. Yoki akademik halollik shakllanmagan bo'lsa, SI yordamida tayyorlangan ish ilmiy qiymatga ega bo'lmaydi. Shuning uchun mazkur shart-sharoitlar kompleks ravishda qo'llangandagina samarali natija beradi.

Sun'iy intellekt vositasida tadqiqotchilik ko'nikmasini rivojlantirishning konseptual modeli

Sun'iy intellekt vositasida tadqiqotchilik ko'nikmasini rivojlantirish bosqichlari

2-jadval

SI vositalaridan foydalanishning tadqiqotchilik faoliyati bosqichlari bilan bog'liqligi

Tadqiqot bosqichi	SI vositasidan foydalanish imkoniyati	Talabada rivojlanadigan ko'nikma
Muammoni aniqlash	Mavzuga oid savollar, dolzarb yo'nalishlar, muammo xaritasini yaratish	Muammoni ko'ra olish
Manbalarni izlash	Ilmiy maqolalar, kalit so'zlar, bibliografik tavsiyalar	Axborot izlash madaniyati
Adabiyotlarni tahlil qilish	Matnlarni qisqartirish, taqqoslash, asosiy g'oyalarni ajratish	Tahliliy fikrlash
Ma'lumotlarni qayta ishlash	Jadval, diagramma, statistik tavsiflar yaratish	Dalillarga asoslangan fikrlash
Ilmiy matn tayyorlash	Reja, annotatsiya, ilmiy uslubni takomillashtirish	Akademik yozuv
Natijani baholash	Xatolarni aniqlash, mantiqiy izchillikni tekshirish	Refleksiv fikrlash

Mazkur jadvaldan ko'rinadiki, SI vositalari tadqiqotchilik faoliyatining barcha bosqichlarida qo'llanishi mumkin. Biroq ularning pedagogik samaradorligi talabaning mazkur vositadan qanday maqsadda foydalanishiga bog'liq. SI talaba o'rniga tadqiqot olib bormasligi, balki uning izlanish jarayonini yo'naltirishi, fikrlashini faollashtirishi va ilmiy qarorlarini asoslashga yordam berishi zarur.

Muhokama. Sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda yangi pedagogik imkoniyatlarni yuzaga chiqaradi. Avvalo, SI talabaning ilmiy izlanish jarayonini tezlashtiradi. Ilgari adabiyotlarni izlash, mavzuga oid ma'lumotlarni saralash va reja tuzish ko'p vaqt talab qilgan bo'lsa, bugungi kunda SI vositalari bu jarayonlarni qisqa muddatda amalga oshirishga yordam beradi. Biroq tezlik har doim ham ilmiy sifatni anglatmaydi. Shuning uchun SI yordamida olingan har bir natija tanqidiy tahlil qilinishi zarur.

Ikkinchidan, SI vositalari talabalarda mustaqil izlanish motivatsiyasini kuchaytirishi mumkin. Chunki talaba murakkab ilmiy matnlarni tushunishda, mavzuni qismlarga ajratishda, kalit tushunchalarni aniqlashda va fikrlarni tartibga solishda qo'shimcha yordam oladi. Bu esa ilmiy ishga bo'lgan qo'rquvni kamaytiradi. Ayniqsa, tadqiqotga endi kirib kelayotgan talabalar uchun SI vositalari yo'naltiruvchi intellektual yordamchi vazifasini bajaradi.

Uchinchidan, SI vositalarining noto'g'ri qo'llanishi ayrim xavflarni ham yuzaga keltiradi. Masalan, tayyor matnni ko'chirib olish, manbalarni tekshirmaslik, yolg'on bibliografik ma'lumotlardan foydalanish, shaxsiy fikrni shakllantirmaslik kabi holatlar ilmiy faoliyat sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli SI vositalaridan foydalanish jarayoni o'qituvchi tomonidan nazorat qilinishi, baholash mezonlari esa aniq belgilanishi kerak.

To'rtinchidan, sun'iy intellektdan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetentligini ham rivojlantiradi. Tadqiqotchilik ko'nikmasi va raqamli kompetensiya o'zaro bog'liq jarayonlardir. Zamonaviy o'qituvchi ilmiy manbalarni izlash, ma'lumotlarni qayta ishlash, raqamli vositalarda tahlil qilish va natijalarni vizual shaklda taqdim etishni bilishi kerak. Shu ma'noda SI vositalari bo'lajak o'qituvchini nafaqat tadqiqotchi, balki raqamli pedagog sifatida ham shakllantiradi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt vositasida tadqiqotchilik ko'nikmasini rivojlantirish faqat texnologik masala emas. Bu jarayon pedagogik maqsad, metodik yondashuv, etik me'yor, raqamli savodxonlik va ilmiy rahbarlik uyg'unligini talab qiladi. Demak, SI vositalari ta'lim jarayoniga kiritilar ekan, ularni pedagogik nazariyasiz va metodik asossiz qo'llash kutilgan natijani bermaydi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt vositalari bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda katta didaktik imkoniyatlarga ega. Ular ilmiy muammoni aniqlash, manbalarni izlash, adabiyotlarni tahlil qilish, ma'lumotlarni qayta ishlash, ilmiy matn tayyorlash va natijalarni taqdim etish jarayonlarini samarali tashkil etishga yordam beradi. Biroq SI vositalarining ta'limiy samaradorligi ularning mavjudligiga emas, balki ulardan qanday pedagogik shart-sharoitlarda foydalanilishiga bog'liq.

Maqolada sun'iy intellekt vositasida tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun raqamli ilmiy-ta'lim muhitini yaratish, metodik ta'minotni ishlab chiqish, tadqiqotchilikka yo'naltirilgan topshiriqlar tizimini shakllantirish, akademik halollik va SI etikasi madaniyatini rivojlantirish, tanqidiy fikrlashni kuchaytirish hamda o'qituvchi rahbarligini ta'minlash zarurligi asoslandi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni ilgari surish mumkin:

1. Pedagogik ta'lim muassasalarida "Sun'iy intellekt va ilmiy tadqiqot metodologiyasi" mazmunidagi maxsus modulni joriy etish;
2. bo'lajak o'qituvchilar uchun SI vositalaridan foydalanish bo'yicha metodik yo'riqnoma ishlab chiqish;
3. kurs ishi, loyiha ishi va bitiruv malakaviy ishlarida SI vositalaridan foydalanish mezonlarini belgilash;
4. akademik halollik, plagiatning oldini olish va SI etikasi bo'yicha seminar-treninglar tashkil etish;
5. talabalarning tadqiqotchilik faoliyatini baholashda faqat yakuniy natijani emas, balki izlanish jarayonini ham inobatga olish;
6. ilmiy rahbarlar va professor-o'qituvchilar uchun SI savodxonligi bo'yicha malaka oshirish kurslarini yo'lga qo'yish;
7. SI vositalari yordamida ilmiy manbalar tahlili, bibliografik sharh va tadqiqot dizaynini ishlab chiqish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar tashkil etish.

Umuman olganda, sun'iy intellekt vositalari bo'lajak o'qituvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali pedagogik resurs bo'la oladi. Buning uchun SI vositalari ta'lim jarayoniga maqsadli, tizimli, etik va metodik asosda integratsiya qilinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023. 44 p.
2. Celik I., Dindar M., Muukkonen H., Järvelä S. The promises and challenges of artificial intelligence for teachers: a systematic review of research. TechTrends. 2022. Vol. 66. P. 616–630.

3. Wang S., Wang F., Zhu Z., Wang J., Tran T., Du Z. Artificial intelligence in education: A systematic literature review. *Expert Systems with Applications*. 2024. Vol. 252. Article 124167.
4. Kalniņa D., Nīmanīte D., Baranova S. Artificial intelligence for higher education: benefits and challenges for pre-service teachers. *Frontiers in Education*. 2024. Vol. 9. Article 1501819.
5. Tan X., Cheng G., Ling M. H. Artificial intelligence in teaching and teacher professional development: A systematic review. *Computers and Education: Artificial Intelligence*. 2025. Vol. 8. Article 100355.
6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. 243 p.
7. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. London: Pearson Education, 2016. 60 p.
8. Zawacki-Richter O., Marín V. I., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. 2019. Vol. 16. Article 39.
9. Akgun S., Greenhow C. Artificial intelligence in education: Addressing ethical challenges in K–12 settings. *AI and Ethics*. 2022. Vol. 2. P. 431–440.
10. Chiu T. K. F., Chai C. S. Sustainable curriculum planning for artificial intelligence education: A self-determination theory perspective. *Sustainability*. 2020. Vol. 12. No. 14. Article 5568.
11. Kasneci E., Sessler K., Küchemann S., Bannert M., Dementieva D., Fischer F., Gasser U., Groh G., Günnemann S., Hüllermeier E., Krusche S., Kutyniok G., Michaeli T., Nerdel C., Pfeffer J., Poquet O., Sailer M., Schmidt A., Seidel T., Stadler M., Weller J., Kuhn J., Kasneci G. ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. *Learning and Individual Differences*. 2023. Vol. 103. Article 102274.
12. OECD. *Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities for Sustainable Development*. Paris: OECD Publishing, 2021. 85 p.

MILLIY DASTUR TALABLARIDAN KELIB CHIQIB BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TENGLAMALARNI O'RGANISHGA YANGICHA YONDASHUV

Umarov Nurbek Erkinovich

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Boshlang'ich ta'lim matematika darslarini milliy dastur talablaridan kelib chiqib zamonning o'zi talab qilmoqda. Kichik maktab yoshidagi bolalarga matematik materiallarni ularning kundalik amaliy darslarda uchraydigan matematik muammolar bilan uzviy bog'lab o'qitilsa ularning fanni yaxshi o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlari ortadi. Natijada darslar yanada samarali bo'ladi. Ushbu maqolada matnli matematik masalalarning tenglamalar bilan uzviy bog'liqliligidan foydalanib tenglamalarni o'rganishga innovatsion yondashuvni amalga oshirishga ya'ni matematika darslarida berilgan tenglamalarning yechimini topish, masala ko'rinishga keltirilib matematika o'qitishni o'quvchilarning kundalik amaliy darslari bilan bog'lab o'tish masalasiga qaratilgan.

Kalit so'zlar. Matnli masala, tenglama, innovatsion metod, sodda masala, murakkab masalani yechimi, tenglama ildizi, arifmetik amallar.

НОВЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ УРАВНЕНИЙ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ НА ОСНОВЕ ТРЕБОВАНИЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ

Аннотация. Само время требует, чтобы уроки математики в начальных классах проводились исходя из требований национальной программы. Если преподавать математический материал детям младшего школьного возраста в тесной связи с математическими проблемами, с которыми они сталкиваются в своей повседневной практической деятельности, их интерес к хорошему усвоению предмета возрастет. В результате уроки станут более эффективными. Данная статья посвящена реализации инновационного подхода к изучению уравнений с использованием их неразрывной связи с текстовыми математическими задачами, а именно: нахождению решений данных на уроках уравнений, их преобразованию в форму задачи и увязыванию преподавания математики с повседневной практической деятельностью учащихся.

Ключевые слова. Текстовая задача, уравнение, инновационный метод, простая задача, решение сложной задачи, корень уравнения, арифметические действия.

A NEW APPROACH TO TEACHING EQUATIONS IN PRIMARY EDUCATION BASED ON THE REQUIREMENTS OF THE NATIONAL PROGRAM

Abstract. The demands of our time, based on the requirements of the national program, necessitate a modern approach to primary school mathematics lessons. When young school-aged children are taught mathematical concepts through a direct connection to the problems they encounter in their daily practical activities, their interest in mastering the subject increases. As a result, lessons become more effective. This article focuses on implementing an innovative approach to the study of equations by utilizing the inherent link between word problems and equations. Specifically, it addresses finding the solutions to equations presented in mathematics lessons and connecting mathematics instruction to students' daily practical experiences by framing these equations as problems.

Keywords. Word problem, equation, innovative method, simple problem, solution to a complex problem, root of an equation, arithmetic operations.

Kirish. Respublikamizga 2019-yilda kadrlar tayyorlashning yangicha moduli milliy dastur qabul qilingandan so'ng yoshlarga ta'lim tarbiya berish vazifasi davlatimiz ichki siyosatining ustuvor yo'nalishlarining biriga aylandi.

„Milliy dastur“ talablaridan biri maktablarda olib borilayotgan ta'lim-tarbiyani amaliyotga, ya'ni o'quvchilarning kundalik hayotlariga yanada yaqinlashtirish masalasidir. Bu degani har bir o'tilayotgan matematik materiallarning o'zini hayotdagi o'rnini aniqlab berishdan iborat. Agar o'quvchi o'rganayotgan matematik materiallarning o'z hayotidagi ahamiyatni tushunib yetsa yoki unga ehtiyoj sezsa, u vaqtda matematik materiallarni yaxshi o'zlashtirib olishga harakat qiladi.

Matematik tushunchalarning mohiyatini bilib berishda, ularning o'quvchilarning hayotidagi ahamiyatini ko'rsatishda matematik materially masalalarning o'ziga yarasha o'ri bor. Bu yozilayotgan uslubiy maqoladan ko'zlangan asosiy maqsad innovatsion didaktik yangilik, matematik matnli masalalarni tenglamalar tuzib yozish va darsliklarda berilgan tenglamalarni yechishdan oldin yechimi shu tenglamaga mazmunan mos keluvchi matnli masala tuzib, masalada qaralayotgan muammo o'quvchilarning kundalik amaliy dasturidan olingan masala bilan boyitilishi bu orqali bolalarning shu matematik materiallarni o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini oshirish masalasidir.

Quyi yillik pedagogik kuzatishlardan shu narsa ma'lumki, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga „tenglama“ tushunchasini tushuntirish biroz qiyinlik bilan amalga oshiriladi. Bunga asosiy sabab qilib boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh pedagogic, psixologik va filologik rivojlanish xususiyatlaridan matematik bilim darajalaridan kelib chiqib „tenglama“ atamasiga tushuntirish berilganligidadir.

Ma'lumki boshlang'ich sinflar matematika darslarining mazmunini asosan arifmetika, algebra va geometriya fanlarining eng elementar tushunchalari tashkil etadi. Bu uchta fan materiallari bo'shliqda va bir-birini to'ldirgan holatda o'rgatiladi.

Arifmetika fani sonlar va ularning xossalari o'rgatuvchi fan sifatida kishilar hayoti rivojlanishining ilk davrida hayotiy zaruratlaridan kelib chiqib paydo bo'lganligini biz hammamiz yaxshi bilamiz. Kishilar jamiat rivojlanishining keyingi bosqichlarida sonlar haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirishga, qonun va qoidalar ko'rinishida ifodalashga harakatlar boshlashgan. Tabiat va jamiatda bo'layotgan narsa va hodisalar doimiy o'rganishda bo'lganligi sababli matematika faniga ham o'zgaruvchan tushunchasini kiritish zarurati paydo bo'lgan. Shuning uchun arifmetika fani qoidalarini ifodalash uchun harflar va matematik belgi-simvollaridan foydalanganlar. Masalan ; “Yig'indida qo'shiluvchilarning o'rnini almashgani bilan yig'indi o'zgarmaydi ” degan umumlashayotgan matematik qoidani $m+n=n+m$ ko'rinishda yozish mumkin .

Fanda va kishilarning kundalik amaliy dasturida quyi ishlatiladigan tushunchalarni aniq ma'lum bir harflar va belgilar yordamida belgilash qabul qilingan. Masalan; katta $\rightarrow$; kichik $\leftarrow$; teng $=$; yoysimon kichik qavs- (...); brusokli o'rta qavs $-\dots-$; figurali katta qavs $\{ \dots \}$ va hokazo.

“S”=tekis geometrik figuralarning yuzasi; v-teslaning tezligi; t-vaqt; “R” – aylana radiusi; “V”- fazoviy figuraning hajmi; “S” –aylana uzunligining uning diametriga nisbati .

Birinchi uyg'onish davrining buyuk namoyondalari ulug' matematik olim Al-Xorazmiy o'zining matematikaga oid ishlarida kishilarning kundalik amaliy dasturida duch keladigan matematik muammolarni formula tenglama ko'rinishida tasvirlash va uni hal qilish yo'lini ko'rsatib berdi. Olim qilgan bu matematik ishlari orqali yangi fanni vujudga keltirishga asos soldi. Shuning uchun ham bu fan uning tabarruk nomi bilan Al-Xorazmiy deb atala boshlandi.

Muso Al-Xorazmiyning bu ishidan so'ng butun dunyo olimlari tabiat va jamiat qonunlarini formulaga solishga (algebralashtirishga) harakat qila boshladilar. Agar biz tabiat va jamiat qonunlarini formula ko'rinishida tasvirlay olsak , u vaqtda bu jarayonlarning paydo bo'lishi uning vaqt birligi davomida kuzatishimiz ba'zi hollarda ta'sirimizni o'tkazishimiz ham mumkin bo'lar ekan. O'rganishni maqsad qilib qo'ygan matematik tenglama tushunchasi kishilar orasidagi o'zaro munosabatlarda paydo bo'lgan matematik muammolarni hal qilishda ishlatiladigan vositalardan biri bo'lgan formuladir. Kezi kelganda o'quvchiga tushunarliroq bo'lishi uchun ularning kundalik amaliy dasturlarida tez- tez o'rganilib turadigan quyidagi masalaga e'tibor qaratamiz.

Masala; Anoraning 6 ta daftari bor edi. Akasi Davlatbek unga bir nechta daftar sovg'a qilgandan so'ng uning daftarlari soni 11 ta bo'ldi. Davlatbek singlisiga nechta daftar sovg'a qilgan.

Masala yechimini topish uchun daftarlar sonini noma'lum x deb qabul qilib quyidagi formulaga(tenglamaga) ega bo'lamiz. $X+6=11$ Tenglama tushunchasi boshlang'ich ta'limda matematika fanini o'quvchilarning kundalik amaliy dasturi bilan bog'lashda juda katta ahamiyatga ega. Matematika o'qituvchisi hayotga bog'lashning asosiy vositalaridan biri yechimi tenglama ko'rinishiga keltirib yechiladigan masalalardir.

Boshlang'ich ta'limda matnli masalalar asosiy ikki usulda berilishi uchun (arifmetik) masalani sonli ifodaga keltirish orqali ikkinchi usul(algebreik) yechimi tenglama ko'rinishga keltirib oladigan usullardir. Birinchi usul bilan boshlang'ich sinfda o'quvchilari birinchi sinfda tanishsalar, ikkinchi usul bilan ikkinchi sinfda tanishadilar. Bunday qilishning asosiy sabablaridan biri birinchi sinfda faqat qo'shish va ayirish amallari o'rganilsa, ikkinchi sinfda ko'paytirish va bo'lish amallari ham o'rganiladi. Ikkinchi sinfda tenglamalarni o'rganish imkoni yuzaga keladi. Chunki boshlang'ich ta'limda arifmetik amallar bilan berilgan tenglamalar o'rganiladi. Boshlang'ich talimda o'rgatiladigan eng sodda tenglamalarning umumiy ko'rinishlari quyidagilardan iboratdir.

1. $a+x=b$, $x+a=b$ (qo'shish amali yordamida); berilgan
2. $a-x=b$, $x-a=b$ (ayirish amali yordamida); berilgan
3. $a \cdot x=b$, $x \cdot a=b$ (ko'paytirish amali yordamida); berilgan
4. $a:x=b$, $x:a=b$ (bo'lish amali yordamida); berilgan

Ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi sinflar matematika darslarini tenglama tushunchasi orqali tahlil qiladigan bo'lsak, darslarda tenglamalarda aralash amallar va ular ikki yoki uchdan ortiq marta qatnashgan ancha murakkab tenglamalar ham uchraydi. Lekin shu narsani esdan chiqarmaslik kerakki tenglama qanchalik murakkab bo'lmasin ularda ayniy shakl o'zgartirishlar kiritish orqali ularning shaklini (ko'rinishini) shu olti ko'rinishdan biriga keltirib yechiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda o'sha oltita tenglamalarning tahlilini ko'rib chiqishga harakat qilamiz.

Birinchi sinf o'quvchilariga matematik bilimlar „Chinlik“ mavzusidagi materiallarni o'rgatishdan boshlanadi. Mavzu bo'yicha o'quvchilar bir xonali sonlarni og'zaki nomerlashni(sanashni), sanash natijasida hosil bo'lgan sonlarning yozuvdagi ko'rinishi ya'ni yozma nomerlashni bu sonlar ustida qo'shish amalini, qo'shish amalining natijasini tekshirish natijasida bunga teskari amal sifatida qabul qilingan ayirishni va boshqa amallarni sodda xossalarini bilib oladilar. Shuning bilan birga bir xonali natural sonlar har biri boshqa natural sonlar bilan qanday munosabatda ekanligi ya'ni bu sonlar o'rtasida mumkin bo'lgan katta($>$); kichik($<$)

va teng(=) munosabatlardan qaysi biri o'rinli ekanligini aniqlaydilar. Bundan tashqari bolalar mavzusini yuqorida aytilganlarni ikki xonali sonlar uchun ham o'rinli ekanligini o'rganadilar. Birinchi sinf o'quvchilarini yuqori sinflarda o'rganilishi soddalashtirilgan tenglama tushinchasini o'rganishga tayyorlash maqsadida sonli ifoda shu asosida harfli ifoda, harfli ifodalarning tengligi harfli ifodalarning son qiymati kabi tushunchalar ham o'rgatiladi. Boshlang'ich ta'limda arifmetik amallarning o'rganilish tartibiga qarab tenglamalar ham shu tartibda o'rganiladi. Boshlang'ich ta'limning ikkinchi sinfidan boshlab tenglamalarni o'rganish ko'paytirish va bo'lish amallari o'rganilgandan so'ng birinchi bo'lib yuqoridagi oltita tenglamalardan qo'shish va ayirish amallari bilan berilgan ($a+x=b$, $a-x=b$, $x-a=b$) tenglamalar, keyingilari esa ko'paytirish va bo'lish amallari bilan berilgan ($a/x=b$, $a/x=b$, $x/a=b$) tenglamalar o'rganiladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga matematika fanining asosiy tushunchalaridan bo'lgan (tenglamani o'rgatishning samarali bo'lishi uchun uni birinchi marta qanday holatda o'quvchilar ongiga singdirishga bog'liq. Agar turli yillarda nashr qilingan boshlang'ich ta'limning ikkinchi sinf matematika darsliklarida tenglamani o'rganishga turlicha yondashuv bo'lgan bizning fikrimizcha tenglama tushunchasiga o'quvchilarning matematik bilim darajalaridan kelib chiqib qoidaga yondashish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz o'qituvchi o'quvchilar bilan hamkorlikda savol javoblar yordamida quyidagi masalalarni yechadilar.

Masala 1. Maktab kutubxonasiga o'quvchilarga tarqatish uchun 100 dona matematika darsligi keltirildi, agar birinchi kuni 65 dona tarqatilgan bo'lsa nechta darslik tarqatilmagan.

Masalaning yozilishi: O'qituvchi o'quvchilar bilan ketma-ket savol-javoblar o'tkazib tenglamalarning yechimi 100-65-sonli ifodaning yechimidan iboratligini va tarqatilmay qolgan darsliklar son 35 ta ekanligini bilib oladilar. Shundan keyin o'qituvchi bu masala yechishning boshqa yana birorta yo'li bor yo'qligiga o'quvchilar e'tiborini qaratadi. Shu yerda ulug' metodist olimlarimizning "bir xil usulda 20-masala yechgandan ko'ra 1-ta masalani 20- usulda yechish maqsadga muvofiq" degan xikmatli so'ziga qaratib masalani yechishning ikkinchi usulini topishga o'quvchilar diqqatini qaratadi. Bordi-yu o'quvchilar bu savolga javob topolmasalar unda o'qituvchi tarqatilmay qolgan darsliklar soni noma'lum bo'lganligi uchun x -deb qabul qilish kerakligini eslatib o'tdi tarqatilgan kitoblar bilan tarqatilgan kitoblar sonlarining yig'indisi 100 tani berishini aytib uni quyidagicha $65+x=100$ yozish mumkin ekanligini aytadi. Bolalarga o'qituvchi bunday ko'rinishdagi tenglama yordamida bir nechta masalalar ishlaganliklarini masalan x -noma'lum soni o'rniga kvadratga, ? aylanaga va boshqa matematik belgi va simvollaridan foydalanilayotganligini aytib o'tib, bu yerda barcha belgi va simvollaridan voz kechib bitta noma'lum o'zgaruvchi x -ni kiritish mumkinligini

aytadi. Berilgan tenglik x o'zgaruvchilarning faqat bitta natural qiymatida x -ning 35 bo'lganligi qiymatida o'rinli bo'lishiga o'quvchilar diqqatini jalb qilib bunday tenglik tenglama va x -ning tenglikni saqlab qoluvchi qiymati x -tenglamaning yechimi deyilishini aytadi. Bundan keyingi o'qituvchining asosiy vazifasi bunday ko'rinishdagi tenglamalarni yechilishining umumiy qoidasini keltirib chiqarishdan iborat bo'lishi kerak. O'quvchilar bilan o'tkazilgan og'zaki savol-javoblar orqali masalada berilgan 100 va 65 sonlari yordamida 35 soni qanday hosil qilinishini oydinlashtirib olib tenglamalarning yechimini topish qoidasi keltirib chiqariladi.

Qoida 1 -qo'shish amali bilan berilgan ($a+x=b$ (yoki $x+a=b$)) tenglamaning yechimini topish uchun yig'indidan ma'lum qo'shiluvchini ayirish kerak, ya'ni $X=b-a$ Ayirish amali bilan berilgan har ikkala tenglamalarga ham misolni o'quvchilarning har kuni duch keladigan matematik muamolarini matematik matnli masala ko'rinishida ifodalab har biri uchun uni yechish qoidasini bilish kerak bo'ladi. Qaralayotgan maqolaning hammasi biroz normadan oshib ketishini bilsak-da bitta ayirish va bitta bo'lish amallari bilan berilgan tenglamalarni qarab chiqishga harakat qilamiz. Qo'shish amali bilan berilgan tenglamaga o'xshash yechimi mos ravishda ayirish va bo'lish amallari bilan berilgan ($a-x=b$ va $a/x=b$) tenglamalar yechimiga keltiriladigan masalalarini taxlilarini qarab chiqamiz: masalan.

Masala 2 Bolalar bog'chasida soni 250 nafar tarbiyalanuvchilar. Agar shulardan 135 nafari o'g'il bolalar bo'lsa necha nafari qiz bolalar? Masala mazmunini tahlil qilib, uning yechimini oddiy arifmetik usuldan foydalanib topib ikkinchi usuldan foydalanishgacha bo'lgan jarayondagi bo'ladigan savol-javoblarning o'qituvchilarning pedagogik salohiyatiga qo'yib berib masalani yechishning algebraik usuliga o'tishdan tahlilni boshlaymiz. $250-x=135$ O'quvchilar yuqorida aytib o'tilganidek, ayirish amali bilan berilgan bunday simvollarni qanoatlantiruvchi sonlarni osonlikcha topishadi. Berilgan masalani boshqa usul yordamida yechishga harakat qilib izlanayotgan noma'lumni x deb belgilab $250-x=135$ Tenglikka ega bo'lishni tenglama deb, tenglikni saqlab qoluvchi o'zgaruvchi qiymatini tenglamaning yechimi yoki boshqa hollarda tenglamaning ildizi deb atalishini aytib o'tadi. Bolalar bilan x -ning qiymati 115 sonini masala shartida berilgan 250 va 135 sonlaridan foydalanib qanday hosil qilish mumkinligiga ishonch hosil qiladi. Bir necha misollarni shunday ikkinchi usuldan foydalanib ishlagandan so'ng bunday ko'rinishdagi tenglama yechimining umumiy qoidasi beriladi.

Qoida 2 -Ayirish amali bilan berilgan $a-x=b$ ko'rinishdagi tenglamaning yechimini topish uchun kamayuvchidan ayirmani ayirish kerak, ya'ni $x=a-b$ tenglamalarni o'rganishga bag'ishlangan navbatdagi darslarning birida darslikdagi birinchi marta bo'lish amali bilan $a/x=b$ ko'rinishidagi tenglamani yechimiga kirishishdan oldin o'qituvchi bunday tenglamalarga umumiy tushunchalar va ularni yechish qoidasini berishdan oldin o'zi tanlagan sodda va o'quvchilarning amaliy

kundalik dasturidan olingan materiyali matematik masalani tahlil qilishdan boshlash kerak.

Masala 3 Shanbalikda sinf o'quvchlari jami 125 tub mevali daraxtga ishlov bergan. Agar har bir o'quvchi beshtadan daraxtga ishlov bergan bo'lsa, sinfda nechta o'quvchi bor.

Tenglamalar mavzusiga kelguncha o'quvcilar bunday masalalarni sonli ifodalar ko'rinishida keltirib yechib o'rganganlar. Ana shu ondan yechilgan matematik bilimlari asosida $a/x=b$ ko'rinishidagi tenglik o'zining tenglik ishorasini saqlab qoladigan namoyishni tanlab qo'yish yordamida tenglamalar quyidagi yechimga ega $125/5=25$ javob 25 nafar o'quvchi. Maqsad bo'lish amali yordamida berilgan tenglama tushunchasiga kelish uchun masaladan izlanayotgan noma'lumni x deb belgilab $a/x=b$ tenglamaga kelishni o'qituvchi o'z matematik pedagogik salohiyatidan va o'quvchilarning matematikani bilish darajasiga suyanan holatdan kelib chiqib, o'rgatadi. Bunday ko'rinishdagi tenglamalarni yechish uchun o'quvchilar bilan og'zaki savol-javoblar asosida xulosa ya'ni yechim qoidasini ta'riflashga kelinadi.

Qoida 3 Bo'lish amali bilan berilgan ushbu $a/x=b$ ko'rinishidagi tenglamalarning yechimini topish uchun bo'linuvchini bo'linmaga bo'lish kerak. Agar boshlang'ich sinflar matematika darslarida berilgan barcha tenglamalar qanday murakkab holatda berilishidan qat'iy nazar ularning ko'rinishi ba'zi bir ayniy shakl almashtirishlardan keyin yuqorida keltirilgan ayniy ko'rinishlardan biriga keltirilib ishlanadi. Biz yuqorida keltirilgan tenglamalarning har biriga misol keltirib ularning ishlanishlarining qoidalarini berib o'tdik. Bu yerda har bir tenglamaning yechimini aytganda o'zgaruvchi x noma'lumning qiymati tenglik ishorasini sozlab saqlab qolmasachi? Degan, savol tug'iladi. Bunday holatda nima bo'ladi. Endi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning matematik bilim jihatidan kelib chiqib javob berishga harakat qilamiz. Bu yuqoridagi savolni yanada soddalashtirib quyidagicha berish mumkin.

1° x -noma'lum o'zgaruvchining ba'zi bir sonli qiymatlarini saqlab qolsa-chi = ?

2° x -no'malum o'zgaruvchining hech bir qiymatida tenglik ishorasini saqlab kelmasachi?

3° x -no'malumli o'zgaruvchining hamma qiymatlarida saqlab kelsachi .

Quyidagi berilgan har bir savolga masalalar yordamida tushuntirishga va ularning ta'rifini berishga harakat qilqimiz.

Ta'rif 1 Agar 2 ta harfli o'zgaruvchili ifodalar o'zaro tenglik ishorasi bilan bog'langan bo'lib ifodadagi o'zgaruvchining birorta qiymatida o'zidagi tenglik ishorasini saqlab kelsa, bunday tenglikka tenglama va tenglik ishorasini saqlab qolgan o'zgaruvchi $-x$ bu qiymatiga tenglama yechimi deyiladi.

$2x+5=3x+4$; $4a+3=2a+1$; $5a-2=3a$ Bu tengliklar tenglamalarga misol bo'ladi. Bu tengliklar o'zgaruvchilarning faqat bitta qiymatida tenglik ishorasini saqlab qoladi.

Ta'rif 2 Agar 2 ta o'zgaruvchili harfiy ifodalar o'zaro tenglik ishorasi bilan bog'langan bo'lib ifodadagi o'zgaruvchi x ni birorta son qiymatida o'zidagi tenglik ishorasini saqlab kelmasa bunday tenglikka tengsizlik deymiz.

Berilgan bu ta'rifni yaxshiroq tushinib olish uchun ishni birorta misolni tahlil qilishdan boshlaymiz:

Masala; Quyidagi berilgan tenglikni o'rganamiz. $2x+8=2(x+1)$ Bu berilgan tenglikni x o'zgaruvchining natural qiymatlarida tekshirib ko'ramiz, lekin shu narsani hech qachon esdan chiqarmaslik kerakki o'zgaruvchi x -ning boshqa haqiqiy son qiymatlari uchun x soni o'rinli bo'adi.

$1^0 x=1$ bo'lsin, u holda $2*1+8=2(1+1)$; $10!=4$; $10>4$;

$2^0 x=2$ bo'lsin, u holda $2*2+8=2(2+1)$; $12!=6$; $12>6$;

$3^0 x=3$ bo'lsin, u holda $2*3+8=2(3+1)$; $14!=8$; $14>8$; va hoka...

Yuqoridagi hisob-kitoblardan ko'rinadiki bu tenglik o'zgaruvchi x ning har bir qiymatida o'zida tenglik ishorasini saqlab qolmadi, natijaga ko'ra $2x+3>2(x+1)$ tenglik ko'rinishida yozishimiz mumkin bo'lar ekan. Bunday ko'rinishdagi chiziqli tengsizliklar ko'proq tenglamaning yuqori bosqichlarida batafsilroq o'rganiladi.

Tarif-3: Agar ikkita o'zgaruvchili ifoda o'zaro tenglik ishorasi bilan bog'langan bo'lib o'zgaruvchining barcha qiymatlarida o'zidagi tenglik ishorasini saqlab qolsa bunday tenglikka ayniyat deyiladi.

Masalan; Quyidagi o'zaro o'zgaruvchili ifodaning qiymatlarida qanday holatlar yuzberishini qarab o'tamiz. $2x+4=2(x+2)$ tengligi berilgan bo'lsin.

$X=1$ bo'lsin u vaqtda $2*1+4=2(1+2)$ bundan $6=6$ bo'ladi.

$X=2$ bo'lsin u vaqtda $2*2+4=2(2+2)$ bundan $8=8$ bo'ladi.

$X=3$ bo'lsin u vaqtda $2*3+4=2(3+2)$ bundan $10=10$ bo'ladi.

O'zgaruvchini x ning boshqa qiymatlarida ham berilgan ifoda o'zidagi tenglik ishorasini saqlab qolishiga ishonch hosil qildik. Demak bu berilgan tenglik $2x+4=2(x+2)$ ayniyatga misol bo'ladi. Ayniyat tushinchasidan o'zgaruvchili yoki harfli ifodalarni soddalashtirishda va tenglamalarning yechimlarini topishda ayniyat shakli almashtirishlardan keng foydalaniladi. Boshlang'ich ta'lim matematika darslarida o'rganiladigan tenglamalar bir o'zgaruvchili birinchi darajali tenglamalardan bunday tenglamalar haqiqiy sonlar to'plamida yagona bitta yechimga egaligini esdan chiqarmaslik kerak bo'ladi. Bardi-yu bu tenglik yana birorta yechimga ega bo'lsa u vaqtda bu tenglik ayniyat ekanligini bilish zaruriy va yetarli shartdir. Masalalar tenglamalar va tenglamalar masalalar bilan chambarchas bog'lik bo'lganligi uchun ularni ba'zi vaqtlarda ularni bir vaqtda o'zaro bog'liqda o'rganishni taqozo etadi. Agar darslikda masala berilgan bo'lsa uning yechimini topish uchun uning yechimini tenglama ko'rinishiga keltirish va aksincha darslikda

tenglama berilgan bo'lsa bu tenglama o'zgaruvchilarni kundalik amaliy dasturidan qanday muammo hal qilishi mumkinligini o'quvchilarga ketma-ket uzviy bog'liklikda tushuntirish katta ahamiyatga egadir. Bu aytgan fikrlarimizni 2-sinf matematika darsligidan olingan misol va masalalarni o'rganish jarayonida ko'rib chiqishga harakat qilamiz. Ma'lumki boshlang'ch sinflarda tenglama tushunchasi 2-sinf matematika darsligi 6-bobidagi 13-darsidan boshlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni bilim darajalaridan kelib chiqib qaraganda tenglama haqida dastlabki ilk tushunchani bunday berish maqsadga muvofiq bo'lgan deb o'ylaymiz. Ikkinchi sinf matematika darsligining oldingi nashrida to'g'ridan-to'g'ri $27+x=27$ tenglamasini olib o'quvchilarga tenglama tushunchasi haqida berishga harakat qilingan bu kichik yoshdagi o'quvchilar uchun oson anglab yetish oson holat emas. Biz hozir iste'moldagi ikkinchi sinf matematika darsligidagi dastlab berilgan tenglamalar va yechimi shu berilgan tenglamalar yordamida tanlanadigan masalalar tuzish metodikasi haqida so'z yuritamiz.

Masalan : Darslikni 13 betidagi quyidagi tenglamalarga e'tibor beraylik

$$10+a=90 \quad a+30=70 \quad 9+x=16 \quad 40+x=80 \quad a+15=100$$

$$18+b=30$$

Bu tenglamalarning barchasi qo'shish amali bilan berilgan bo'lib

yuqorida keltirilgan bitta qoida bilan topiladi. O'quvchilarga shu qoidani tushuntirib uni yodlash kerakligi aytiladi. Ikkitasi ishlangandan keyin qolgan yana ikkitasini ishlashdan oldin yechimi shu tenglamaga keladigan masala tuzish mashqlarni bajarish mumkin deb o'ylaymiz. Darslikning 135-betidagi tenglamalar ayirish amali bilan berilgan tenglamalardir. $x-29=15$ $y-50=40$ $47-x=47$ bu tenglamalarning har birining yechimi ayirish amali bilan berilgan ikkita qoidaning bittasiga mos kelgani bilan topiladi. Kamayuvchi yoki ayriluvchi noma'lum bo'lganda bu yerda ham bu ikkala qoida o'quvchilar tomonidan yod olinishi ta'kidlanadi. Ko'paytirish va bo'lish amallari bilan berilgan tenglamalar uchinchi sinfda o'rganishi rasmiylashtirilgan. Bunday tenglamalarning eng sodda ko'rinishlari $a \cdot x = b$ $x \cdot a = b$ $a/x = b$ $x/a = b$ lardan iboratdir. Bunday tenglamalarni o'rganishga kirishishdan oldin yechimi shu tenglamaga keladigan masalalarni qarab shu masala yechimiga asoslangan holda ko'paytirish va bo'lish amallari bilan berilgan tenglamalarga tushuncha berish zarur bo'ladi. Agar uchunchi sinf matematika darsligi materiallarining joylashishiga e'tibor qaratgan bo'lsak ko'paytirish va bo'lish amallari bilan tenglamalar kitobining 7-bob 145-betidan boshlanadi. Darslikning hammasi 8-bob ekanligini hisobga olsak 7 bobning matematik materiallari tenglamalarsiz o'tilgan. Bu yerdagi barcha hollarda tenglama tushunchasiga mos keluvchi masalalar qaralgan bo'lsada qaytarish amali bilan ($x \cdot a = b$) tenglamalarning umumiy ko'rinishi va uning yechilish qoidasini oldinroq berish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Va avvalgi darslarda berilgan misollarni ishlashda tenglamalardan foydalanishni tavsiya etadiganlar bor. Tenglama tushunchasi bevosita matnli matematik masalalardan uzviy bog'liqlikda.

Shuning uchun masala yechimini topishga kirishishdan oldin masala shartini yuqoridagi tengliklar nuqtai nazaridan tahlil qilinishi kerak. Shundan keyin masalaning yechimini topishga kirishish mumkin. Pedagogik jihatdan ta'lim berib tarbiyalaymiz tarbiyalab ta'lim beramiz degan so'zini biroz esdan chiqarib qo'yganga o'xshaymiz. To'g'ri matematika fani materiallarini boshlang'ich sinf o'quvchilarini juda qiyinchilik bilan o'zlashtirishlari mumkin, lekin bu degani, matematika darslarida tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish kerak emas degani emas. Har bir matematika darslarida matnli masalalarni tahlil qiladilar, uni yechimini topadilar. Ilg'or salohiyatli boshlang'ich sinf o'quvchilari matnli matematik masalarning mazmunidan kelib chiqib asosiy didaktik maqsadni amalga oshirishga halaqit bermaydigan holatda Iqtisodiy, ekologik, estetik, kasbiy va boshqa tarbiyani ham amalga oshirish mumkin. Agar bu aytilganlarni yozilayotgan maqola mavzusi mazmunidan kelib chiqib aytadigan bo'lsak boshlang'ich sinf matematika darsliklarida ko'plab turli ko'rinishlardagi tenglamalarni o'rganish davomida yechimi shu tenglamaga keladigan masalalar tuzish va yechish masalasi ham qaraladi. Bunda didaktik maqsadlar tarbiyaviy maqsadlar bilan bir vaqtda uyg'unlashgan holatda amalga oshiriladi. Ya'ni didaktika tarbiyani, tarbiya esa didaktikani mazmunli to'ldiradi.

Qisqa qilib aytganda buyuk metodik olimlarimiz ta'kidlagandek matematika fani shunchalik jiddiy fanki uni o'rganishni o'zlashtirishni osonlashtiruvchi juda imkoniyatni ham qo'ldan chiqarmaslik kerak. Agar bu masala kichik maktab yoshidagi o'quvchilar haqida borar ekan, uning qiymati bir necha marta oshishini esdan chiqarmaslik kerak.

Adabiyotlar ro'yxati

1. SH.M.Mirziyoyev. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz" Toshkent O'zbekiston 2002.
2. Matematika (1- sinf darsligi) L.O'rinboyeva va boshqalar. Toshkent respublika markazi 2021,1925.
3. Matematika (2- sinf darsligi) L.O'rinboyeva va boshqalar. Toshkent respublika markazi 2021,1925.
4. Matematika (3- sinf darsligi) L.O'rinboyeva va boshqalar. Toshkent respublika markazi 2021,1925.
5. Matematika (4- sinf darsligi)
6. R.Mavlonova, N.Rahmonqulova Boshlang'ich ta'limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya Toshkent 2015.

OLIY TA'LIMDA TALABALAR ILMIY-TADQIQOT FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING GURUHLI HAMKORLIK VA ILMIY MUNOZARAGA ASOSLANGAN SHAKLLARI

Xamroyeva Feruza Asrorovna

hamroyeva87@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishning guruhlar va diskussiyaga asoslangan shakllari ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda kichik ilmiy izlanish guruhlari, ilmiy diskussiya va kooperativ tadqiqot shakllarining didaktik imkoniyatlari ochib beriladi hamda ularning talabalarda ilmiy tafakkur, dalillash, bahs-munozara madaniyati va reflektiv yondashuvni shakllantirishdagi roli asoslanadi. Xalqaro pedagogik tajriba misolida “buzz groups”, “documentary groups”, “syndicates”, “self-assessing groups” kabi guruh formatlarining metodik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, guruhli va diskussion faoliyatning samaradorligi, ularning cheklovlari hamda o'qituvchining metodik boshqaruvdagi vazifalari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini samarali tashkil etishda mazkur shakllarning yuqori didaktik salohiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ilmiy-tadqiqot faoliyati, kichik guruhlar, ilmiy diskussiya, kooperativ tadqiqot, metodik boshqaruv, oliy ta'lim.

ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ, ОСНОВАННЫЕ НА ГРУППОВОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ И НАУЧНОЙ ДИСКУССИИ

Аннотация. В статье с научно-методических позиций анализируются групповые и дискуссионные формы организации научно-исследовательской деятельности студентов в системе высшего образования. Раскрываются дидактические возможности работы в малых исследовательских группах, научной дискуссии и кооперативного исследования, а также их роль в формировании научного мышления, культуры аргументации, дискуссии и рефлексивного подхода у студентов. На примере международного педагогического опыта рассматриваются методические особенности таких форматов групповой работы, как “buzz groups”, “documentary groups”, “syndicates”, “self-assessing groups”. Особое внимание уделяется анализу эффективности групповой и дискуссионной деятельности, их ограничениям и методической роли преподавателя в управлении исследовательским процессом.

Полученные результаты подтверждают высокий дидактический потенциал данных форм в организации научно-исследовательской деятельности студентов.

Ключевые слова: научно-исследовательская деятельность, малые группы, научная дискуссия, кооперативное исследование, методическое управление, высшее образование.

ORGANIZING STUDENT RESEARCH IN HIGHER EDUCATION: FORMS BASED ON GROUP COLLABORATION AND SCIENTIFIC DEBATE

Abstract. This article provides a scientific and methodological analysis of group-based and discussion-oriented forms of organizing students' research activities in higher education. The study examines the didactic potential of small research groups, academic discussion, and cooperative research, highlighting their role in developing students' scientific thinking, argumentation skills, discussion culture, and reflective approaches. Based on international pedagogical experience, the methodological features of group formats such as "buzz groups", "documentary groups", "syndicates", and "self-assessing groups" are explored. The article also analyzes the effectiveness and limitations of group and discussion-based activities, as well as the instructor's role in methodological guidance and regulation. The findings demonstrate that these forms possess a high didactic potential for the effective organization of students' research activities in higher education.

Keywords: research activity, small groups, academic discussion, cooperative research, methodological management, higher education.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini samarali tashkil etish masalasi pedagogik nazariya va metodikaning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Zamonaviy jamiyatning ilmiy-innovatsion rivojlanishi, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga qo'yilayotgan talablar bitiruvchilarda nafaqat tayyor bilimlarni egallash, balki mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni ilmiy tahlil qilish, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish hamda asosli qarorlar qabul qilish kompetensiyalarini shakllantirishni taqozo etmoqda. Shu bois ta'lim jarayonida talabanning passiv bilim oluvchi subyektdan faol tadqiqotchi subyektga aylanishini ta'minlovchi didaktik va tashkiliy mexanizmlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy izlanishga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida talaba muammoni aniqlash, savol qo'yish, gipoteza ilgari surish, empirik va nazariy ma'lumotlarni to'plash, ularni tahlil qilish hamda ilmiy asoslangan xulosa chiqarish kabi intellektual faoliyat turlarini izchil amalga oshiradi. Mazkur jarayonning samaradorligi esa ko'p jihatdan

ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish shakllarining mantiqan asoslanganligi va ularning metodik jihatdan to'g'ri boshqarilishiga bog'liq.

Talabalarining ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishda samarali tashkiliy shakllardan biri sifatida kichik ilmiy izlanish guruhlarida ishlash alohida e'tiborga loyiqdir. Bunday guruhlar doirasida interaktiv munozaralar, kooperativ tadqiqotlar va situatsion seminarlar tashkil etilishi talabalar ilmiy tafakkurini rivojlantirish bilan bir qatorda, shaxslararo muloqot, guruhiy qaror qabul qilish va reflektiv yondashuv ko'nikmalarini ham shakllantiradi. Shu jihatdan, talabalarining ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishning mazkur shakllarini ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilish va ularning imkoniyatlarini asoslash dolzarb ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Kichik guruhlar ish davomiyligi va funksional yo'nalishiga ko'ra qisqa muddatli hamda uzoq muddatli guruhlariga bo'linadi. Funksional jihatdan muammo yechishga yo'naltirilgan guruhlar alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular yuzma-yuz muloqot jarayonida talabalarining ilmiy fikrini bayon etish, dalillar asosida asoslash hamda bahs-munozara madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Guruhli faoliyat samaradorligi talabalar uslubiy xususiyatlari bilan ham bog'liq. Tadqiqot amaliyotida "impulsiv" (tez fikr bildiruvchi, lekin chuqur tahlil yetishmasligi mumkin) va "reflektiv" (puxta o'ylab fikr bildiruvchi, biroq sekin qaror qiluvchi) tiplar uchraydi. Ushbu turlar bir guruhda to'g'ri uyg'unlashganda o'zaro to'ldiruvchi ta'sir yuzaga keladi va natijada ilmiy muloqot hamda intellektual o'sish jadallashadi.

Guruhli izlanishni metodik jihatdan samarali tashkil etishda muammoning mazmuniy xususiyatlari va guruhning funksional vazifasiga asoslangan tasnif muhim ahamiyat kasb etadi. M.Abercrombie talabalarining guruhdagi ilmiy muloqotini faollashtirish maqsadida muammoning yechim talabiga qarab turli guruh formatlarini ajratishni taklif etadi. Jumladan, "buzz groups" erkin ilmiy munozarani tashkil etishga, "documentary groups" manbalarni tahlil qilish va yozma asoslashga, "syndicates" mikroguruhlarda loyiha bajarish va hisobot tayyorlashga, "self-assessing groups" esa ishtirokchilarning o'z faoliyatini tahlil va baholashiga yo'naltirilgan bo'lib, shuningdek yirikroq "assotsiativ diskussiya" guruhlar ham qo'llaniladi [1]. Bu tasnifning metodik qiymati shundaki, u guruh ishini "faqat muhokama" darajasida qoldirmay, ilmiy natija (yozma hisobot, tahlil, baholash) bilan yakunlashni talab qiladi.

Kichik guruhlar samarali bo'lishi bilan birga quyidagi ayrim cheklovlarga ham ega:

- ayrim talabalar doimiy liderlikka intilib, guruh muvozanatini buzishi;
- ilmiy muammo noto'g'ri aniqlansa, izlanish natijasi sustlashishi;
- bahs shaxsiy munosabat tusiga kirib, ilmiy mazmundan chalg'ish holatlari yuzaga kelishi. Shuning uchun guruhli ishlarda o'qituvchining vazifasi - rollarni

muvozanatli taqsimlash, bahs me'yorlarini belgilash, muammo ifodasini aniqlashtirish va yakuniy natijani rasmiylashtirish (hisobot/tahlil)ni metodik jihatdan boshqarishdir.

Talabalar tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda diskussiya (bahs-munozara) alohida didaktik shakl sifatida muhimdir. Diskussiya talabaning fikrini aniq ifodalash, dalil keltirish, opponir qilish, boshqani tinglash va xulosani asoslash kompetensiyalarini rivojlantiradi [5]. Amaliyotda panel (ekspertlar muhokamasi), forum (auditoriya bilan savol-javobli muhokama), piramida (kichik guruhdan umumiy muhokamaga bosqichma-bosqich o'tish) kabi formatlar keng uchraydi. Ushbu formatlarning umumiy metodik talabi - muhokama natijasini umumlashtirish va yakuniy xulosani dalillar bilan rasmiylashtirishdan iborat.

Tarixiy-pedagogik manbalarda universitet amaliyotida ilmiy bahsning ("disput") o'quv shakli sifatida qo'llangani qayd etilib, u ilmiy tafakkurni rivojlantirish hamda mustaqil fikrlashni shakllantirishga xizmat qilgani ko'rsatiladi [6]. Bu jihat diskussiyaning faqat kommunikativ emas, balki metodologik (ilmiy tafakkur) funksiyasini ham tasdiqlaydi.

Talabalar ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishda kooperativ tadqiqot (cooperative research) shakli o'qituvchi va talaba hamkorligini nazarda tutadi. Bu shaklda tadqiqotni rejalashtirish, ilmiy yo'nalishni tanlash, kichik guruhlarda muhokama va muloqot yuritish jarayonlari o'zaro bog'langan holda kechadi. Natijada ilmiy faoliyat qisman individuallashtiriladi: talabaning shaxsiy tadqiqot qobiliyati va mustaqil fikrlash salohiyati rivojlanadi [2].

Kooperativ tadqiqot doirasida "student team research", "research together" va "jigsaw/puzzle" kabi modellar uchraydi. "Student team research"da talabalar kichik guruh bo'lib ilmiy masalani o'rganadi, natijani tahlil qiladi va umumlashtiradi [3]. "Research together" modelida umumiy vazifa doirasida individual javobgarlik va jamoaviy hamkorlik uyg'unlashadi; "jigsaw/puzzle" modelida esa har bir talaba ma'lum bo'lakni chuqur o'rganib, guruhga taqdim etish orqali umumiy bilim konstruksiyasini shakllantiradi. Ushbu modellar metodik jihatdan bosqichlilikni talab qiladi: maqsadni belgilash, vazifani taqsimlash, jarayonni nazorat qilish, oraliq muhokama va yakuniy natijani rasmiylashtirish.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishda kichik guruhlarda ishlash, ilmiy diskussiya hamda kooperativ tadqiqot shakllari metodik jihatdan yuqori didaktik salohiyatga ega. Kichik guruhlar ilmiy muloqot, hamkorlik va refleksiyaning faollashtirib, talabaning fikrini ifodalash va asoslash ko'nikmalarini kuchaytiradi. Diskussiya formatlari (panel, forum, piramida) talabaning dalillash madaniyati, opponir qilish va ilmiy xulosani asoslash kompetensiyalarini rivojlantiradi. Kooperativ tadqiqot modellarida

esa jamoaviy mas'uliyat va individual hissani uyg'unlashtirish orqali izlanish jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etish imkoniyati kengayadi.

Shu bilan birga, guruhli shakllarda liderlikning muvozanatsizligi, muammoning noto'g'ri qo'yilishi yoki bahsning shaxsiy tus olishi kabi cheklovlar mavjud bo'lib, ularni bartaraf etish o'qituvchining metodik boshqaruviga bog'liq. Demak, talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini samarali tashkil etish uchun mazkur shakllarni qo'llashda rollarni taqsimlash, bahs me'yorlarini belgilash, oraliq nazorat va yakuniy natijani rasmiylashtirish talablari metodik jihatdan qat'iy ta'minlanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jurayev B.T. *Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitish metodikasi*. O'quv qo'llanma. – Buxoro: Fan va ta'lim, 2022. – 326 b.
2. Saidahmedov N. *Yangi pedagogik texnologiyalar*. O'quv qo'llanma. – Qo'qon: Qo'qon DPI nashriyoti, 2020. – 192 b.
3. Abercrombie, M.L.J.; Terry, P.M. *Talking to Learn*. Guildford: Society for Research into Higher Education, 1978.
4. Birmingham University. *The global university at the heart of an ambitious city*. Elektron resurs (rasmiy sayt material).
5. European Commission / EACEA / Eurydice. *The European Higher Education Area in 2018: Bologna Process Implementation Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. – 330 p.
6. *Padagogisches Wörterbuch*. – Berlin: Volk und Wissen, 1987. – 432 p.

**UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA MUAMMOLI VAZIYATLARNI
MODELLASHTIRISH ASOSIDA MATEMATIK SAVODXONLIKNING
BILISH, QO'LLASH VA MULOHAZA YURITISH KOMPONENTLARINI
RIVOJLANTIRISH**

Xaydarov Xurshid Ismatovich

Samarqand davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Tel: +998937226873

e-mail: xurshidxaydarov310@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining savodxonlik, bilish, qo'llash va mulohaza yuritish darajalariga oid masalalarni yechishdagi savodxonlik darajalari hamda, o'quvchilar uchun ahamiyati va o'z samaradorligiga bo'lgan ishonchi haqida fikrlar yuritilgan.

Kalit so'zlar: o'quvchilarining savodxonlik darajasi, qiziqishi, masalalarning ahamiyatini baholashi va o'z samaradorligiga bo'lgan ishonchi mavzulariga oid modellashtirish kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan masalalar.

**РАЗВИТИЕ ЗНАНИЙ, ПРИМЕНЕНИЯ И ДУХОВНЫХ
КОМПОНЕНТОВ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ОСНОВЕ
МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРОБЛЕМНЫХ СИТУАЦИЙ В ОБЩЕСТВЕННЫХ
ШКОЛАХ**

Аннотация. В данной статье рассматриваются уровни грамотности учащихся общеобразовательных школ при решении задач, а также их мнения о значении этих задач и уверенность в собственной эффективности. Обсуждаются вопросы, связанные с уровнями грамотности, познания, применения и рассуждения.

Ключевые слова: задачи, направленные на развитие компетенции моделирования по темам, касающимся уровня грамотности учащихся, их интереса, оценки значимости задач и уверенности в собственной эффективности.

**DEVELOPMENT OF KNOWLEDGE, APPLICATION AND REASONING
COMPONENTS OF MATHEMATICAL LITERACY BASED ON
MODELING PROBLEM SITUATIONS IN GENERAL SCHOOLS**

Abstract. This article discusses the literacy levels of general secondary school students in solving problems related to literacy, cognition, application, and reasoning,

as well as the significance of these problems for students and their confidence in their own effectiveness.

Keywords: problems aimed at developing modeling competency in students related to topics such as literacy level, interest, assessment of the importance of problems, and confidence in their own effectiveness.

Kirish. Matematik savodxonlik o'quvchining matematik tushuncha, qoida va formulalarni bilishi bilan cheklanmaydi. U matematik bilimlardan turli vaziyatlarda foydalanish, muammoni matematik tilda ifodalash, yechimni asoslash, natijani tekshirish va uni hayotiy mazmunda talqin qilish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Shu jihatdan matematik savodxonlik "matematikani bilish"dan kengroq tushunchadir.

Masalan, o'quvchi 25% ni $\frac{1}{4}$ ga tengligini bilishi mumkin. Bu zarur bilim. Ammo u do'kondagi chegirma, bank foizi, aholining o'sish sur'ati yoki diagrammadagi ulushni tahlil qilishda foizdan to'g'ri foydalana olmasa, matematik savodxonlik yetarli shakllanmagan bo'ladi. Demak, matematik savodxonlik bilimni amaliy vaziyatga mos qo'llash va natijani izohlash bilan bog'liq.

Matematik savodxonlikni shakllantirishda uch daraja muhim ahamiyatga ega: bilish, qo'llash va mulohaza yuritish. Bu darajalar bir-biridan ajralgan holda emas, balki ketma-ket va o'zaro bog'liq tarzda rivojlanadi. Bilish darajasi tayanch tushunchalarni shakllantiradi. Qo'llash darajasi bu bilimlarni tanish yoki hayotiy vaziyatda ishlatishga olib keladi. Mulohaza yuritish darajasi esa o'quvchini tahlil qilish, asoslash, tekshirish va umumlashtirishga yo'naltiradi.

Bilish darajasi matematik tushuncha, qoida, formula, belgi va usulni tanish hamda eslab qo'llash bilan bog'liq. Masalan, o'quvchi kasrning surat va maxrajini aniqlaydi, uchburchak ichki burchaklari yig'indisi 180° ekanini biladi, to'rtburchak perimetri formulasini yozadi, 25% ni oddiy kasr ko'rinishiga o'tkazadi. Bu daraja zarur, chunki keyingi fikrlash jarayoni aynan tayanch bilimlarga tayanadi.

Biroq bilish darajasi bilan cheklanib qolish matematik savodxonlikni to'liq shakllantirmaydi. O'quvchi formulani yod bilishi mumkin, lekin uni qaysi vaziyatda qo'llashni tushunmasligi mumkin. Masalan, $S = ab$ formulasini bilgan o'quvchi har qanday shakl yuzasini shu formula bilan topishga urinsa, shakl xossasini tahlil qilmagan bo'ladi. Shuning uchun bilishdan keyingi qadam — qo'llashdir.

Qo'llash darajasi o'quvchining ma'lum bilim yoki usulni tanish, amaliy yoki biroz o'zgartirilgan vaziyatda ishlata olishi bilan belgilanadi. Masalan, o'quvchi chegirma narxini hisoblaydi, nisbat orqali aralashma tarkibini topadi, perimetr formulasini real shaklga qo'llaydi, jadvaldagi ma'lumot asosida o'rtacha qiymatni hisoblaydi. Bu bosqichda o'quvchi faqat "qaysi formula?" degan savolga emas, "nima uchun aynan shu usul?" degan savolga ham javob bera boshlaydi.

Mulohaza yuritish darajasi matematik savodxonlikning eng chuqur qismidir. Bu darajada o'quvchi noma'lum yoki nostandart vaziyatda fikr yuritadi, yechim strategiyasini tanlaydi, taxmin qiladi, dalil keltiradi, xatoni aniqlaydi va natijani baholaydi. Masalan, bir masalani ikki xil usulda yechib, qaysi usul qulayroq ekanini asoslash, foizga oid noto'g'ri yechimni topish, shakl yuzini qismlarga ajratish orqali aniqlash yoki "bu xulosa har doim to'g'rimi?" degan savolga qarshi misol keltirish mulohaza yuritishga misol bo'ladi.

1-jadval.

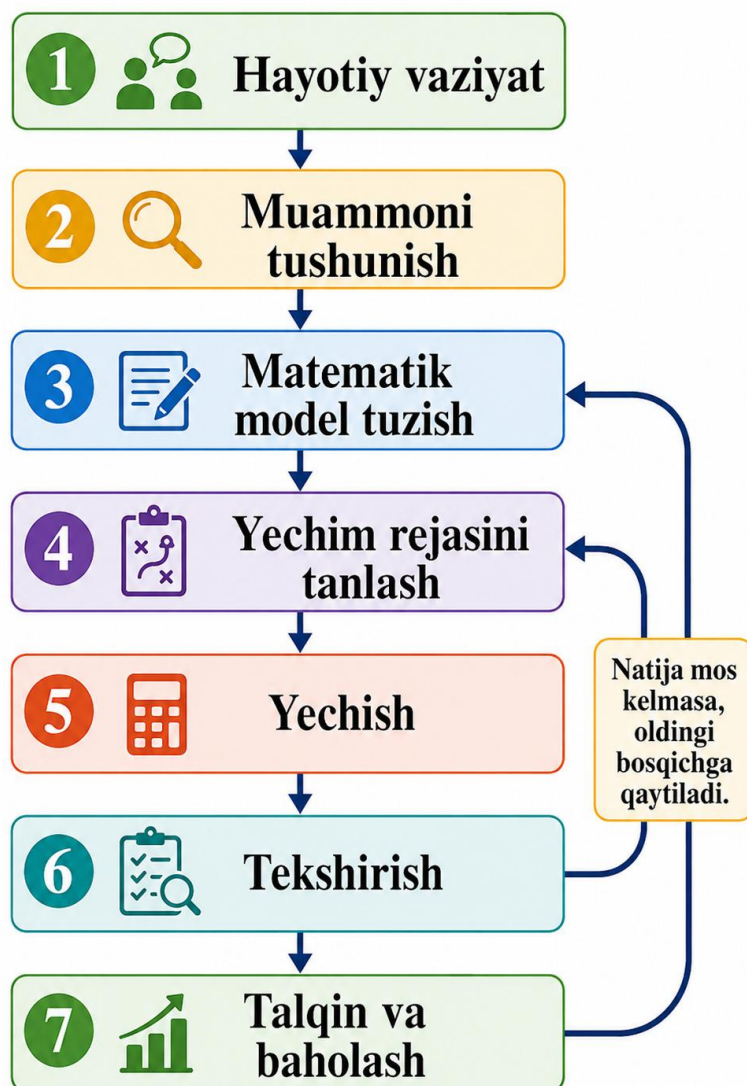
Matematik savodxonlik darajalarining taqqoslanishi

Daraja	Asosiy mazmun	O'quvchi faoliyati	Topshiriq namunasi
Bilish	Tushuncha, qoida va formulani bilish	Eslaydi, taniydi, oddiy amal bajaradi	"25% ni oddiy kasr ko'rinishida yozing."
Qo'llash	Bilimni tanish yoki amaliy vaziyatda ishlatish	Mos usulni tanlaydi va hisoblaydi	"200 000 so'mlik mahsulot 25% chegirma bilan sotilsa, narx qancha bo'ladi?"
Mulohaza yuritish	Muammoni tahlil qiladi, asoslaydi va talqin qiladi	Reja tuzadi, tekshiradi, xulosa chiqaradi	"25% chegirma va keyin 25% narx oshishi dastlabki narxni tiklaydimi? Asoslang."

1-jadvaldan ko'rinadiki, bitta mavzu doirasida turli darajadagi topshiriqlar tuzish mumkin. Masalan, foiz mavzusida o'quvchi avval 25% ni kasrga aylantiradi, keyin chegirma masalasini yechadi, so'ng foiz oshishi va kamayishi natijasini tahlil qiladi. Bunda mavzu faqat hisoblash malakasi emas, balki fikrlash va asoslash vositasiga aylanadi.

Matematik savodxonlikni rivojlantirishda muammoni matematik tilda ifodalash muhim o'rin tutadi. Hayotiy vaziyat odatda tayyor formula ko'rinishida berilmaydi. O'quvchi undagi miqdorlarni ajratishi, ular orasidagi munosabatni ko'rishi, chizma, jadval, tasmali model yoki tenglama yordamida matematik model tuzishi kerak. Ana shundan keyingina hisoblash yoki yechim bosqichiga o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Matematik mulohaza yuritish jarayoni bir necha bosqichdan iborat: muammoni tushunish, matematik model tuzish, yechim rejasini tanlash, masalani yechish, yechimni tekshirish, natijani talqin qilish va baholash. Bu bosqichlar chiziqli jarayon sifatida emas, zarurat bo'lganda avvalgi bosqichga qaytadigan fikrlash sikli sifatida qaraladi. Agar yechim noto'g'ri chiqsa, o'quvchi model yoki reja bosqichiga qaytib, xatoni aniqlashi kerak.

1-rasm. Matematik mulohaza yuritish jarayoni

Bu rasmda hayotiy vaziyatdan matematik modelga, modeldan yechimga, yechimdan tekshirish, talqin va baholashga o'tish ketma-ketligi tasvirlanadi. Rasmda qaytuvchi strelka ham beriladi, chunki o'quvchi javob mantiqan mos kelmasa, oldingi bosqichga qaytib, model yoki yechim rejasini qayta ko'rib chiqadi.

Matematik savodxonlikni tushuntirish uchun foiz mavzusini yana bir bor ko'rib chiqish mumkin. Bilish darajasida o'quvchi quyidagilarni anglaydi:

$$25\% = \frac{25}{100} = \frac{1}{4} = 0,25$$

bunda 25% — yuzdan 25 qism, $\frac{25}{100}$ — oddiy kasr ko'rinishi, $\frac{1}{4}$ — qisqartirilgan kasr ko'rinishi, 0,25 — o'nli kasr ko'rinishi.

Qo'llash darajasida o'quvchi bu bilimni chegirma masalasida ishlatadi. Masalan, 200 000 so'mlik mahsulotga 25% chegirma berilsa, chegirma miqdori 50000 so'm bo'ladi. Yakuniy narx 150 000 so'mga teng. Bu yerda o'quvchi foizni hisoblash usulini amaliy vaziyatga tatbiq qiladi.

Mulohaza yuritish darajasida esa o'quvchi yanada murakkab savolga javob izlaydi: mahsulot narxi avval 25% ga kamaytirilib, keyin 25% ga oshirilsa, narx dastlabki holatga qaytadimi? Bu savolda hisoblashdan tashqari tahlil ham zarur. Chunki kamaytirish dastlabki narxdan, oshirish esa kamaygan narxdan olinadi. O'quvchi bu farqni tushunsa, foiz masalasining mazmunini chuqurroq anglaydi.

Matematik savodxonlikni rivojlantirishda o'quvchilarda uchraydigan xatolar bilan ishlash ham muhim. Xato faqat noto'g'ri javob emas, balki tushuncha qaysi bosqichda yetarli shakllanmaganini ko'rsatadigan belgi hisoblanadi. Masalan, foizda asosiy miqdorni noto'g'ri tanlash, kasrni teng bo'lmagan qismlar orqali tushunish, perimetr va yuzani aralashtirish, natijani tekshirmaslik kabi xatolar metodik tahlilni talab qiladi.

2-jadval.

Matematik savodxonlikni rivojlantirishda uchraydigan tipik xatolar va metodik yechimlar

Xato	Sabab	Metodik yechim
Foizda asosiy miqdorni noto'g'ri tanlash	100% qaysi miqdor ekanligi anglanmagan	Tasmali model yoki jadvaldan foydalanish
Formulani mexanik qo'llash	Masala mazmuni tahlil qilinmagan	"Nima berilgan, nima topiladi?" savollarini berish
Javobni tekshirmaslik	Natijani baholash bosqichi shakllanmagan	"Javob mantiqan mosmi?" savolini kiritish
Yechimni izohlay olmaslik	Matematik nutq yetarli rivojlanmagan	Juftlikda tushuntirish va og'zaki asoslash topshirig'i
Bir usulga bog'lanib qolish	Muqobil strategiyalar ko'rilmagan	"Yana qanday yechish mumkin?" savolini berish

Bunday xatolarni bartaraf etishda o'qituvchining savollari muhim rol o'ynaydi. "Javob nechaga teng?" savoli natijani aniqlasa, "nima uchun?", "qanday tekshiramiz?", "qaysi model buni ko'rsatadi?", "bu xulosa har doim to'g'rimi?" kabi savollar o'quvchini mulohaza yuritishga olib boradi. Shunday savollar o'quvchining matematik nutqini, fikrni asoslash va xatoni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Matematik savodxonlikni shakllantirishda topshiriq tanlash ham alohida ahamiyatga ega. Har bir mavzu bo'yicha faqat bilish darajasidagi mashqlar berilsa, o'quvchi formulani yodlaydi, lekin uni vaziyatga tatbiq qilishda qiynaladi. Faqat murakkab mulohaza yuritish topshiriqlari berilsa, tayanch bilim yetarli bo'lmagan o'quvchi yechimga kira olmaydi. Shu sababli topshiriqlar bilishdan qo'llashga, qo'llashdan mulohaza yuritishga bosqichma-bosqich olib borilishi kerak.

Masalan, kasr mavzusida dastlab o'quvchi kasrning surat va maxrajini aniqlaydi. Keyin kasrni doira, tasma yoki son o'qida ko'rsatadi. Shundan so'ng kasrlarni taqqoslaydi. Keyingi bosqichda esa "nima uchun $\frac{1}{3}$ soni $\frac{1}{4}$ dan katta?" degan savolga

model orqali izoh beradi. Shu tartib o'quvchini bilishdan mulohaza yuritishga olib chiqadi.

Matematik savodxonlik o'quvchining formulani bilishi bilan emas, matematik bilimni vaziyatga mos qo'llashi, yechimni asoslab berishi, natijani tekshirishi va talqin qilishi bilan belgilanadi. Bilish, qo'llash va mulohaza yuritish darajalari bir-birini to'ldiradi. Dars jarayonida ushbu darajalar uyg'un tashkil etilsa, o'quvchi nafaqat masalani yechadi, balki matematik fikrlashni hayotiy vaziyatlarda qo'llay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xaydarov X.I. Malaka oshirish jarayonida o'qituvchilarning intellektual faolligi // Kasb-hunar ta'limi. – Toshkent, 2025. – №3. – B. 141–144.
2. Usmanov B.I., Xaydarov X.I. O'qituvchilarning malaka oshirish jarayonida sun'iy intellektdan foydalanish texnologiyalari // Sun'iy intellekt va o'qitishning zamonaviy an'analari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Samarqand: Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi, 2025. – B. 341–343.
3. Xaydarov X.I. Malaka oshirish jarayonida o'qituvchilarda intellektual faollikni rivojlantirish // Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali. – 2024. – Jild 4, №7. – B. 39–40.
4. Xaydarov X.I. Barkamol avlodni shakllantirishda oila va uzluksiz ta'lim hamkorligi // Miasto Przyszłości. – 2024. – Vol. 50. – B. 357–359.
5. Xaydarov X.I. Methods of Determining Mathematical Ability in Students // Journal of Advanced Scientific Research. – 2024. – Vol. 3, Issue 3. – B. 6–10.
6. Xaydarov X.I. Malaka oshirish tizimida pedagogika fanidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish metodikasi // «Globallashuv jarayonida jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimidagi dolzarb muammo va yechimlar» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. II qism. – Samarqand: JTSBMQTMOI Samarqand filiali, 2023. – B. 309–312.
7. Xaydarov X.I. O'qituvchilarda intellektual faollikni rivojlantirishning pedagogik asoslari // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar: ilmiy va ilmiy-texnik onlayn konferensiya materiallari. – 2024.
8. Usmanov B.I., Xaydarov X.I. Sun'iy intellektdan foydalanish texnologiyalari // «Sun'iy intellekt va o'qitishning zamonaviy an'analari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Samarqand, 2025. – B. 341–344.
9. Xaydarov X.I. Malaka oshirish jarayonida o'qituvchilarning intellektual faolligi // Kasb-hunar ta'limi: ilmiy-uslubiy, amaliy va ijodiy jurnal. – 2025. – №3. – B. 141–144.

FOLKLORISM IN OMON MUKHTOR'S NOVEL "AFLATUN"
OMON MUXTOR "AFLOTUN" ROMANIDA FOLKLORIZM
ФОЛЬКЛОРИЗМ В РОМАНЕ ОМОНА МУХТАРА "АФЛОТУН"

Xo'jamqulov Anvar Jozilovich¹, Tog'ayeva Shoxnoza Elmurod qizi²

¹Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali dotsenti v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), e-mail: xojamqulovanvar@gmail.com,

²"Japan international school" o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi,
e-mail: shaxnozogatogayeva25@gmail.com,

Abstract. This article examines folklore and folk oral traditions in the novel "Aflatun" by Omon Mukhtor, one of the prominent representatives of modern Uzbek literature. The presence of oral folk art in written literature is a natural phenomenon. This is especially evident in poetry. However, the article reveals that folklore plays a significant role not only in Omon Mukhtor's poetic works but also in his prose writings.

Keywords: folklore, folklorism, novel, legend, tale, fairy tale, contrast, epigraph, modern literature.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek modern adabiyotining yirik namoyondalaridan biri – yozuvchi Omon Muxtorning "Aflatun" romanida folklorizm, xalq og'zaki ijodi an'analari xususida so'z boradi. Badiiy adabiyotning yozma shaklida xalq og'zaki ijodining bo'y ko'rsatishi tabiiy holdir. Bu, ayniqsa, she'riyatda yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Biroq Omon Muxtorning she'riy asarlaridan tashqari nasriy asarlarida ham folklorizmning o'rni yuqori ekanligi maqolada ochib berilgan.

Kalit so'zlar: folklor, folklorizm, roman, afsona, rivoyat, ertak, kontrast, epigrafi, zamonaviy adabiyot.

Аннотация. В данной статье рассматривается фольклоризм и традиции устного народного творчества в романе "Афлотун" ("Платон") одного из крупнейших представителей современной узбекской литературы – писателя Омона Мухтора. Проявление устного народного творчества в письменной форме художественной литературы является естественным явлением. Это особенно ярко выражено в поэзии. Однако в статье раскрывается, что помимо поэтических произведений Омона Мухтора, значительная роль фольклоризма наблюдается и в его прозаических произведениях.

Ключевые слова: фольклор, фольклоризм, роман, легенда, предание, сказка, контраст, эпиграф, современная литература.

Kirish. Ijodkor o'zlikni anglash yo'lida o'zi yashab turgan davr hayoti bilan birga o'tmish, tarixiy voqealar, qadriyatlar, bir so'z bilan aytganda, folklor an'analarga ham murojaat qilishi mumkin. Shu tarzda xalq og'zaki ijodi asrlar osha yozma adabiyot uchun ma'naviy manba vazifasini o'tab, uni rivojlantirib kelmoqda. Shu bilan birga, ularni farqlovchi xususiyatlar ham bisyor.

Ko'pincha asar ruhi tushunchasini unga ma'lum darajada yaqin keluvchi pafos istilohiga almashtirib qo'llanilishi ko'zga tashlanadi. Ya'ni ikki ijodkor: xalq va yozuvchi(shoir); ikki ijod: folklor asari va individual adabiy asar qiyoslash mumkin bo'lgan o'rinda, avvalo, badiiy asar uchun asosiy va ustuvor belgi pafos masalalasiga diqqat qaratilmog'i o'rinlidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rus tanqidchisi V.G.Belinskiy: "Har qanday yaratilgan badiiy asar deyilmog'i uchun uning pafosga ega bo'lishi asosiy mezondir, qolgan barcha adabiy elementlar uning to'laqonli chiqishi uchun xizmat qiladi", – deydi [2; 271]. Ya'ni asar mavzusi va kompozitsiyasi, adabiy qahramon, badiiy vositalar – barcha-barcha badiiy unsurlar pafosni yuzaga keltiradi. Folklorda esa ushbu vazifani sayyor sujetlar, motiv, mifologik tasavvur, an'anaviy qoliplar va qahramonlar bajarib kelgan bo'lib, ularning mumtoz adabiyotdayoq badiiy asarlarga kirib kelganligi ko'zga tashlanadi.

Og'zaki adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari haqida Abdurauf Fitrat "Adabiyot qoidalari" asarida shunday deydi: "Yozma adabiyot, el adabiyoti deb adabiyotni ikkiga ajratadirlar... Bu iki turli adabiyot orasidagi farqni yozmoq, yozilmag'anliqda yoki egasining belgisi-belgisiz bo'lg'anida ko'rmak yanglishdir. Shunday bo'lsa ham bizning san'atkor adabiyotimizga qarshi o'zining samimiyligi, soddaligi bilan o'z borlig'ini saqlab kelgan bir adabiyotning borligi-da ma'lumdur. Biroq buning ayirmasi yozma bo'lmasligida, yo egasining ma'lum emasligida emas, o'zining ruhidadir...

Bundagi ifoda, uslub, o'xshatishlar, sifatlashlar, majozlar, istioralar, qaynashlar hammasi elniki, el tushunishiga mos keltirilgandir" [1; 336]. Ko'rinadiki, Fitrat yozma adabiyot va folklor asarlardagi eng asosiy farqni ularning ruhida deb biladi.

Shu o'rinda folklor asarlarning individual ijodkorga ta'siri borasidagi quyidagi fikrlar ham diqqatni tortadi: "Ma'lumki, xalq og'zaki ijodi tajribalari, undagi rang-barang sujet va motivlar yozuvchi g'oyaviy niyatining badiiy mujassamlanishida ijodiy laboratoriya vazifasini o'tamog'i kerak, aks holda yozuvchi folklor asarlarining oddiy taqlidchisi bo'lib qoladi...

Folklor motivlaridan foydalanish, undagi tasvir usuli, poetik elementlardan ijodiy o'rganish, unga taqlid qilish, nusxa ko'chirish, folklor elementlarini sun'iy o'zlashtirish degan gap emas, albatta. Haqiqiy san'atkor realistik tasvir usulining keng imkoniyatlarini namoyish etgan holda undagi barcha badiiy xususiyatlarni o'z

ijodiga tatbiq qiladi, uning yangi qirralarini ochadi, o'z ijodiy fantaziyasini boyitadi" [5; 20]. Biz adabiyotshunos G'.Mo'minov tomonidan keltirilgan ushbu qaydlardagi xalq og'zaki ijodining yozma adabiyot uchun ijodiy laboratoriya bo'lib kelishini e'tirof etgan holda olimning taqlidchilik haqidagi qarashlari biroz bahstlab ekanligini ta'kidlaymiz. Zero, adabiy an'analar sirasida folklor asarlarga ergashish nihoyatda keng qamrovli hamda ma'lum tamoyillarga bo'ysunmasligi bilan o'ziga xos bo'lib, har bir ijodkor unga o'z bilganicha yondashishi mumkin. Hatto ular to'lasincha folklor sujetini o'zlashtirsa ham (Shuhratning "Mardlik afsonasi" balladasi, Mirkarim Osim "To'maris", "Shiroq" qissalari); folklor qahramonlarini o'z asarlariga kiritsa ham (Hamid Olimjon "Semurg", Parizod va Bunyod" dostoni, G'afur G'ulomning "Afandi o'lmaydigan bo'ldi" hikoyasi) yoki ma'lum folklor asarlari kompozitson tuzilishidagi yangi bir asarlar yaratsa ham (Usmon Azim "Baxshiyona" turkumi) negadir ular uchun taqlidchilik qusurini taqash noo'rindek tuyulaveradi. Bu esa yozma adabiyotdagi folklor an'analari keng ko'lamli tadqiqotlar doirasida davomli tarzda o'rganiladigan masalalardan ekanligini anglatadi.

Ayniqsa, bugungi zamonaviy nasrda xalq mifologiyasining ta'siri ko'zga tashlanadi. Adabiyotshunos L.Sharipovanning fikricha: "Dunyoning aksariyat xalqlarida dastlab mifologiya paydo bo'lib, so'ng mifologiyaga xos motiv, obrazlar olami, voqelik kabilar xalq og'zaki ijodining paydo bo'lishiga zamin bo'ldi. Ayni damda, folklor yozma adabiyot yuzaga kelishida muhim rol o'ynadi" [9; 23]. Umuman olganda, folklor faqat mifdan iborat emas. Biroq: "Adabiyotning boshi ham, oxiri ham mifdan iborat" [3; 608], – deb ta'kidlovchilar ham bor. Lotin Amerikalik yozuvchi Xorhye Borxes fikrlariga yondosh tarzda adabiyotshunos olim Sh.Doniyorova ham quyidagilarni qayd etadi: "Darhaqiqat, yozma adabiyotning folklor orqali mifologik tafakkur chashmalariga borib taqalishi juda ko'plab adabiyotshunoslar tomonidan yakdillik bilan e'tirof etilgan. Xalq og'zaki ijodining ilk sarchashmalari esa qadimgi odamning olam haqidagi eng ko'hna tasavvurlari majmuyi, ya'ni mifologik qarashlar tizimidan oziqlangan bo'lib, xalq og'zaki ijodining yozma adabiyotga ko'rsatgan ta'siri jarayonida qadimiy mifologik personajlar, sujet va motivlar tizimining muayyan bir qatlami yozma adabiyotga singib ketib, an'anaviy poetik timsollar va sujet elementlariga aylangan. Yozma adabiyotdagi ana shu qadimiy an'ana bugungi kunga qadar takomillashib, boyib kelmoqda" [4; 64].

Muhokama. Yozuvchi Omon Muxtorning noan'anaviy romanlarida tarixiy voqealar bayon qilingan, xalq og'zaki poetik ijodi ruhi bilan sug'orilgan, o'quvchini folklor olamiga yetaklaydigan o'rinlar ko'p uchraydi. "Omon Muxtor asarlarini o'qish jarayonida bugungi inson ruhiyatining yangidan yangi qirralarini inkishof etish maqsadida xalqimizning mifologik tasavvurlaridan ham samarali foydalanganligini ko'ramiz. Adib asarlarida oddiy rivoyat va afsonalar bilan birga, xalq ertaklarining

an'anaviy motivlari hamda qadimiy qo'shiqlarga ham ancha keng o'rin berilgan" [4; 64]. Yozuvchi ijodi haqida so'z borganda, uning zamonaviy jahon adabiyoti tendensiyalarini milliy adabiyotimizda davom ettirganligi bilan bir qatorda mahalliy muhit koloritini bera olganligi, uning o'tmishi va bugunini folklor an'analari asosida tasvirlay olganini ham ta'kidlash joiz. Adabiyotshunos D.Quronov bu haqida: "Adib (Omon Muxtor – A.X.) milliy folklor, diniy rivoyatlar va Sharq mumtoz adabiyotiga xos norealistik usullarni asos qilib oladi-da, ularni modern usullari bilan boyitadi, natijada ular milliy adabiy zaminning o'zidan o'sib chiqqandek, sof milliy estetik hodisadek taassurot qoldiradi" [6; 228], – deydi.

Badiiy adabiyotning yozma shaklida xalq og'zaki ijodining bo'y ko'rsatishi tabiiy holdir. Bu, ayniqsa, she'riyatda yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Omon Muxtorning nafaqat nosir, ayni damda, shoir ekanligini inobatga olib, aytish mumkinki, adibning nasriy asarlarida ham folklorizmning o'zni beqiyos.

Ijodiy faoliyati davomida folklorga murojaat qilmaydigan ijodkorni topish qiyin, albatta. Folklordan sezilarli darajada ta'sirlanish, foydalanish ko'rinib tursa, bu hol uslubning bir qirrasiga aylanadi. Demakki, folklorning bir davr yoki bir ijodkor ijodiga jiddiy ta'siri uning uslubida o'z ifodasini topadi.

Folklorning badiiy ijodga ta'siri haqida so'z borar ekan, uning nafaqat she'riyatga, balki badiiy adabiyotning boshqa turlarida yaratilgan ijod namunalariga ham ta'siri ijodkor uslubining yuzaga chiqishida muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlash joiz. Ijodida folklor an'alaridan foydalanish yozuvchining xususiy uslubidan dalolat bersa, muayyan bir davrga xos umumiy uslubda bir qancha ijodkorlar uslubidagi o'xshashliklar, umumiyliklar kuzatiladi.

Adabiyotshunos olim L.Sharipova folklorga xos badiiy uslubning yozma adabiyotga ko'chishini ijobiy baholaydi. Uning fikricha: "Uslub bir ijodkorni ikkinchi ijodkordan farqlaydigan xususiylikdir. O'z uslubiga ega qalam ahligina adabiyotning boqiy olamiga doxil sanaladi. O'ziga xoslik she'riyatni jilolantirib, so'z mulkini yakranglikdan saqlaydi. Uslubdagi o'ziga xosliklardan biri folklordan foydalanishda ko'rinishi mumkin" [8; 48]. L.Sharipova, asosan, she'riyat va unda folklorning aks etishi bilan bog'liq jihatlarga e'tibor qaratib, jumladan, ushbu turda ijod qilayotgan shoirlarni asarlarida folklorning ta'siri nuqtayi nazaridan to'rt guruhga tasniflaydi:

1. Ijodida doimiy tarzda folklorga xos ohang, obraz, badiiy tasvir vositalaridan foydalanadigan shoirlar. G'afur G'ulom, Mirtemir, A.Oripov, O.Hojiyeva, Sadriddin Salim Buxoriy, Yo'ldosh Eshbek, Muhammad Yusuf, Rustam Musurmon kabi shoirlar ijodi fikrimizni dalillaydi.

2. Folklorga xos ohang, obraz, ifoda vositalaridan foydalanish bilan bir qatorda og'zaki adabiyotga mansub janr, sujet, motiv kabilarga qayta-qayta murojaat qilgan, hatto yangi shakllar yaratgan shoirlar. To'ra Sulaymon, Omon Matjon,

H.Xudoyberdiyeva, Usmon Azim, Xurshid Davron, Azim Suyun kabi shoirlar ijodi orqali fikrimizga misollar keltirishimiz mumkin.

3. Folklor va mumtoz she'riyatga xos ma'lum xususiyatlarni bir vaqtda mutanosib tarzda ifoda etish orqali uslubida o'ziga xos jihat bo'rtib turgan shoirlar. Eshqobil Shukur, Abduvali Qutbiddin, H.Ahmedova, Z.Mirzayeva kabilar ijodi bunga misoldir.

4. Folklorga xos satira va yumor ijodida bo'rtib turganidan hajv uslubining bir qirrasiga aylangan, xalqona kulgini, kinoyani o'z she'riyatiga singdirib yuborgan shoirlar. E.Vohidov, Anvar Obidjon, Iqbol Mirzo kabi shoirlar ijodi dalildir. Har bir guruhga mansub shoirlar folklorning qaysi jihatidan qay yo'sinda foydalanganiga ko'ra uslublarida o'ziga xoslik kasb etishgan [8; 49].

Olimaning ushbu tasnifiga, albatta, nisbiy tarzda qarash lozim. Negaki unda xalq og'zaki ijodi asarlari sujetlari asosida dostonlar yaratgan Hamid Olimjon ("Oygul bilan Baxtiyor", "Semurg", Parizod va Bunyod"), jahon eposi asosida she'riy turkum yaratgan Muhammad Ali ("Ramayana ohanglarida") rivoyat va afsonalarni sujetlarini voqeabandlik uchun asos qilgan Xurshid Davron ("Vatan haqida yetti rivoyat"), qadimiy qo'shiqlar ohangini, mifologik tasavvurlarni dostoni, she'rlari ruhiga singdirgan Faxriyor ("Ayolg'u") kabi yana ko'plab shoirlar ijodini ham qayd etish mumkin. Zero, she'riyatga xalq og'zaki ijodining ta'siri bo'lmagan biror bir shoir yo'qdir. Shuningdek, folklorning o'zbek nasridagi ifodasi ham nihoyatda keng qamrovli ekanligi va u har bir yozuvchi ijodida qaysidir ma'noda aksini topganligi ko'zga tashlanadi.

Omon Muxtorning yana bir asari "Aflotun" romanida ham folklor motivlari bo'y ko'rsatgan o'rinlar talaygina. Asarning nomi ko'pchilikni uni mutolaa qilishdan avval qadimgi yunonlar imperiyasi davrida ro'y bergan voqealar uning mazmunini tashkil etishini taxmin qilishga undaydi. Hatto asarning Suqrot bilan bog'liq epigrafi hamda "Arafa" deb nomlangan muqaddimasida keltirilgan hikoyalar shundan dalolat beradi. Biroq keyingi qismlardagi voqealar Omon Muxtor individual uslubiga xos tarzda turli makon va zamonlarda, masalan, xonliklar davri, jadidlar harakati va bugungi davr voqealari, Buxoro, Toshkent, Samarqand hamda boshqa manzil-makonlar, hattoki yer ostidagi zulmat shahar va nurafshon shaharlarda ro'y beradi. Asar miloddan avvalgi 399-yilda bir oydan beri zindonda qatl etilishini kutib yotgan 71 yoshli donishmand-faylasuf Suqrot va uning do'sti Kriton o'rtasidagi dialog-suhbat bilan boshlanadi. Ushbu dialog shakli o'quvchining xotirasida yozuvchining "Tepalikdagi xaroba" romanidagi singari dramatik turga o'xshash shakliy uslubni jonlantiradi:

"Miloddan oldingi 399-yil. Zindon.

Suqrot. Sen tovuqlar qo'ndoqdan tushmay, nima qilib yuribsan, Kriton?! Yoki vaqt erta emasmi?!

Kriton. Juda erta.

Suqrot. Hozir qaysi palla?!

Kriton. Kun endi yorishyapti.

Suqrot. Bu, qo'riqchi seni qanday ichkariga qo'yganiga tushunmayapman.

Kriton. U meni yaxshi biladi, Suqrot, chunki men bu yerga bot-bot kelib turaman. Buning ustiga, men uni har holda, rozi ham qildim.

Suqrot. Sen yangi keldingmi yoki ancha bo'ldimi?

Kriton. Ancha bo'ldi.

Suqrot. Mening yonimda xayol surib o'tirmay, nega meni darhol uyg'otmading?!

Kriton. Tangrining o'zi asrasin, Suqrot! Men o'zim, butun baxtiqarolik yetmagandek, senga uyqudan ham qolishni ravo ko'rmayman. Ana, kelib, sening shirin uxlayotganingni ko'rib, ajablanib, mayli, orom olsin, degan o'y bilan, atayin seni uyg'otmay turgan edim..." [10; 100]

Romanning bu tarzda, ya'ni an'anaviy romanlarga xos biror-bir voqelik yoki manzara tasviri bilan emas, balki darhol dialog bilan boshlanishi, yuqorida qayd etganimizdek, o'quvchida go'yoki dramatik asar o'qiyotgandek taassurot uyg'otadi. Asardan odatiy sujet unsurlarini topish qiyin. Kompozitsiyasi ham boshqa an'anaviy romanlardan ajralib turadi, hajmi mo'jazgina – 74 sahifa. An'anaviy romanlarga ko'nikkan o'quvchi bu asarni hajmiga qarab qissa yoki kattaroq hikoya deyishi mumkin. Omon Muxtor romanlarining aksariyati kichik hajmli – yuz betdan nari-beri. Shundan kelib chiqib, aytish mumkinki, bu kabi romanlar noan'anaviy romanlardir. Ammo janrning noan'anaviyligi faqat uning hajmiga ko'ra ham belgilanmaydi. Chunonchi, adabiyotshunos D.Quronov XX asrning so'nggi yillarida badiiy izlanishlar natijasi o'laroq bir necha romanlar yuzaga kelganligini ta'kidlar ekan, bunday yaratilarning "an'anaviy roman"lardan keskin farq etishini, shu bois ularga nisbatan "modernistik roman" istilohini qo'llash zarurati yuzaga kelganligini qayd etadi hamda ulardagi hayot va xayolot qorishib ketishi ("Ko'zgu oldidagi odam", "Tepalikdagi xaroba"), ramziy majoziy ifodaning ustunligi ("Bozor"), zamon va makon tushunchasidagi shartlilik ("Isyon va itoat"), ikki turli makon va zamonda kechuvchi fragmentlardan bir butunlik hosil qilinishi ("Boqiy darbadar") kabi xususiyatlarni "realistik tendensiyalar kuchliligidan haqiqatga monand manzaralar tasvirlangan" [7; 14] an'anaviy romanlardan farqlantirib turuvchi alomatlar ekanligini aytadi. Ushbu mavzudagi boshqa bir tadqiqotda esa "O.Muxtorning "Ko'zgu oldidagi odam", "Aflotun", X.Do'stmuhammadning "Bozor", kabi romanlarida falsafiy mushohada, "Ming bir qiyofa", "Tepalikdagi xaroba"da psixologik tahlil, T.Rustamning "Kapalaklar o'yini"da absurd g'oya" [15; 1] ularning noan'anaviyligini namoyon etuvchi xususiyatlar ekanligi qayd etiladi. E'tibor berilsa, yuqorida sanalgan ko'pgina o'ziga xosliklarlar, ya'ni hajman ixchamlik, ramziylik, xayoliylik, falsafiy mushohadakorlik, psixologizm aslida

an'anaviy romanlarda ham mavjud bo'lib, faqatgina ustuvor jihatlar sifatida bo'rtib ko'rinmay kelganligi ayonlashadi. Demak, barcha noan'anaviy tushunchalar kabi badiiy adabiyotdagi noan'anaviylik uchun ham ma'lum bir qoida-tamoyillar belgilanmagan. Xususan, romanga noana'anaviy deya qaralishi barcha an'anaviy romanlardagi "yirik hajmli voqeband asar", "ko'p planli murakkab sujet", "hayotni keng ko'lamda tasvirlash", "murakkab obrazlar sistemasini tashkil etuvchi ko'p sonli personajlar", "qahramon hayotining katta bir davrini qalamga olish" [7; 9] kabi belgilarning yetakchi emasligi, ba'zan mavjud bo'lmasligida desak, to'g'riroqdir.

Umuman olganda, adabiyotshunosligimizda badiiy asarlarga nisbatan o'tgan asrning 80-yillaridan buyon qo'llanilib kelinayotgan noan'anaviylik tushunchasini mohiyatan mushohada etsak, mavzu modernizm, postmodernizmga borib taqaladi. Shu jumladan, Omon Muxtor romanlarida ham postmodernizmning intermatnlik, rizoma, tagma'nolilik, kinoyaviylik va boshqa shu kabi muhim xususiyatlari o'z ifodasini topganki, tahlil va talqinlarda shu nuqtayi nazar bilan yondashilsa, ularni mohiyatan anglash birmuncha osonroq bo'ladi. Shuningdek, adib romanlaridagi mifopoetika, pessimistik psixologizm, ramziy ironiya ham ularning postmodernizm uslubidagi asarlar ekanligidan dalolat beradi.

Xususan, adibning "Aflotun" romani folklor asarlaridagi an'anaviy uydirmalar va zamonaviy psixologizm, fantastikaning uyg'unligidan yuzaga kelgan bo'lib, transrealistik uslubni namoyon etadi. Asar boshidagi Suqrotning tushiga kirgan ayol – xalq og'zaki ijodida uchraydigan obraz: oq kiygan, nihoyatda ko'rkam, ulug'vor bir ayol. Odatda, tush motivida uchraydigan mazkur obraz pariga tamsil qilinadi. Shuningdek, Suqrot o'zining eng sevimli shogirdi Aflotun bilan ham tushida tanishadi. Ushbu holat o'quvchiga "Alpomish" dostonidagi Alpomish va Qorajonning tush orqali bir-biri bilan tanishib, do'st tutinishi voqeasi eslatadi. Romanda xalq dostonlaridagi kabi dialektizmlardan foydalanish ham kuzatiladi: "Axir, sen o'limga yuz tutsang, men **sho'rish**, malomatlarga qolishimni o'yla!" [10; 102]. Ushbu so'z "O'zbek tilining izohli lug'ati"da: "Sho'rish (forscha – tuzi ko'plik, sho'rlanganlik; tug'yon, hayajon; qo'zg'olon, isyon) 1. Savdo; 2. Yomon ish; janjal, g'avg'o" [12; 13], – degan ma'nolarni bildirishi qayd qilingan.

Roman "Odamlar va soyalar", "Begona hayot", "Muhabbatning saroyi" va "Dunyo tasodiflarga to'la" deb nomlangan to'rtta qismdan iborat. Har bir qismda asarning turli zamon va makondagi voqealar markazida turuvchi qahramon – Usmonning kimnidir yoki nimanidir qidirib yo'lga chiqishi hikoya qilinadi. Birinchi qismda Ruxsora ismli qizni izlab yo'lga chiqqan bo'lsa, ikkinchi qismda Rauf, uchinchi qismda esa sirli sandiqni izlaydi. Izlaganlarini qismlar oxirida topadi, biroq topilmalar uni yuqorida aytib o'tganimizdek, boshqa narsalarni qidirishga undaydi. Ushbu voqealar tasviri folklorning ertak janrlarda kuzatiladigan jumboq motivini

esga soladi. Ertak-topishmoqlarda uchraydigan sujet liniyasi bilan o'xshashlik yuzaga kelganligi ko'zga tashlanadi.

Asar qahramoni Usmon har gal safarini: “Chu, tulporim, yollari oltin, Chu, qaydasan, baxtli manzilim?!” [10; 107, 126, 165] – deya boshlaydi. Bu satrlar ertak va xalq dostonlarida bosh qahramonning safar oldidan yo'lga otlanganida aytiladigan xalq qo'shiqlariga monand kuylanadi. Romanda shu kabi folklor janrlari unsurlarini yodga soluvchi jihatlar ko'p. Masalan,

“Bugun kelasizmi, yo
Kutayinmi ertaga?!
Indingami?! Undan so'ng?!
Bu hafta kelmaysizmi?!
Kelmaysizmi o'n besh kun?!
Bir oymi?! Undan ko'proq?!
Ba'zan esa bunday:
Yuragimni bir o't taftalab,
Men ungami, o'zimni tutdim?!
Sizni intiq kutdim Haftalab?
Oylab kutdim,
Yilma-yil kutdim” [10; 107].

Ushbu she'riy jumalardagi vaqt o'tishi (zamon) talqini folklordagi: “...oradan kunlar, kunlar ortidan haftalar, haftalarni quvlab oylar, oylar ketidan esa yillar o'tibdi”, – degan darajalash uslubiga juda yaqin.

Cheksiz sahroda qum tepalardagi saksovul, yulg'un, yuzgan, kovgar, yalpi qizarib yotgan tikan butalarini oralagancha, karvondagi boshqa odamlar qatori suvsirab, hol-madori qurib, quduq sari vazmin surilib borayotgan Usmonning holatini tasvirlar ekan, yozuvchi uning “og'zidan nafas o'rnida olov chiqmoqda” [10; 107] o'xshatishini qo'llaydi. Muallif xalq og'zaki ijodida ko'p uchraydigan ajdar obrazi sifatiga xos bu o'xshatish orqali o'quvchiga Usmonning issiqdan nechog'lik aziyat chekayotganligini tushuntirishga intiladi.

Voqealar rivojida karvondagilar nihoyat quduqqa yetib kelishadi. Quduqqa chelak tushirishadi, lekin u bo'sh chiqadi. Bu hol bir necha bor takrorlanganidan keyin quduqqa odam tushirib ko'rishga qaror qilishadi. Quduqqa tushirilgan odamning boshi kesilgan holatda jasadi chiqadi. Keyin ikkinchi odamni tushirishadi. Uning ham qilichmi, xanjarmi bilan tilkalab tashlangan jasadi chiqadi. Uchinchi odam ham tirik chiqmaydi. Ushbu voqea beixtiyor o'quvchiga “Sirli tush” deb nomlangan o'zbek xalq ertagi sujetini eslatadi [13; 75]. Ushbu ertakda ham xuddi shunday, ya'ni suv olib chiqish uchun quduqqa odamlarni tushirish va bu odamlarning jasadlari chiqishi sahnasi bor. Umuman olganda, romandagi ko'pgina voqealar xalq og'zaki ijodi janrlaridagi ko'plab sujetlarga muvofiq keladi.

Quduq tubida yaltirab ko‘ringan narsa (mis tovoq), unda savol-javobga tutgan kimsalar (“Sirli tush”da ikkita dev) va quduq tubining yon tomonidan katta qopqaning ochilishi esa “Semurg” ertagidagi voqealarga o‘xshaydi: “G‘orni ko‘rsalar, yer ostiga qarab ketgan bo‘lib, chuqur emish. G‘orga katta akasi tushmoqchi bo‘libdi. Arqon bog‘lab tusha boshlabdi, yarmiga borganda “dod, arqonni tortinglar”, deb baqiribdi. Keyin o‘rtancha akasi arqonni bog‘lab, tusha boshlabdi. Yarmiga borganda chiday olmay, “dod, arqonni tortinglar”, deb qichqiribdi. Uni ham tortib olibdilar. Eng oxiri kenja botir o‘zini rostlab, dadillik bilan arqonni beliga mahkam bog‘labdi.

– Sizlar, arqonni mahkam ushlab turinglar, – deb g‘orga tushib ketibdi. Qarasa, g‘or qorong‘u, zimiston emish. Uzoqdan bir chiroqning yorug‘i ko‘rinibdi. Sekin-sekin yurib borib qarasa, bir uy, uyda bir qiz haligi yalmog‘iz kampirning boshini tizzasiga qo‘yib:

– Ha, men sizga aytgan edim, yer yuziga chiqavermang, kishilarning turmushiga zarar bermang, axir bir kun sizga qarshi kurashuvchilar chiqib qoladi, degandim. O‘z bilganingizdan qolmay, o‘zingizga o‘zingiz zomin bo‘ldingiz, – deb qayg‘urib turganmish” [14; 194].

Mazkur ertakda hikoya qilingan yer ostidagi shahar lavhasi “Aflotun” romanida ham kuzatiladi. Xuddi shunga o‘xshash yer ostidagi shahar makoni arab xalq ertaklari turkumi – “Ming bir kecha” tarkibidagi “Alovuddinning sehrli shamchirog‘i”da ham bor. Ertakda Alovuddin sehrli shamchiroqni olib chiqish uchun Soyalar shahriga yo‘l oladi. Qizig‘i shundaki, romandagi birinchi qismning “Odamlar va soyalar” deb nomlanishi ertakdagi Soyalar shahrining yana bir bor eslanishiga sabab bo‘ladi. Soyalar shahriga tushib qolgan Alovuddinning birorta kimsani uchratmay faqat zulmat ichra sargardon kezishi Usmonning quduq tubidagilardan Raufni topish topshirig‘ini olib, zulmat shaharda hech bir kishini uchratmay, sarson-sargardon daydib yurishi voqealariga ayni o‘xshashdir.

Usmon qidirayotgan Raufning kimligi dastavval o‘quvchida qiziqish uyg‘otsa, voqealar rivojida Rauf – bu o‘zbek xalqining buyuk farzandi, jadid harakati namoyandalaridan biri bo‘lgan Abdurauf Fitrat ekanligi ma’lum bo‘ladi. Bu qismda “Yosh buxoroliklar” harakatiga qo‘shilgan yoshlar, ularning asl g‘oyalari hikoya qilinadi. Romanda folklordagi kabi hikoya ichida hikoya usulidan ham samarali foydalanilgan. Fitrat va Fayzulla Xo‘ja, Usmonning do‘stlari – Roziq, Eshmat, Toshmatlar, tutingan uka-do‘sti Mahkamning bevaqt olamdan o‘tishi, otasi aka Said haqidagi va boshqa shu kabi hikoyalar asarning umumiy sujet liniyasi voqealarini ochib berishga xizmat qilgan.

Mahkamning janoza marosimidan ta’sirlanib aytilgan “Qirchillama qirqida qirqinidan qirqilgan” [10; 116] qo‘shig‘i folklorning lirik turiga mansub aza

qo'shig'idir. Bu qo'shiq orqali o'quvchi xalq urf-odatlarini, turmush kechinmalarining badiiy ijodda aks etishiga guvoh bo'ladi.

Ruxsoratni izlab yo'lga chiqqan Usmonning yo'ldagi quduq voqeasidan keyin Rauf (Abdurauf Fitrat)ni izlab topishi kerakligi romanning "Begona hayot" deb nomlangan ikkinchi qismi voqealari mazmunini tashkil etadi. Shuningdek, ushbu qismdan xonliklar davri voqealari – Amir Ahadxon, undan keyin Amir Olimxon, mang'itlardan Muzaffarbek haqidagi hikoyalar ham joy olgan. Bu hikoyalar Abdurauf Fitrat ajdodlarining tarixini ochib berishga qaratilgan. Voqealar zanjiri Fitrat yashagan davrga ulanib ketadi. Abduraufning hayoti, siyosiy faoliyati, ruslar bosqini, hukumat tepasiga bolsheviklarning kelishi, milliy istiqlol harakatining yuzaga kelishi, ozodlik, hurlik uchun kurashganlarning bosmachi deya ta'qib qilinishi kabi voqealar asnosida Fitratning shaxsiyati, uning iztiroblari, qalb kechinmalari ochib beriladi. Ushbu o'rinlarda yozuvchi o'z uslubiga xos folklor an'analarini davom ettirib, quyidagi xalq qo'shig'i keltiradi: "Uying kuygir, bosmachi! Bosh bog'lamay, o'lsang-chi! Bosgan izing kuyadi..." [10;133]

Uchinchi qism "Muhabbatning saroyi" deb nomlangan. Uning bunday nomlanishi Cho'lponning mashhur:

"Muhabbatning saroyi keng ekan, yo'lni yo'qotdim-ku,

Asrlik tosh yanglig' – bu xatarlik yo'lda qotdim-ku..."

g'azalining epigraf sifatida keltirilishi bilan izohlanadi.

Romanda bu kabi o'rinlar ko'p uchraydi. She'riy parchalardan foydalanish xalq dostonlarida bo'lgani kabi liro-epik tasvir uyg'unligini yuzaga keltirgan.

Uchinchi qismda Usmonning o'g'li Sobir haqidagi xotiralari, uning harbiy xizmat davridagi yozishmalari, xatlari mazmuni hikoya qilinadi. Sobir bilan yozishmalardan ma'lum bo'ladiki, Rauf (Abdurauf Fitrat) – bu aslida Suqrotidir. Ikkala donishmand ham fitnachilar dastidan nohaq ayblanib, o'limga hukm etilgan. Ikkalasi ham jazodan qutulib qolish uchun qochib ketishga imkon bo'lsa-da, vatanini tark etmagan. Ikkisi ham zindonda uzoq vaqt o'z o'limini kutib yotishiga to'g'ri keladi.

Bolsheviklarning puch yolg'onlariga aldanib, barcha uchun teng hayotning ta'minlanishi kutib yashab o'tib ketgan insonlar qismati, ularning fojialarini yozuvchi folklorning maxsus turiga oid maqol-matallardan o'rinli foydalanish orqali bayon qiladi. Masalan, "Bo'linganni bo'ri yer" maqolini qo'llash bilan hamma bir xil hayotga intilishi, shuning uchun harakat qilishi kerakligi haqidagi sovetlar davri g'oyasiga ishora qilinsa, jamiyat baribir boy bilan kambag'al, och bilan to'qqa ajralib qolganligini "Oy bilan etak yopib bo'lmaydi" deya aytadi.

Romanda folklorga xos xalqona kinoya-pichinglar ham bor. "Oyni etak bilan yopish ham mumkin!" [10; 146] – deya kesatiq qiladi yozuvchi. Bu kinoya orqali ming yillardan beri davom etib kelayotgan an'ana va qadriyatlarning oyoqosti

qilininishini jamoatchilikdan yashirishga urinishlar, o'zlari uchun to'kis hayot yaratib olib, xalqning ko'ziga ishchi-dehqon sifatida namoyon bo'layotgan amaldorlarning qilmishlariga ishora qilinadi.

Roman va "Sirli tush" ertagida umumiylıklar ko'p. Masalan, romanda qo'llangan "Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga" [10; 149] naqli "Sirli tush"da ertak qahramoni Salomning qalandardan bir tilloga sotib olib, quduq tubida bahsga kirishgan ikki devga nisbatan qo'llagan naqlidir [13; 79].

Butun umr Ruxsorani izlab, uni topganida Ruxsora ham quduq tubidagi kimsalar kabi Raufni topishga buyurishi, Raufni esa o'g'li Sobir orqali topishi natijasida Usmon beixtiyor o'g'li Sobirni "Aflotun" deb ataydi: "Sen avvaliga men uchungina Raufga qiziqayotgandek eding! Keyin (nechundir) sen (o'zing) uni izlay boshlading! Va nihoyat... Bir kuni... (seni bilmagan kishi bunga ishonmaydi!) mendan g'amgin ko'yda:

"Rauf o'limdan boshini saqlab qolishi, qochib qutulishining hech iloji yo'qmidi, dada?!" – deb so'ragandek bo'lding. Men: "Rauf mamlakatdan chiqib ketishiga jazm etsa, otasi Abdurahim boy singari sarson-sargardon bo'lmasdi. Bu yo'lda hech kim unga xalal bergani qurbi yetmasdi. Imkoni bor edi. Yashab yuraverardi!" – dedim. Shunda sen, buni u istamagan, xolos. O'ziga ep ko'rmagan, unga bu chekinish, o'z e'tiqodiga xiyonat bo'lib tuyulgan, deding.

O'ylanib turib, yana, uning uchun mutelikdan, o'zligini yo'qotishdan o'lim afzal edi. U Suqrot edi, dada, deding...

Men senga tikilib, dong qotib qoldim!

(Aflotunmisan, bolam?!)

Rauf doimo axloqiy buzilishlar, ma'naviy yemirilishdan asranib, qo'rqib yashaganini o'zimcha tasavvur qilar, bilar edim! Lekin uning Suqrotga qanchalik yaqinligi... men yillar bo'yi qidirib, topolmagan Raufni sen topgan eding!" [10; 155].

Asarning nega aynan "Aflotun" deb nomlanishi, unda Aflotun haqida deyarli hech nima deyilmaganligining sababi esa mana shu parchadan ayon bo'ladi.

Romanning "Dunyo tasodiflarga to'la" deb nomlangan qismida Usmon ertaklardagi kabi jumboqlarni yechishda davom etadi. Abduraufning qo'lyozmalari saqlangan sirli sandiqni izlab yo'lga chiqqan Usmon yana quduq orqali yer ostidagi shaharga boradi. Quduq xalq tafakkurida yer usti va yer osti olamlarini bog'lab turuvchi folklor motividir.

Yer ostiga qilingan navbatdagi safarda shaharning qiyofasi oldingi qismdan farqli o'laroq zulmat shahar emas, nurga to'la charog'on shahar sifatida tasvirlanadi. Undagi ko'chalar, maydonlar zulmat shahardagi kabi kimsasiz emas, aksincha, odam bilan to'la edi. Usmon sandiqchani u yerdagi odamlardan so'rab-surishtirib boshlaydi: "Biz zarga qiziqmaymiz! – deyishdi Usmonga maydondagi odamlar. – Bir zamonlar shahardan tashqarida qaroqchilar tog' etaklariga, qaysidir daraxtlar ostiga

o‘zlari to‘plagan boyliklarini ko‘mishgan! Shunday gap yuradi, rostmi, yolg‘onmi, bizga ma‘lum emas...” [10; 164]. Bu gaplar o‘quvchining xayolida arablarning mashhur “Alibobo va qirq qaroqchi” ertagi sujetini jonlantiradi [11; 144].

Yer ostida sirli sandiqni qidirib yurgan Usmonga noma‘lum telefon qo‘ng‘irog‘i orqali tezda Toshkentga yetib kelishi zarurligining uqtirilishi o‘quvchini ertaklar olamidani real hayotga qaytaradi.

Xulosa. Mutolaa jarayonida romanning xalq og‘zaki ijodi an‘analari bilan boyitilganligiga, folklor namunalarining asar sujetiga bir butun bo‘lib singib ketganligiga guvoh bo‘lamiz. Yozuvchining folklorga xos tasvir usulidan ustalik bilan foydalanishi uning boshqa ijodkorlarda uchramaydigan, o‘ziga xos individual uslubidan darak beradi.

Umuman olganda, ushbu o‘ziga xos uslub Omon Muxtorning boshqa asarlari, jumladan, “Ko‘zgu oldidagi odam”, “Ming bir qiyofa”, “Ffu” kabi romanlarida ham ko‘zga tashlanadi. Mazkur romanlarda va ko‘rib o‘tganimiz “Aflotun” romanida ham folklor an‘analari, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan sarmahsul foydalanish yozuvchi poetik uslubiga xos xususiyatlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurauf Fitrat. Adabiyot qoidalari. Tanlangan asarlar. IV jild. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2006. – B. 336.
2. Belinskiy V.G. Sobranie sochineniy. T.3. – Moskva: 1978. – S. 271.
3. Borxes X.L. Sochinenie v trex tomax. – M., 1994. – S. 608.
4. Doniyorova Sh. Omon Muxtor ijodida folklor an‘analari. // O‘zbek tili va adabiyoti jurnali. –Toshkent, 2001. №5. – B. 64.
5. Mo‘minov G‘. Hozirgi o‘zbek adabiyotida folklorizm. Filol.fan.dok...dis.avtoref. – Toshkent, 1994. – B. 20.
6. Quronov D. “Adabiyot nadir” yoki Cho‘lponning mangu savoli. – Toshkent: Zarqalam, 2006. – B. 228.
7. Quronov D. Zavqimdan bir shingil. – Toshkent: Akademnashr, 2012. –B.14.
8. Sharipova L. She‘riyat va folklor. – Toshkent: Navro‘z, 2019. – B. 48.
9. Sharipova L. XX asrning ikkinchi yarmi o‘zbek she‘riyati badiiy taraqqiyotida folklor. – Toshkent, f.f.d. dissertatsiyasi avtoreferati, 2019. – B. 23.
10. Omon Muxtor. Tanlangan asarlar. Aflotun. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 100.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 5-jild, 2006. – B. 13.
12. Sirli tush. O‘zbek xalq ertaklari turkumi. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – B. 75.

13. Uch og‘ayni botirlar. O‘zbek xalq ertaklari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – B. 194.
14. Alibobo va qirq qaroqchi: ertaklar. / Arab xalq ertaklari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – B. 144.
15. <https://jdpu.uz/mustaqillik-davri-ozbek-roman%D1%87iligi-badiiy-va-ilmiy-tafakkur-masalalari/>. 11.05.2023.

KASBGA YO‘NALTIRISH ISHLARINI TASHKIL ETISH**Pardayev Zafar Shukurovich**

Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi

Ta'lim sifati nazorati bo'limi boshlig'i

Email: zafar_1978@umail.com

Annotasiya: Maqolada bolalar (MTT tarbiyalanuvchilari, o'quvchi-yoshlar)ni kasbga tayyorlash, kasbga yo'naltirishning tartibi, qoidalari, zarurati haqidagi Sharq allomalarining qarashlari, Yevropada amalga oshirilgan ishlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bu jarayonda jamiyat a'zolarining har biri (ota-ona, qarishdosh-urug', mahalla)dan amal qilinishi lozim bo'lgan tadbirlar, kasbga yo'naltirishda bolaning aqliy, axloqiy, jismoniy imkoniyatlarini, jamiyatning kasbiy ehtiyojlarini hisobga olish zarurati haqida ilmiy materiallarga murojaat qilinadi.

Kalit so'zlar: Kasb, kasb tarbiyasi, kasb etikasi, kasb etiketi, qiziqish, yoqtirish, ehtiyoj, tartib, zarurat, kasbga yaroqlilik, yaroqsizlik, loyqlik, munosiblik, insonshunoslik, kasb tanlash, kasbga yo'naltirish, kasbga yo'llash.

**ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
КОНСУЛЬТАЦИИ**

Аннотация: В статье представлены взгляды ученых-восточных специалистов на порядок, правила и необходимость профессиональной подготовки и ориентации учеников, а также информация о работе, проводимой в Европе. В этом процессе приводятся ссылки на научные материалы о мерах, которые должен предпринять каждый член общества (родители, родственники, махалля), о необходимости учитывать умственные, нравственные и физические способности ребенка, а также о профессиональных потребностях общества при направлении его к профессии.

Ключевые слова: Профессия, профессиональное образование, профессиональная этика, профессиональный этикет, интерес, симпатия, потребность, порядок, необходимость, пригодность для профессии, непригодность, достоинство, достоинство, гуманитарные науки, выбор карьеры, профориентация, направление к специалисту.

ORGANIZATION OF CAREER GUIDANCE WORK

Abstract: This article presents the views of Eastern scholars on the procedures, rules, and necessity of vocational training and orientation for students, as well as

information on work being conducted in Europe. References are provided to scholarly materials on the measures that every member of society (parents, relatives, and community) should take, the need to consider the child's mental, moral, and physical abilities, and the professional needs of society when guiding them toward a profession.

Key words: Profession, professional education, professional ethics, professional etiquette, interest, sympathy, need, order, necessity, suitability for the profession, unsuitability, dignity, worth, humanities, career choice, career guidance, referral to a specialist.

Kirish. Kasbga yo‘naltirish ishlarining muvaffaqiyati har bir zamon va makon uchun beqiyos ijobiy natijalarga olib boradi. Jamiyat va davlatlarning boshqarish shakli, tuzimi, geografik joylashishi, iqlimi va boshqalardan qat’iy nazar bu faoliyatning samarali tashkil etilishi mamlakatlarni har tomonlama qudratli eta oladi: ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, harbiy. Ushbu qarorga kelishimizning asl sababi, bu o‘sha mamlakatlarda faoliyat olib borayotgan kasb egalari bilan bog‘liq. Albatta, mamlakatning qanchalar qudratli, boy, farovon bo‘lishligiga kasb egalari, hunarmand, ishchi, dehqon, chorvador, qo‘ying-ki, barcha xizmatchilarning kasbiy bilim, malaka, odob, axloq, tarbiya, etika, etiket, mahorati bilan erishiladi. Shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, ushbu kasb egalari o‘z kasblarini sevib, qiziqib, ongli ravishda tanlagan va faoliyatidan zavqlanadigan bo‘lishlari talab etiladi. Fikrimizni maqola davomida keltiriladigan ilmiy ma’lumotlar bilan asoslashga harakat qilamiz.

Sharqning buyuk alloma, olim, shoir, davlat arbobi, sarkarda, mutafakkir va ma’rifatparvar kishilari al-Xorazmiy, Imom al-Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Amir Temur, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mahmud Qoshg‘ariy, Husany Voiz Koshifiy, Ahmad Donish, Abdulla Avloniy, Fitrat, Mahmudxo‘ja Behbudiy va boshqalarning asarlarida Markaziy Osiyoda yashagan va yashayotgan xalqlar, jumladan, o‘zbek xalqining oilaviy hayoti, tarbiya jarayonidagi milliylik, tarbiyaviy muhitning o‘ziga xosligi, kishilarning turmush tarzi, ota-onalarning farzand oldidagi burch va vazifalari, farzandning ota-ona oldidagi burch va vazifalari, yoshlarni ta’lim-tarbiya va kasb-hunarga yo‘naltirish jarayonlari haqida qimmatli fikr va ma’lumotlar berilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Imom al-Buxoriyning “Al-jome as saxix”, Beruniyning “

Masalan, “Avesto”da bolalar yoshligidan daraxt ko‘chatini o‘tqazishni, uy-ro‘zg‘or qurollari yasashni, yerga ishlov berishni bilishlari kerakligi haqida ko‘plab satrlar keltirilgan. “Avesto”da targ‘ib etilgan, eng qutlug‘ kasb-hunar deb “dehqonchilik» e’tirof etilgan [3, 11].

Shuningdek, “Avesto” kitobida Sirdaryo va Amudaryo sohillarida yashovchi halqlarning kasb-kori, savdo-sotig‘i, har bir hunar egasining jamiyatda tutgan o‘rni alohida qayd etilib, dehqonlar va chorvadorlar moddiy ne‘matlarni yaratuvchi sifatida ta’riflanadi. Yoshlarni kasb-hunar egallashlarining bosh omili, ma’naviy merosi deb “mehnat qilish jarayoni” ta’kidlanadi.

Musulmonlarning muqaddas kitobi “Qur’oni Karim”da ham inson yaxshi xulq egasi bo‘lishi, halol kasb-kori evaziga ro‘zg‘or tebratishi zarurligi ta’kidlangan.

Islom olamining buyuk muhaddisi Imom al-Buxoriy, o‘zining “Al-jome as saxix” (Ishonarli to‘plam) asarida kasb-hunar o‘rganish, halol mehnat qilish va uning afzalliklari haqida hadislar to‘plab, ularni sharhlab bergan. Jumladan, “Tikuvchi haqida”, “Savdo ishlari” haqida e’tiborga molik alohida bob va hadislar keltirib o‘tgan.

Buyuk allomalarning kasbiy mehnat ta’limi va tarbiyasi yosh avlod ta’lim va tarbiyasining tarkibiy qismi sifatida qaralib, uni aqliy, ma’naviy, jismoniy tarbiya bilan birgalikda qo‘shib olib borish lozimligi to‘g‘risidagi fikrlari katta ahamiyatga ega. Shuningdek, ta’lim-tarbiyani amalga oshirishda bolaning moyilligi va qobiliyatini hisobga olish zarurligi ta’kidlab o‘tiladi.

Abu Nasr Forobiy o‘z asarlarida insonni ilm-ma’rifatli bo‘lish, halol mehnat qilish, kasb-hunar egallashda inson shaxsining ijodiy, barkamollik kuchi va kamoloti, qadr-qimmatini ulug‘lashga chorlaydi.

Buyuk matematik al-Xorazmiy o‘zining “O‘gitlari”da “Mehnat bu bir sel, agar shu sel to‘xtab qolsa, singib ketadi” - deb fikr yuritadi. Ya’ni, alloma, sel bu suv, suv esa hayotning asosidir, suvsiz hayot bo‘lmaganidek, mehnatsiz ham hayot bo‘lmasligini uqtiradi.

Abu Rayhon Beruniy kishilarning baxt saodati, kamoloti uning halol mehnat qilishi, kasb-hunar o‘rganishida, deb biladi. Beruniyning “Geodeziya”, “Minerologiya”, “Hindiston”, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” nomli asarlarida o‘zi yashagan davrda ishlab chiqarish va kasb-hunar o‘rganishning naqadar rivojlanganligi haqida ma’lumot beradi. “Barcha qimmatli narsalar inson mehnati bilan yaratiladi va insonning qadr qimmat, uning avlod-ajdodi kim bo‘lganligi bilan emas, balki uning halol mehnati bilan ulug‘lanadi, buning uchun mehnat zarur, faqat aql idrok va mehnatning jonlanishigina kishilar hayotini belgilab beradi” – deydi.

Mutafakkirning quyidagi hikmatli so‘zlari tahsinga loyiqdir: “Har bir insonning qadr-qimmat o‘z ishini qoyil qilib bajarishida”, “Asalarilar ham o‘z jinsidan bo‘la turib, ishlaymay o‘z uyasida asalni yeb yotadiganlarini o‘ldirib tashlaydi” [3, 12].

Beruniy insonni halol mehnat qilishi va kasb-hunar egallashi tufayli aqli, zakovati, qobiliyati, qudrati oshib borishiga ishonadi. Bu bilan u mehnatsevarlik, o‘z kasbini ardoqlashdek fazilatlarini nihoyatda qadrlaydi.

Alloma yoshlarni eng kichik yoshidan boshlab qobiliyatiga qarab mehnat qilishga o'rgatish, kattalar mehnatini qadrlaydigan qilib tarbiyalash, bolani bilim va kasbga o'rgatishni ijobiy baholaydi. Tarbiyaning oiladan boshlanishi va kamolot sari ketayotgan bolada ta'lim-tarbiyaning keyingi bosqichlari bilan davom ettirilishi lozimligini ta'kidlab o'tadi. Tarbiyada ustoz shogirdini jismoniy jazolashi va uning keyingi faoliyat uchun ahamiyatli ekanligi haqida ham fikr bildirib o'tadi.

Tabobat ilmining bilimdoni Ibn Sino bolani kasb-hunarga o'rgatishdan avval, uning qobiliyati va qiziqishini aniqlashning muhimligini alohida ta'kidlaydi, shundan keyingina bolaga o'zi tanlagan kasb-hunar sir-arorlarini o'rgatish mumkin deb hisoblaydi. Jumladan, ushbu qimmatli fikrni aytib o'tadi: "Har bir odamni o'zining qiziqishi va layoqati, iste'dodiga qarab o'qitish kerak, aks holda ta'lim va tarbiya ko'zlangan natijani bermaydi".

Donishmand Yusuf Xos Hojib: "Har bir kishi ijtimoiy hayotning faol ishtirokchisi sifatida hunar o'rganmog'i, o'z hunari bilan xalqiga, vataniga xizmat qilishi zarur" – deb hisoblaydi. Farzandlarini foydali mehnatga o'rgatmasdan ortiqcha erkalatib, kelajakda noloyiq xatti-harakat qilishida to'g'ridan-to'g'ri aybdor bo'layotgan ota-onalarni qattiq qoralaydi. Har bir ota-ona o'z farzandiga yoshligidan hunar o'rgatishi lozimligini qayta-qayta uqtiradi [3, 13].

Sohibqiron Amir Temur armiyasi uchun askarlarni tanlashda ularning quyidagi uch belgisiga ahamiyat qaratgan va shunga tayanib hukm chiqargan:

- askarning kuch ishlata olish sifatlari bo'yicha;
- askarning qilichni egallash darajasi va sifati bo'yicha;
- askarning aqliy sifatlari va ziyrakligi, zehni o'tkirligi bo'yicha.

Mazkur belgilar asosida Amir Temur askarlarning darajasi, lavozimi, mansabini belgilab olgan. Natijada uning askarlari charchashni bilmagan, ochlikda ham to'qlikda ham sovuq va issiqda ham bir xil harakatlana olgan.

Alisher Navoiy ta'lim oluvchilarning individual, o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish zarurligini ta'kidlab, insonlar tabiatan teng bo'lsalar ham ammo ularga turli fazilatlar berilganligini aytib o'tadi. Bunday qarashlar o'rta asrlarda yashagan mutafakkirlar asarlarida tez-tez uchrab turadi. Ya'ni, yoshlarga qobiliyati va moyilliklarini inobatga olib, jiddiy o'ylab, mehnat faoliyatini tanlash to'g'risida pand-nasihatlarini berish kerak.

Navoiy hazratlarining zamondoshi Jaloliddin Davoniy "Bir odam turli kasb-hunarlar bilan shug'ullanmasligi kerak, chunki bu odam tabiatiga to'g'ri kelmaydi va bu odam hyech qachon ijobiy natijaga erisha olmaydi. Zero, har bir hunar munosib ravishda diqqat, e'tiborni va vaqtni talab etadi. Kishilar imkoniyatlariga bog'liq ravishda o'zlari o'rganayotgan kasb-hunarlarining bittasini to'g'ri tanlash lozim"ligi haqida gapirgan.

Xusayn Voiz Koshifiy hunarmand kishilardan insofli-sofdil bo'lishlari barobarida boshqalarga o'rnak bo'lishlari kerakligini ta'kidlaydi. Odamlarni hunarmandlarning axloqiy fazilatlarini hurmat qilishga va ulardan o'rnak olishga da'vat etadi. Yoshlarga kasb-hunar o'rgatish orqali halol mehnat qilishga chaqiradi.

Forobiy kasb-hunar tanlashda avvalombor turli fe'l-atvordan kelib chiqadigan amallarni sanash, shulardan qay bir amalni bajarishdan rohatlanish va qay birini bajarishdan iztirob chekishni hisobga olish, shundan so'ng ma'lum bir qarorga kelish lozimligini uqtiradi. Ibn Sino har bir odamning mijozidan kelib chiqib unga alohida e'tibor berish kerakligini ta'kidlaydi. Allomaning fikricha, har bir inson faqat unga tegishli bo'lgan xususiyatlargagina egadir, unga o'xshagan kimsalar kamdan-kam uchraydi.

Shu o'rinda bir ma'lumotga e'tibor qaratish lozim deb o'ylayman, Sharqda insonshunoslik, insonni bilish metodikasi bo'yicha ming-ming yillik tajriba bor. Insonni bilishning oddiy sharqona usuli pedagogik tashxisda qo'l keladi. Bu borada genetik va biastrologik metodlar ham bor. Demak, Forobiyning fikricha kasb-hunar tanlashda insonning tabiati, fazilati, o'zligi, qobiliyati, iste'dodi, xulq-atvorini hisobga olish shart. Yoshlar hunar egallash bilan birga ularda nafaqat axloqiy hislar, balki xarakterning irodaviy hislari ham tarkib topadi, hunar egallash orqali sabr bardoshlik, halollik, chidamlilik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, zukkolik kabi insoniy sifatlar shakllanadi. Ana shunda o'z kasbining fidoiy egalari yetishib chiqadi. Bu kasb egalari kasbi, hunari, xizmati ortidan kishilarga, jamiyatga, insoniyatga faqat va faqat naf keltiradi. Kasbni rivojlantiradi, uni cheksiz yuksaklikka olib chiqadi.

Umuman, azaldan yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirishda, ularga ma'lum bir sohada xizmat vazifasi yuklatishda insonshunoslik asoslariga e'tibor qaratilganligi tahsinga sazovor. Albatta, bugungi kunda ham o'sha an'analarga e'tibor qaratilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Bu masala ta'lim-tarbiya, kasb-hunarga yo'naltirish jarayonida bolaning nafaqat individual (o'ziga xos) qobiliyati, qiziqish va moyilliklari, layoqati, tarbiyalanganlik darajasi, psixofiziologik imkoniyatlari kabi ijobiy fazilatlarini, balki uning tabiatiga xos bo'lgan salbiy: dangasalik, qo'rqqoqlik, no'noqlik, xasislik, qo'rslik, dag'allik, jur'atsizlik kabi illatlarini ham hisobga olish lozimligini bildiradi.

O'zbek xalqining og'zaki ijodida ham bu masalalar yaqqol namoyon bo'ladi. Ularda oilada o'g'il bolalarni milliy an'analar ruhida oilaviy hayotga tayyorlashda mardlik, halollik, kamtarlik, ishonch, sevgiga sadoqat, do'stlik, adolatparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, hamfikrlilik, orastalik, go'zallik, oqillik, e'tiqod, halol va pok yashash kabi insoniy fazilatlar ulug'langan va farzand tarbiyasida bu fazilatlar ularning ongiga singdirib borilgan. Bu voqeyelikni biz "To'maris", "Shiroq", "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Kuntug'mish", "Layli va Majnun", "Yusuf va Zulayxo"

kabi vatan himoyachilari va xalq dostonlarining qaxramonlari misolida ko‘rishimiz mumkin.

G‘arb davlatlarida ham yoshlarni kasb-hunarga yo‘naltirishda ularning moyilligini e‘tiborga olinadi. Bu yerda dastlabki kasb tanlashga oid ish 1849-yil Fransiyada “Kasb tanlash bo‘yicha rahbarlik” kitobi nashr etilishi bilan boshlandi. Keyinchalik shaxsni baholash uchun testlardan foydalanilgan bo‘lsa, XX asrning boshlarida Angliya, Germaniya va AQShda ham kasb tanlash bo‘yicha xizmatlar tashkil etildi.

Kasb tanlash ishlarini birinchilardan bo‘lib boshlagan J.Fonten “Kasb tanlash o‘smir shaxsini kasb qo‘ygan talablarga mos kelishi yoki mos kelmasligini aniqlashga qaratilgan”, deb yozadi. Fransiya kasb tanlash Birlashgan Akademiyasi: “Kasb tanlash oilaga yordam berish maqsadida amalga oshirilib, u o‘smirning tanlagan kasbiy faoliyatning shunday sohasiga yo‘naltirilishi kerakki, bunda uning qobiliyatlari va dastlab namoyon qilgan qiziqishlari maksimal darajada mos kelsin va o‘smirning oilaviy sharoiti va mehnat bozori talablarini hisobi holatiga maksimal darajada mos bo‘lsin”, degan ta‘rif berilgan.

1908-yil AQShda o‘smirlarning o‘z shaxsiy mehnat yo‘lini tanlashga yorodam beruvchi yoshlarni kasbga yo‘naltiruvchi byuro faoliyatini boshladi. “Kasb tanlash” nomli dastlabki kitob muallifi Parson tashkil etgan bu byuroning asosiy maqsadlaridan biri odamni kasbga tanlab olish emas, balki odamning qobiliyatini hisobga olgan holda unga mos keluvchi kasb tanlab olishga yordam berish edi [3, 20].

1922-yil Germaniyada kasbga yo‘naltirish va maslahat to‘g‘risida qonun qabul qilindi va shu asosda ushbu tizimni amalga oshirish mezonlarini ifodalovchi Nizom tasdiqlandi.

Sobiq ittifoq davri va mamlakatlarida kasb tanlash ishlari quyidagi chizgilarda namoyon bo‘ladi. Kasb tanlashga oid dastlabki adabiyot 1897-yil Peterburg universiteti professori N.N.Kareyev tomonidan “Fakultetni tanlash va universitetda o‘qish” nomida nashr etildi.

1910-1936-yillarda ta‘limni hayot, mehnat bilan aloqasi asosida mehnat politexnik maktabni qurish orqali o‘quvchilarni kasbga yo‘llash tizimini shakllantirish bo‘yicha maqsadga qaratilgan ilmiy izlanishlar va amaliy ishlar yo‘lga qo‘yildi.

Moskvadagi o‘qituvchilar uyining Pedagogik muzeyida turli tipdagi maktablar o‘quvchilarini kasb tanlashiga oid qator izlanishlar olib borilgan. Bunda asosiy e‘tibor qaysi kasblarning talabga mos ekanligi, ularni tanlashda o‘quvchilarning qanday sifatlarga tayanishini asoslanishini namoyon qilishga qaratilgan. Muzey 1917-yilda 100 ga yaqin kasblar to‘g‘risida materiallar tayyorlab, nashr ettirgan.

1926-yilda M.Ya.Basov “Shaxs va kasb. Ongli kasb tanlashni ilmiy o‘rganishga doir” nomni kitobini nashr ettirdi. Muallifning fikriga ko‘ra, o‘z kasbiy

hayot yo'lini tanlash masalasi har bir insonning hayotida muhim masala hisoblanadi; uni to'g'ri yoki noto'g'ri hal qilish uning kelgusi hayot yo'lini, uni quvonchli, baxtli yoki achchiq bo'lishini aniqlaydi.

Sobiq ittifoq davrida O'zbekistonda ham kasbga yo'naltirish ishlariga e'tibor berilgan bo'lsada, o'sha dars uchun bu ishlarni yetarli darajada yuqori saviyada tashkil etilgan yoki etilmaganligi haqida aniq ma'lumot aytish qiyin. Shuni ta'kidlash kerakki, Pedagogika institutlarida mehnat ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash kurslari uchun "O'quvchilarni kasbga yo'naltirish" fani kiritilib, o'quv-uslubiy, me'yoriy hujjatlarni tayyorlash uchun jalb etilgan 2120 nafar mutaxassislar orasida o'zbek mutaxassis olimlari ham bor edi. "Umumtexnika va mehnat", "Mehnat va fizika" ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'quv dasturi, o'quv qo'llanma va uslubiy qo'llanmalar tayyorlashda SamDPI olimlari ham faollik ko'rsatishgan [3, 22].

Muhokama. Mamlakatimizning birinchi Prezidenti I.A.Karimov rahbarligi davrida ta'limni rivojlantirish maqsadida qabul qilingan ayrim me'yoriy-huquqiy hujjatlar mazmunida kasbga yo'naltirish ishlariga e'tibor qaratilgan. Xususan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi mazmunida, "Umumta'lim maktablarida "Kasbga yo'naltirish fani xonasi"ni tashkil etish to'g'risida" kabi hujjatlarda o'quvchilarni kasb-hunar yo'naltirish haqida ma'lumotlar berilgan.

O'quvchi yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirish borasidagi tajribalarimiz Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar" to'g'risidagi Farmonida mazmuni asosida davom ettiriladi.

Bugungu kunga qadar davlatimiz rahbari tomonidan yoshlarni malakali kasb-hunar egalari bo'lishlari borasida qator rasmiy va ba'zan norasmiy hujjatlar chiqarilgan. Prezidentimiz yoshlar haqida so'zga chiqqanda, albatta, ularning taqdiri, kelajagi, kasb va hunar egalari bo'lishlari haqida kuyunib gapiradilar.

Umuman, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilari, o'quvchi yoshlarni kasbga yo'naltirish masalasi O'zbekiston Respublikasi uchun ham barcha davlatlar qatori muhim strategik masala bo'lib, uni ijobiy hal qilish, nafaqat tarbiyachi-pedagoglar jamoasi uchun, balki, butun boshli mamlakat uchun eng dolzarb masalalardan biri bo'lishi shart.

Kasbga yo'naltirish ishlaridan avval, bola albatta, tarbiya, joiz bo'lsa kasbiy tarbiyalanmog'i kerak. Oilada ota-ona farzandining bajarayotgan har bir ishini sidqidildan bajarib, sifatli nihoyasiga yetkazilishiga odatlantirishi kerak. Bunday tarbiya bolaning ongiga majburan emas, balki, ixtiyoriy majburiy tarzda singdirilmog'i zarur. Buning uchun tarbiyachi (ota-ona)lar bola (farzand)ning qiziqishi, qaysi ish turini bajarishdan bolaning zavq olishini hisobga olishi shart.

Kasb-hunarga yo‘naltirish tarbiyasi avvalo oiladan boshlanadi. Oilada bola o‘zining aqliy, axloqiy va jismoniy imkoniyatidan kelib chiqib uy-ro‘zg‘or ishlariga jalb etilishi shart. Bu tarbiya bolani mehnat qilish bilan birgalikda, undagi kasb-hunar fazilatlarini shakllanib borishiga xizmat qiladi. Bola ro‘zg‘orda mavjud asbob-uskuna va tabiat inom etgan ne‘matlarda oqilona foydalanish bilimiga ega bo‘lib borishi lozim. Suv ichish, dasturxon tuzatish, choy damlash, gul ekish, daraxt ko‘kartirish, atrofdagilar bilan suhbatlasha olish kabi.

Kasbga yo‘naltirish ishlarini tashkil etishda, umumiy tarzda olinadigan ikki bosqichga e‘tiborni qaratish muhim ahamiyatga ega. Birinchidan: **kasbga yo‘naltirish** va ikkinchidan: **kasbga yo‘llash**.

Jarayonni tashkil etish nuqtai nazaridan bu ikki tushuncha bir-biriga yaqin tushunchalar. Biroq ilmiy nuqtai nazardan bu tushunchalarni chegaralash, mazmunini aniq bilish va har bir bosqichda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlarda chalkashliklarga yo‘l qo‘ymaslik maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu tushunchalarni sodda tilda quyidagicha ta’riflash mumkin [2].

Kasbga yo‘naltirish – tarbiyalanuvchi va o‘quvchilarga kasblar haqida tizimli ma’lumotlar berish jarayoni.

Kasbga yo‘llash – bo‘lg‘usi kasb egasini uning qizig‘ish, imkoniyat, qobiliyat, qodirligi, shaxsiy fazilatlariga mos bo‘lgan kasb yoki kasb profilini tanlash uchun maslahat berish [1].

Kasbga yo‘llash jarayonini kasbga yo‘naltirish jarayonining muhim yakuniy qismi, deb qarash ham mumkin va albatta, bu qismda o‘ziga xos ma’lumotlar berish talab etiladi.

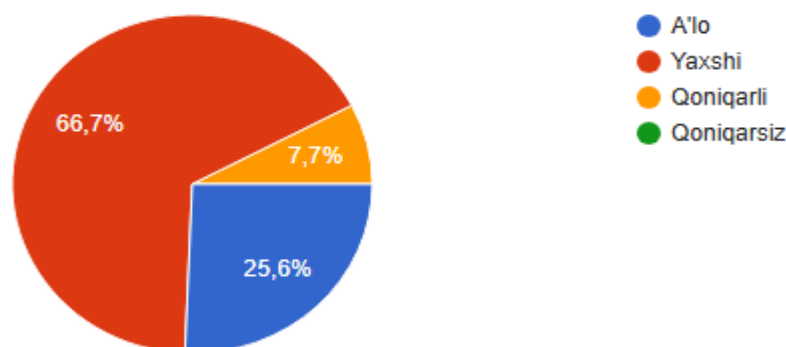
Mezon	Kasbga yo‘naltirish	Kasbga yo‘llash
Jarayon xarakteri	Nazariy, psixologik va pedagogik ko‘mak	Amaliy, tashkiliy va maqsadli safarbarlik
Qamrovi	Kasblar dunyosini keng o‘rgatish	Aniq o‘qish yoki ish joyini ko‘rsatish
Natijasi	Inson o‘z kelajagini anglaydi va kasb tanlaydi	Inson aniq muassasada ta’lim oladi yoki ish boshlaydi

Bu jarayonlarni soddaroq tushunishga harakat qilamiz: kasbga yo‘naltirish jarayonida o‘quvchilar faqat kasblar olamiga sayohat qiladi, mavjud kasblar, kelajak kasblari haqidagi ma’lumotlar bilan tanishadi. O‘zini shu kasb egasi sifatida tasavvur qilib ko‘radi, bir nechta kasblarni taqqoslaydi, ma’lum darajadagi xulosalarga keladi. Bu jarayonda o‘qituvchilar yoki kasbga yo‘naltiruvchilar (masalan, ota-ona) bir kasbni ikkinchisidan ustun qo‘ymasligi zarur. Aks holda, bolani tasavvurida kasblar haqida yaxshi-yomon, kerakli-keraksiz, ijobiy-salbiy kabi qarama-qarshi fikrlar paydo bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida uning kasbni to‘g‘ri va ongli tanlashiga to‘sqinlik (xalaqit) qiladi.

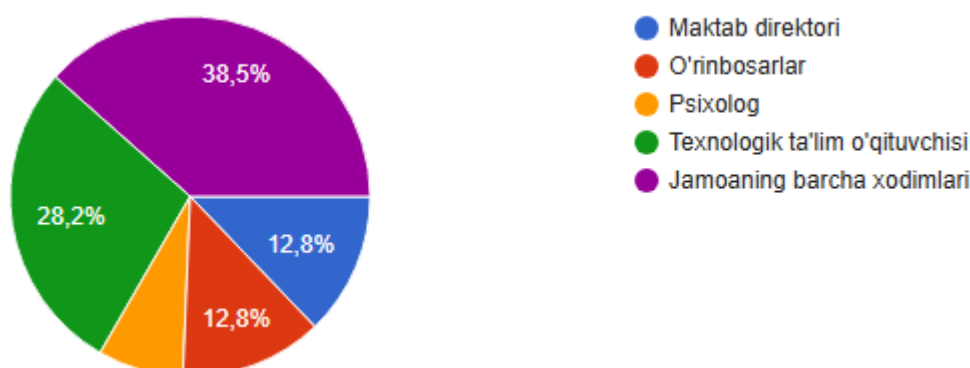
O‘quvchi kasblar haqida to‘liq va to‘g‘ri ma’lumotlarga yetarlicha ega bo‘lganda, uni kasbga (yoki sohalar bo‘yicha kasblar profiliga) yo‘llash mumkin.

Tahlil va natijalar. Kasb tanlashga yo‘naltirish ishlari sifat va mazmun jihatdan yuqori darajada tashkil etilishi uchun, albatta, bu jarayonga mas’ullar (avvalo, o‘qituvchilar, ota-onalar, MTT tarbiyachilari, mahalla faollari)da yetarli darajada bilim bo‘lishi talab etiladi. O‘tkazilgan kichik so‘rovnomamiz natijalariga tayanib aytishimiz mumkin-ki, jarayonni yanada samarali qilish borasida qilishimiz lozim bo‘lgan ishlar, muammolar ko‘p.

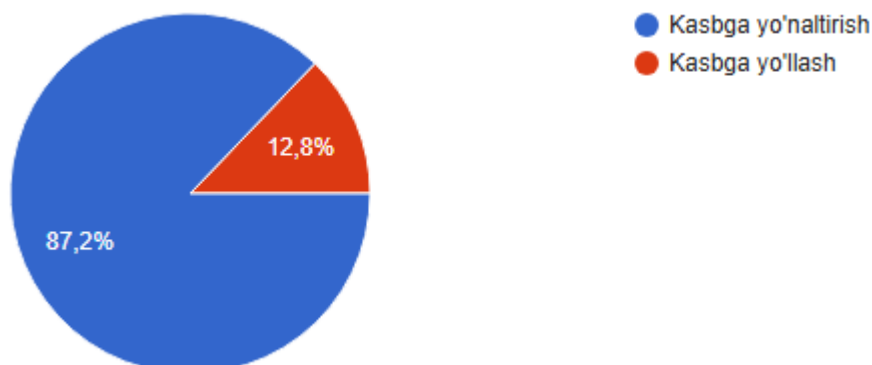
Maktabingizda kasbga yo‘naltirish ishlarini qanday baholaysiz?

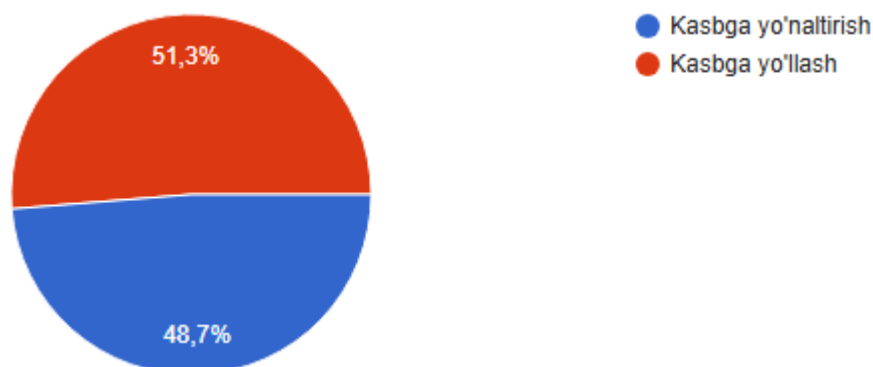
Kasbga yo‘naltirish ishlarida kim mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi kerak?

Ushbu tushunchaning mazmunini bilasizmi? - o‘quvchilarga kasblar haqida ma’lumotlar beriladi.

Ushbu tushunchaning mazmunini bilasizmi? - o‘quvchiga ma’lum bir kasb profilini tanlash tavsiya etiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, tarbiyalanuvchi-o'quvchilarni kasb tanlashga yo'naltirish ishlari to'g'ri tashkil etish orqali mamlakatimizda malakali kadrlar tayyorlash uchun mustahkam poydevor yaratish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Natijada, mamlakatimizning barcha: moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish, fan, texnika, texnologiya sohalarida samarali mehnat qiladigan kadrlar, kasb va hunar egalari paydo bo'ladi. Mamlakatimiz har tomonlama: iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy, fan, sport va boshqa sohalarda yetakchi mamlakatlar qatoriga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 04.10.2024-yildagi "Kambag'allikni qisqartirish va bandlik sohasida davlat siyosatini takomillashtirish va samaradorlikni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-347-son Qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 30.12.2021-yildagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10-11-sinflari o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 792-son Qarori.
3. N.Shodiyev va boshqalar. O'quvchilarni kasb tanlashga yo'naltirish. O'quv qo'llanma. – Samarqand: "Fan bulog'i" nashriyoti, 2023-yil. 202 bet.
4. N.Shodiyev va boshqalar. O'quvchilarni kasbga yo'naltirish. Uslubiy qo'llanma. - Samarqand: SamDU, 2015. – 134 b.
5. N.Shodiyev va boshqalar. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarda kasb-hunar haqida tushunchalarni shakllantirish.- Samarqand: SamDU, 2014. – 54 b.
6. N.Shodiyev va boshqalar. Maktabda o'quvchilarni kasbga yo'naltirish bo'yicha yosh o'qituvchilarga metodik tavsiyalar.- Samarqand: SamDU, 2004. – 33 b.
7. Sh.Baratov. O'quvchi shaxsini o'rganish usullari. – T.: O'qituvchi, 1986, - 51 b.
8. S.Boltayev va boshqalar. Kasb tanlashga yo'llash. Ma'ruzatni. – T.: ToshDPU. 2000.
9. I.N.Aslovov. O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda oila, mahalla va ta'lim muassasalarining hamkorligi masalalari. Zamonaviy ta'lim jurnali. 2016 yil, 5-son. O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda oila, mahalla va ta'lim muassasalarining hamkorligi masalalari – tema nauchnoy stati po naukam ob

obrazovaniy chitayte besplatno tekst nauchno-issledovatel'skoy raboty v elektronnoy biblioteke KiberLeninka.

MUNDARIJA

1.	Abdullayev Abdullo Abduxakimovich FORMATIV VA SUMMATIV BAHOLASH UYG‘UNLIGI ASOSIDA TA’LIM SIFATINI OSHIRISHNING METODIK IMKONIYATLARI	3-10
2.	Ashurova Barno Nematovna UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH SHAROITIDA O‘QITUVCHILAR KREATIV SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMINING AKMEOLOGIK-DIDAKTIK ASOSLARI	11-19
3.	Badriddinova Sitora Samariddin qizi ARTPEDAGOGIKA KONSEPSIYASI ASOSIDA UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTEBLARIDA O‘QUVCHILARNING IJODIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI	20-26
4.	Eshmurodova Dilrabo Xo‘doyberdi qizi TIBBIYOT TEXNIKUMLARI TALABALARINI O‘QITISHDA XALQARO TAJIRIBALARDAN SAMARALI FOYDALANISH STRATEGIYALARI	27-34
5.	Haqberdiyeva Zamira Rajabboyevna MAKTABGA TAYYORLOV YOSHIDAGI (6–7 YOSH) BOLALARDA TADQIQOTCHILIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI	35-46
6.	Ibragimov A‘lamjon Amrilloevich, Ilmurodov Samadjon Xolberdiyevich BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY-SUBYEKTIV POZITSIYASINI RIVOJLANTIRISH MODELİ	47-56
7.	Kandaxarov Mirjalol Abdimurot o‘g‘li BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA RISKOLOGIK KOMPETENTLILIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR	57-64
8.	Mamadaminova Munisa BO‘LAJAK BOSHLAG‘ICH SINFI O‘QITUVCHILARINI DIZAYN- TAFAKKURGA O‘RGATISHNING PEDAGOGIK SHART- SHAROITLARI	65-73
9.	Mansurov Farrux Najmitdinovich PEDAGOGLARNING KASBIY RIVOJLANISHINI BOSHQARISHDA MONITORING VA REFLEKSIV TAHLIL	74-82
10.	Qodirov Jahongir Anvar o‘g‘li INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MADANIY AXBOROTNI UZATUVCHI BIRLIKLAR SIFATIDA IDIOMALARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI	83-94
11.	Samyayev Anvar Kadirovich QUYI ZARAFSHON TABIATINING ANTROPOGEN OMILLAR TA‘SIRIDA O‘ZGARISHI VA LANDSHAFTLARINING ANTROPOGEN MODIFIKATSIYALANISHI	95-100

12.	Shakarov Axror Amonqulovich SUN'YI INTELEKT VOSITASIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING TADQIQOTCHILIK KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI	101-110
13.	Umarov Nurbek Erkinovich MILLIY DASTUR TALABLARIDAN KELIB CHIQIB BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TENGLAMALARNI O'RGANISHGA YANGICHA YONDASHUV	111-120
14.	Xamroyeva Feruza Asrorovna OLIY TA'LIMDA TALABALAR ILMIY-TADQIQOT FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING GURUHLI HAMKORLIK VA ILMIY MUNOZARAGA ASOSLANGAN SHAKLLARI	121-125
15.	Xaydarov Xurshid Ismatovich UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA MUAMMOLI VAZIYATLARNI MODELLASHTIRISH ASOSIDA MATEMATIK SAVODXONLIKNING BILISH, QO'LLASH VA MULOHAZA YURITISH KOMPONENTLARINI RIVOJLANTIRISH	126-131
16.	Xo'jamqulov Anvar Jozilovich, Tog'ayeva Shoxnoza Elmurod qizi OMON MUXTOR "AFLOTUN" ROMANIDA FOLKLORIZM	132-144
17.	Pardayev Zafar Shukurovich KASBGA YO'NALTIRISH ISHLARINI TASHKIL ETISH	145-155